

704

5th Floor
W. 11.2 - 64

Acc No. 70 / ①

1

पत्रे सरव १५

म०
७७

पांडुसुतानां प्रियः अतः सेनापैतश्च स्त्रेयानां प्रीत्यर्थं तं ज्ञात्रस्य मे अतः स्वीकृतं वांधवं वेधुः कृतं येन ३५ अन्यथा श्रीकृष्णं प्रसा
देविना अत्र व्यक्तगतिर्यस्य मयमाणा नानि तरां कथं स्यात् वनयिताया च यितावनपितृत्मावनीयात् न तस्य अस्त्युदारतया माया
चया इति पूर्ववर्तकस्येत्यर्थः ३६ समग्रकुसिद्धिर्यस्मात् यत्कार्यं कर्तुं योग्यं कर्तव्यं तत्वावश्यकमिति भेदः अतएव सर्वथा मयि माणस्य पुरु
षस्य यस्मिन् कृतं संसिद्धिः मातुलक्षणासिद्धिर्भवति तत्वायोगिनां सुकृतं पृथग्भि ३७ यतश्चातव्यं यज्जाप्यं यत्कर्तव्यं तस्मै तथैव दाराविपर्य
येन अत्रातव्यादि ३८ त्वदर्शनस्य पुनर्दुर्लभत्वादिदानीमेव कथनीयमित्याशयेनाह नृनां मीत गोदाहनमात्रकालमपि ३९ एवं प्रहोत्र

अयि मे भगवान् प्रीतः कृष्णः पांडुसुतप्रियः पैतृशस्त्रेयप्रीत्यर्थं तं ज्ञात्रस्यात्तवांधवः ३५ अन्यथा तेऽप्युक्तगते दर्शनं न क
थं नृणां नितरां मयमाणा नानां संसिद्धस्य कनीयसः ३६ अतः पृथग्विनां परमं गुरुं पुरुषं स्येह प
त्कार्यं मयमाणास्य सर्वथा ३७ यद्योतव्यं योजाण्यं यत्कर्तव्यं नृभिः प्रभो स्मर्तव्यं भजनीयं वा ब्रूहि यथाविपर्य
ये ३८ धूनं भगवतो ब्रह्मन् गृहेषु गृहेभ्यः मणिनां मलस्पृष्टेषु वस्थानि मां यो गोदाहनं क्वचित् ३९ सततं वाच्यम्
एवमाभाषितः पृष्टः सराज्ञाश्लक्ष्णयगिरा प्रत्यभाषत सर्वज्ञो भगवा न्वादि रायणिः ४० इति श्रीभगवत्पुनर्वा
पुराणे भाद्रपदसहस्रसंहितायां वैष्णवसिद्धिप्रकरणे प्रथमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ संवत् १८०६

त्वादिकयाश्लक्ष्णयाम्भरयागिरा आभाषितः अभिमुखीकृतः पृष्टश्च ४० प्रथमस्कंधगृहार्थपदभावाद्यर्थदीपिका सद्गुरुदीपनीयमं
यथा स्यात्तत्त्वदीपनं १ आर्यधर्मज्ञमाह तारिमवने कृत्वा परीक्षिन्त्यं ब्रह्मस्वादभिरक्षितं कलजयख्यातं च कृत्वा भुवि अंत्येयः
शुक्लरूपतः स्वपरमज्ञानोपदेशेन तं शापादावमुच्यते ज्ञानि परमानंदो कर्तुं माधवं २ इति श्रीभगवत्पुनर्वापुराणे श्रीधरस्वामि
विरचिते श्रीभगवत्प्रीतिप्रकरणे प्रथमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

राम
७७

५५

हि किं ब्रह्मादिरापगर्भः समवर्तताग्रेभूतस्य जातः पतिरेकग्रासीदिति श्रुते नित्याह तेन इत्यादिकवये ब्रह्मणोपि ब्रह्मवेदं
 यः तेने प्रकाशितवान्योव ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयो वैवेदांश्च प्रहिणोति तस्मिन् देवमात्मबुद्धिप्रकाशमुमुक्षुर्वैशारण्यम
 हं प्रयच्छति श्रुतेः ननु ब्रह्मणोऽप्यन्ते विदधात्ययमप्रसिद्धं सत्यं तदुद्दिष्टमनसैव तेने अनेन बुद्धिचरितप्रवर्तकत्वेन गा
 यत्रार्थो दर्शितः वक्ष्यति हि प्रवादितो येन पुराणस्य स्वती वितन्वताऽजस्य सती स्मृतिर्हृदि स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलास्पतः
 समेद्वीणां मधुः प्रसीदतामिति ननु च ब्रह्म स्वयमेव मुपपत्तिबुद्ध्या येनेवदमुपलभतां नेत्याह यद्यस्मिन् ब्रह्मणि
 सूर्योपि मुंयंति तस्माद्ब्रह्मणोऽपि पुराधीनज्ञानत्वात् स्वतः सिद्धज्ञानपरमेश्वराव जगत्कारणं अतएव सत्यः असतः
 सतापदत्वाच्च परमार्थसत्यः सर्वज्ञत्वेन च निरस्तुहकः तंधीमहि इति गायत्र्या प्रारंभेण च गायत्र्यारंभेण ब्रह्मविद्या रूपदे
 मेतत्पुराणमिति दर्शितं यथोक्तं मंत्रस्य पुराणे पुराणदानप्रस्तावे यत्राधिकृत्या गायत्री वार्पते धर्मविस्तरः दृत्रासु
 वधोपेतं तद्भागवतमिष्यते लिखितत्वात् त्रयोदशोऽक्षमसिंहसमन्वितं प्रोष्टपदोपेण मास्यां सयाति वैष्मवंषदं अ
 ष्टदशं पुराणं तत्प्रकीर्तितं पुराणंतरेच अथोष्टादशमाह स्वोदादशस्कंदसंमितः हयग्रीवब्रह्मविधायनदत्तवध
 सहस्रणि स्तथा गायत्र्या च समारंभस्तद्वैभागवतं विंदुः पद्मपुराणे अंवरीषप्रतिगोतमवचनं अंवरीषशुकप्रोक्तं नित्यं
 भागवतं शृणु पठस्व स्तुतुं रेकापि यदीष्टसि भवेत्तयं इति अतएव भागवतं नामान्यदपि न शंकाणीयं ॥ २ ॥

५५९९
६९९९

राम
२

श्रमुने

भा. ७५
११

बहुवचनं च शिष्याभिप्रायं तमेव स्वतः पतटस्थलक्षणमाभ्यामुपलक्षयति तत्र स्वतः पलक्षणं सत्यमिति सत्यत्वे हेतुः
यत्र यस्मिन् त्रयाणां माया गुणानां तमोरजः सत्त्वानां सर्गाभूते द्विद्वयदेवता रूपः अमृषासत्यः यत्सत्यतया मिथ्या
सर्गादि सत्यवत्प्रतीयते तं परसत्यमित्यर्थः अत्र दृष्टान्तः तेजोवारिमृशं यथा विनिमयोच्यते अग्निसिन्नमाव
भासः स यथा धिष्ठानं सत्तया स द्रव्यप्रतीयत इत्यर्थः तत्र तेजसिर्वा बुद्धिः मरीचि तोये प्रसिद्धा मृदिका चोदो वारि बुद्धिर
त्यादि यथा यथ सुखं यद्वा तत्सैव परमार्थसत्यत्वप्रतियादनाय तदितरस्य मिथ्यात्वमुक्तं यत्र मेषे वायं त्रिसर्गा नव
स्ततः सन्निहिता येन त्वेनेन प्रतीतं उपाधिसंबंधं वारयति त्वेनेव धाम्ना महसि निरस्तं कुहकं कपटं यस्मिन् न
तदस्य लक्षणं साहाज्यादीति अस्वविश्वस्य जन्मस्थितिभंगं यतो भवति तं धीमहीति तत्र हेतुः अन्वयादितर
तश्चार्थेषु कार्येषु परमेश्वरस्य पदपुण्यान्वया दकार्येभ्यश्च स्वपुण्यादिभ्यस्तद्व्यतिरेकात् यद्वा अन्वयशब्देनानु
वृत्तिरितरशेषेन व्याहृतिः अनुवृत्त्यात्मद्रूपं ब्रह्मकारणं सत्सुवर्णादिवत् व्याहृतत्वादिश्वकार्यघटकुण्डलादिव
दित्यर्थः यद्वा सावयवत्वं दन्वयव्यतिरेकाभ्यां यदस्य जन्मादितद्यतो भवतीति संबन्धः तथा च श्रुतिः यतो वा इमा
नि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्सत्यं त्वमि संविशंतीत्याद्याः सत्यमिह यतः सर्वा भूतानि भवंत्यादियुगागमे
यस्मिन् अपल यं यंति पुनरेव युगक्षये इत्याद्याः तर्हि किं प्रधानं जगत्कारणत्वात् ध्येयं अभियेतं नेत्याह अभिज्ञायः सग
हं तल्लोकानं सज्जति सद्माद्यो कानं सज्जति श्रुतेः ईदं तन्नाशमिति न्यायाच्च सगहं तव दुस्यां प्रजायेत चेत्तन
स्यैव जगत्कारणत्वस्य विवक्षितत्वात् तर्हि जीवः स्यात्नेत्याह त्वरादूस्वेनेव राजतेयः तं स्वतः सिद्धज्ञानमित्यर्थः त

इदानीं तु न केवलं सर्वशास्त्रेषु यः श्रेष्ठत्वादस्य श्रवणं विधीयते ॥ अपि तु सर्वशास्त्रफलरूपमिदं अतः परमादरेणैव
 व्यमित्वाहनिगमेति ॥ निगमो वेदः स एव कल्पतरुः सर्वपुरुषार्थापायत्वात् तस्य फलमिदं भागवतं नाम तत्तु वेदं वृणुते
 नारदेनानीयमध्वरं मया च शुकमुनेर्विहितं ॥ तत्र तन्मुखवाद् विगलितं शिक्षाप्रशिक्षादिरूपपद्यवपरंपरया शौनर
 खंडमेवावतीर्णं ॥ ननु च निघोतनस्फुटितमित्यर्थः ॥ एतच्च भविष्यदपि भूतवृत्तिर्दिष्टं ॥ अनागताख्याने नैवास्ति शास्त्र
 स्पष्टं तत्रैतः एवामृतं रूपेण द्रव्यं संयुतं ॥ लोके हि शुकमुनेर्विहितं फलममृतमिव स्वादु भवतीति प्रसिद्धं ॥ अत्र शुकमु
 निः अमृतं परमानंदं स एव देवो रसः रसो वै रसः रसं ह्येवोपलब्ध्वा नंदी भवतीति श्रुतेः ॥ अतः हे रसिका हे रसज्ञाः ॥ तत्रापि

निगमकल्पतरो गलितं फलं शुकमुखादमृतं द्रव संयुतं ॥ पिवत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुका ॥ ३ ॥

भावुकाः हे रसविशेषभावना चतुराः अहो भुवि गलितमित्यलभ्यलाभोक्तिः इदं भागवतं नाम फलं मुहुः पिवत ननु त्व
 गच्छादिकं विहाय फलाद्रसः पीयते कथं मेव फले पातव्यं तत्राहरसं रसं यत्र तत्त्वाद्यादेर्ह यस्याभावात् फलमेव ह
 तं त्रपिवत ॥ अत्र च रसज्ञादात्मविद्वद्व्यासवत्त्वस्याविवक्षितत्वात् गुणवचनेन पिरसं शब्देन तु यः प्राप्स्य भावति न विने
 वरसं फलमिति सामानाधिकरण्ये तत्र फलमित्युक्तेषां नासंभवाद्द्वयांशप्रशक्तिश्च भवेदिति तन्निरुद्धार्थरसमित्यु
 क्तं ॥ रसमित्युक्तेऽपि गलितं रसं रसया तु मशक्यत्वात् फलमित्युक्तं ॥ न च भागवतामृतं यानं मोक्षेऽपि त्याज्यमित्याह ॥ आ
 लयं लयो मोक्षः अभिविधावाकारः ॥ लयमभिव्याप्य न हीदं स्वर्गादिसुरवतस्तु क्लेशरूपं हति किंतु सव्यत एव आत्मानामा
 श्रमुनयो निर्ग्रथा अप्युरुक्तं क्रमेणुर्वत्यहेतुकी भक्तिमित्यं भूतगुणो हरिरिति ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ३ ॥ राम राम राम

इदानीं श्रोत्रिप्रवर्तनाय श्रीभागवतस्य कांडत्रयविषयेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठं दर्शयति ॥ धर्म इति ॥ अत्र श्रीमत्सिद्धिदेव
 गवतोपरमाधमो निरूप्यते ॥ परमत्वे हेतुः प्रकर्षण उक्तिं तं केतवं फलान् ॥ भिसंधिलक्षणे कपटं यस्मिन् न ॥ पश
 धेनो मोक्षो भिसंधिरपि निरस्तः ॥ केवलमीश्वरा राधनलक्षणो धर्मो निरूप्यत इति ॥ अधिकारितोपि धर्मस्य पर
 मत्वमाह ॥ निर्ममत्सराणां परोत्कर्षा सहनं मत्सरः ॥ तद्रहितानां सतां भूतानुकंपिनां एवं कर्मकांडविषयेभ्यः शा
 स्त्रेभ्यः श्रेष्ठमुक्तं ॥ ज्ञातकांडविषयेभ्योपि श्रेष्ठमाह ॥ वेद्यमिति ॥ वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु वेद्यं न तु वैशेषिकानां
 मिव द्रव्यगुणादिरूपं ॥ यथा वास्तवशब्देन वस्तुनां शो जीवः वस्तुनः ॥ शक्तिर्माया च वस्तुनः कार्यजगच्च तत्सर्वं

धर्मः प्रोक्तं केतवोत्र परमो निर्ममत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदंतापत्रये न्मूलनम् ॥ श्रीमद्वा
 गवतो महामुनिर्कृते किं वा परैरीश्वरः ॥ सद्यो हृद्यवरुध्यते रक्तजिभिः शुक्रधुमिस्तक्षणात् ॥ २ ॥ ॥ ॥

तं २

वसे वनततः पृथगिति वेद्यं यत्नैर्नैव ज्ञातुं शक्यं ॥ तज्जिह्वामुखाद् शिविदं परमसुखदं ॥ किंच अथात्मकादिताप
 त्रयो न्मूलनं च अनेन ज्ञानकांडविषयेभ्यः श्रेष्ठं दर्शयति ॥ किं ततोपि श्रेष्ठमाह ॥ महामुनिः श्रीनारायणः तेन प्रथमं संवे
 यतः कृते देवताकांडगतं श्रेष्ठमाह ॥ परैः शास्त्रैः तदुक्तसाधनैर्वा ईश्वरः ॥ इदं किं वा सद्य एवावसुध्यते स्थिरीकृत्यते
 वाशास्त्रैः कदाचित् किंतु विलंबेन कथं चिदेव अत्र शुश्रूषुभिः श्रानुमिच्छद्विरेव तद्वाणा देवावसुध्यते ॥ इदमेव तर्हि ॥
 किमिति सर्वेन श्रानुवर्तितत्राह ॥ कतिमिरिति श्रवणं ज्ञातुं युष्मैर्विना नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ तस्मादत्र कांडत्रयार्थस्यापि य
 थावत्प्रतिपादनादिदमेव सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठं अतो नित्यमेतदेव श्रोतव्यमिति भावः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रातःकाले हुता एव हुताग्नेयौ ये स्ते अनेनमित्येनेमिति केहामसाकल्यं दर्शितं ॥ इदं वक्ष्यमाणं आदरात् प
 प्रष्टुः ॥ विविदिषितानर्थान्यप्युसूतमप्यसर्वशास्त्रज्ञानतिशयमर्हं ॥ त्वयेति त्रिभिर्लोकैः ॥ इति हारामहाभारता
 दित्तसहितानि न केवलमधीतानि ॥ अपितु आख्यातान्यपि व्याख्यातानि च ॥ उत अपि यानि धर्मशास्त्राणि म

त एकदा तु मुनयः प्रातर्हुतहुताग्नेयः ॥ सत्कृतं सूतमासीनं पप्रष्टुरिदमादरात् ॥ ५ ॥ त्वय्युक्तं ॥
 त्वया खलु पुराणानि सति हासानि चानघ ॥ आख्यातान्यपि अधीतानि धर्मशास्त्राणि यान्युत ॥ ६ ॥
 यानि वेदविदं श्रेष्ठे भगवान्वा दराग्र्यः ॥ अन्ये च मुनयः सूतपरावरविदो विदुः ॥ ७ ॥ वेत्स्यन्तं सोम्य त
 त्सर्वं तत्त्वतस्तदनुग्रहात् ॥ वृषुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरोर्गुह्यमप्युत ॥ ८ ॥ तत्र तत्रांजसा युष्म
 न्भवता यद्विनिश्चितं ॥ युसोमेकांततः श्रेयःस्तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥ राम ॥ ॥ ॥

न्वादीनितान्यपि ॥ ६ ॥ किंच यानीत्यादि ॥ विदं विदुषां मध्ये श्रेष्ठः व्यासः यानि वेदपरावरे सगुणनिर्गुणवत्
 एष विदंतीति तथा ॥ ७ ॥ वेत्स्यजानासि सोम्य हे साधो ॥ तेषामनुग्रहात् ॥ तत्त्वतोऽसि हेतुमाह ॥ वृषुः स्नि
 ग्धस्य प्रेमवतः ॥ उत एव रहस्यमपि वृषुरेव ॥ ८ ॥ अंजसाग्रं यार्जवेन ॥ एकांततः ॥ श्रेयः अव्यभिचारि श्रेयः साधनम्

नेमिशः

तदेवमेनेनश्लोकत्रयेणविशिष्टदेवतानुस्मरणपूर्वकंप्राप्तिपातस्यशास्त्रस्यविषयप्रयोजनदिसंवेधाधिका
रिणांविशिष्टानसुरवसेव्यत्वेनचश्रोतृनभिसुरवीकृत्यशास्त्रमात्मते॥नेमिषइति॥ब्रह्मणविस्मृतस्यचक्रस्यमनो
मयस्यनेमिःशीर्यतेकुंवीभवतियत्रतन्नेमिशंसिवनेमिशं॥जयाचवायवपि एतन्मनोमयंचक्रंमयासृष्टंविस्मज्य
ते॥यत्रस्यशीर्यतेनेमिःसदेशतपसःश्रुमः॥इत्युक्तासूर्यसेकाशंचक्रंसृष्टमनोमयं॥प्रणिपत्यमहोदेवविस्म
र्जयितुमहः॥नेमिहृष्टतराविषाःप्रणम्यजगतांपुं॥प्रययुस्तस्यचक्रस्ययत्रनेमिर्व्यशीर्यत॥तदनेतेनविरब्धतं
नेमिशंमुनिपूजितमिति॥नेमिषइतिपाठेवाराहपुराणोक्तंइष्टव्यंतथादिगौरमुखमृषिपतिभागवदाक्ष॥एवंक

नेमिषेनेमिषदेनेत्रयःशौनकादयः॥सत्रंस्वर्गायलोकायसहस्रसममासत॥४॥

त्वात्तोदेवोमुनिगौरमुखंनदा॥उवाचनिमिषेणदंनिहितंदानवंवलं॥अरण्येस्मिंस्तदेवनेमिषारण्यसं
क्षितं॥भविष्यतिथयार्थवैवास्त्राणानांविशेषकमिति॥अनिमिषःश्रीविष्णुःअलुपृष्टष्टित्वात्तस्यदेने॥तथा
चोत्रेशौनकादिवचनं॥क्षेत्रेस्मिन्नेवमेववयंस्वर्गेगीयतइति॥स्वर्गयोहारःसएवलोकःभक्तानांनिवा
सस्थानंतस्मैतत्प्राप्तयेत्यर्थः॥सहस्रंममासंवत्सराअनुष्ठानकालोयस्यतत्सत्रंसत्रसंज्ञकंकर्मादिश्रपत्रा
सतउपविविधः॥यद्वासतप्रकुर्वतेत्यर्थः॥आलभतेनिर्वपति॥उपयंतीत्यादिवत्प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वे
अत्रासउपवेशनस्याधात्वर्थस्याविविहितत्वात्॥४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ रामराम ॥ रामरामराम

भा० प्र०
५

तत्प्रभावमनुवर्णयंतस्तद्यथाः॥ अवर्णोत्सुक्यमाविकर्तुं॥ आपन्नइतिविभिः संसृतिमापन्नः प्राप्तविवर्शो
पिततः संसृतेः अत्रेहेतुः॥ यद्यतोनाम्नः भयमपि स्वयं विभेति॥ १४ किंच यस्य पादः संश्रयो येषां अतएव
प्रसभो अयनं वर्त्म आश्रयो वातिषेधंति मुनयः॥ उपसृष्टा संनिधिमत्रेण सेविताः सद्यः पुनंति॥ स्वर्जुनी
गंगान्तस्या आपतत्पादालिः सताः॥ ननु तत्रैव तिष्ठति॥ अतः तत्संबंधेन पुनंत्यापि अनुसेवया पुनंति॥ न

आपन्नः संसृतिघोरं यन्नामविवर्शो गृह्णन्॥ ततः सद्यः विमुच्येत यदि भेति स्वयं भयं॥ १५ यस्या
दसंश्रयाः स्मृतमुनयः प्रशमापनाः॥ सद्यः पुनंतु यस्पृष्टाः स्वर्जुन्यापोनुसेवया॥ १५ कोवाभावा
तस्तस्य युगपच्छ्लोकेऽकर्मणाः॥ शुद्धिकामो न शृणुं द्यथाः कलिमलापहं॥ १६ तस्य कर्मणां पुदा
राणि पीरगीतानि सूरभिः॥ ब्रूहि नः श्रद्धानां नालीलया दधृतः कलाः॥ १७ अथारवाहिहरे रधीम
न्वतारकथाः शुभाः॥ लीलाविदधतः स्वरमीश्वरस्यात्मयया॥ १८ राम राम ॥ ॥ ॥

तुमद्यः ततः सद्यः इति मुनीनामुक्तर्षीक्तिः॥ १५ ध्यापश्लोकैरीड्यानिस्तव्यानि कर्माणि यस्य तस्य यथाः
कलिमलापहं संसारदुःखोपशमनं॥ १६ प्रश्नांतरं तस्येति॥ उदारगणमहंति॥ विश्वसृष्ट्यादीनि॥ सूरभि
न्नारदादिभिः कलाब्रह्मरुद्रादिमूर्तिः॥ १७ अथेति प्रश्नांतरे॥ अवतारकथाः स्थित्यर्थः॥ भवतत्तदवसरे॥ ये
मत्स्याद्यवताराः तदाश्रयाः कथाः स्वरं लीलाकुर्वतः॥ श्रीकृष्णवतारप्रयोजनेनैव तच्चरितयंशोपि ज्ञातव्यं॥ १८

या

राम
५

अन्येपि बहुना कालेन बहुशास्त्राश्च वणादिभिर्विनिश्चिन्वन्तु नेत्याहुः प्रायेणेति । सभ्यहेसाधो । अस्मिन्
युगे कलौ अल्पायुषा जनाः । तत्रापि मंदमत्तयः । तत्रापि सुमंदमत्तयः । तत्रापि मंदभाग्याः विघ्नाकुलाः
तत्रापि उपद्रुताः योगादिभिः ॥ २० ॥ न च बहुशास्त्राश्च वणादिभिर्विनिश्चिन्वन्तु नेत्याहुः । भूरीणि कर्माणि
नुष्ठेयानि येषु तानि । समुद्धृत्य यथा बहुद्धृत्य येन उद्धृतवर्चनेन आत्मा बुद्धिः सुप्रसीदति स्म यगुपशाम

प्रायेण ल्पायुषः सभ्यकलावस्मिन् युगे जनाः । मंदः सुमंदमत्तयो मंदभाग्या उपद्रुताः ॥ २० ॥ भूरी
णि भूरि कर्माणि आतव्यानि विभागशः । अतः साधोऽत्र यत्पारं समुद्धृत्य मनोषया । ब्रह्मिनः अद्
धानानां येनात्मा संप्रसीदति ॥ २१ ॥ सूतजानां सिद्धं ते भगवान् सात्वतां पतिः । देवक्यां वसुदेवस्य जातो
यस्य चिकीर्षया ॥ १२ ॥ तन्नः शुश्रूषमाणानां महस्ये गानुवर्णितुं । यस्यावतारो भूतानां हि मायत्वं भवाय च ॥ १३ ॥

ति ॥ २१ ॥ प्रश्नात् सूतजानां सीति पंचमः । भद्रं तद्व्याख्यानं न सीवदिः । भगवान् निरतिशयोऽप्यर्थादिगुणः
सात्वतां सत्त्वेन सत्त्वमूर्तिः भगवान् स उपास्यतया विद्यते येषां इति । सत्त्वं ते भक्ताः स्वार्थेऽप्यपराधसवाय
सादिवत् । तस्य चाश्रवणमाधीतं देवं सात्त्वं तद्वति भवति तेषां पतिः । पालकाः यस्यार्थः विशेषस्य चिकीर्षया
वसुदेवस्य भार्यायां देवस्य भार्यायां देवक्यां जातः ॥ १२ ॥ अंगदे सूततन्नेऽनुवर्णयितुमर्हसि । सामान्यतः
स्तावत् यस्यावतारो भूतानां हि मायत्वं भवाय च पालनाय भवाय सम्बद्धे ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अस्मिन्मयसमयेन दर्शनमीश्वरेणैव संपादितमिति अभिनंदन्ति स्वमिति ॥ कलिनिसत्तु मय्यतः अर्णवन्ति तीर्थतां क
 र्णधारो नाविक इव ॥ २२ ॥ पुनः प्रमात्रं ब्रूहीति ॥ धर्मस्य वर्मणि कवचवद्वक्त्रे ॥ स्वाकाष्टामर्यादां स्वस्वतपमि
 त्यर्थः ॥ अस्पृचोत्तर ॥ कश्चिन्मस्वर्धमापातधर्मज्ञानादिभिः सह ॥ कलौ नष्टदृशामेष पुराणोक्तो धनोदितः ॥ २३ ॥
 त्ययं ज्ञेयः ॥ २४ ॥ इति प्रथमस्कंधे प्रथमाध्यायः ॥ ॥ तदेव प्रथमेऽध्यायेषट् पुनः मुनिभिः कृताः ॥ द्वितीयेऽनुत्तरं
 सप्तमस्तुर्णमाहते धर्म ॥ १ ॥ विद्याणामिति एवंभूतैः सम्यक् प्रज्ञैः सम्यक् हृष्टैः रोमहर्षेण स्पृष्टं पुन उग्रप्रवाः ते
 भावचः प्रतिपूज्य सत्कृत्य प्रवक्तुं मुपकांतवान् ॥ २ ॥ प्रवचनस्योपक्रमं गुरुदेवतानमस्कार इति तमाह त्रिभिः ॥ तत्र स्व

लंनः संदर्शितो धात्रादस्तरं निरुति तीर्थतां ॥ कलिनिसत्तु हं पुमां कर्णधार इवा र्णवं ॥ २२ ॥ ब्रूहि योगेश्वरे कश्चिन्मस्व
 र्णधर्मवर्मणि ॥ स्वाकाष्टामधनोपेतधर्मः कंजारांगतः ॥ २३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे न
 मिमेषोपार्याने प्रथमेऽध्यायः ॥ ॥ वास उवाच ॥ इति संप्रथमसंक्षेपे विद्याणामैरमहर्षिणः ॥ प्रतिपूज्य कथ
 र्त्तवा प्रवक्तुं मुपचक्रम ॥ १ ॥ सत्तौ वाच ॥ यं प्रवजंतमनुपेतमपेतकृत्यं धैषायनो विरहकातर आनुहाव ॥
 पुनरितितन्मयतयातरवोभिनेदुः तं वक्षत हृदयमुनिमानतोस्मि ॥ २ ॥

यमिति ॥ यं प्रवजंतं संन्यस्यागच्छंतं अनुपेतं मा मुपनयसे तु पुनयनार्थं ॥ अनुपयन्नं यथा ॥ कनाप्यनुपेतं अननुपातमका
 किनमित्यर्थः ॥ तत्र हेतुः ॥ अपेतकृत्यं कृत्यं न्यूनं कर्ममार्गिप्रवर्तमानेनैष्टिकत्वात् ॥ धैषायनो व्यासः विरहात्कातरा
 भीतः पुनरिति क्लृप्तो नानुहाव ॥ आहूतवान् दूरादाहूतं क्लृप्तं सत्यपि संधार्षः ॥ तदा तन्मयतातरवोभिनेदुः प्रत्युत्तरमुक्त
 वक्तुः पितुस्तेहानुबंधपरिहाराय यो बहुरूपेणोत्तरं दत्तवानित्यर्थः ॥ तन्मयत्वापि यो दनाय विशिष्य

एवं सर्वभूतानां हतमनः अप्रपेत्यागावलेन प्रविशति निसर्गवत्
 इदं यत् ॥ २ ॥

एवं आत्मोत्सुकेन पुनरपि तच्चरितान्यवशो तु मिधंतस्तत्रात्मनः स्तुष्टमभावमावेदयंति वयंत्विति योगयागा
दिपुत्रताः स्मः ॥ ३३ ॥ धृतिरसौ यस्मात्स उत्तमस्तथासुतः श्लोको यशो यस्य तस्य विक्रमे तु विशेषेण न तृप्यामः
अलमिति न मन्यमहः ॥ तत्र हेतुः ॥ यद्विक्रमं शृण्वतां ॥ पक्षाः नैव तृप्यन्तम ॥ वयं तु नेति शृणुष्यान्वयः ॥ अथ म
र्थः ॥ त्रिधा सत्त्वं बुद्धिर्भवति ॥ उदरादिभरणेन वारसाज्ञानेन वा स्वादुविशेषाभावाद्वा तत्तृप्तावतामित्यनेन प्रो
त्रस्याकाशत्वात् न भरणमित्युक्तं ॥ रसज्ञानात्मित्यनेन वा ज्ञानतः ॥ यशुवत्क्षिप्तिर्निराकृता ॥ इत्तु भक्षणवद्व

वयं तु न वितृप्यामः उत्तमं श्लोकविक्रमे ॥ यद्युत्तमं रसज्ञानं स्वादु स्वादु पेदे पेदे ॥ १९ ॥ कृतवान्कि
ल वीर्याणि सहस्रं माणं केशवः ॥ अतिमर्त्यानि भगवान्गूढः कथं तमनुवः ॥ २० ॥ कलिमागतमा
ज्ञायते त्रेस्मिन् वेद्यमववयं ॥ आसीना दीर्घसंत्रेण कथायां सहाणाहरेः ॥ २१ ॥ राम ॥ राम

सांत्तराभवेन तृप्तिर्निष्करोति ॥ पेदे पेदे प्रतिक्षणं स्वादु तोषि स्वादु ॥ १९ ॥ अतः कृष्णचरित्राणि कथयेत्याशयेनाहुः
कृतवानिति ॥ अतिमर्त्यानि मर्त्यानि त्रिजांता नि गोवर्धनोद्धरणदीनि मनुष्येष्वसंभावितानीत्यर्थः ॥ २० ॥
ननु यजनाध्ययनादिव्यग्राणां कुत एतच्छ्रवणावकाशः स्यात् ॥ अत आहुः ॥ कलिमागतं ज्ञात्वा तभिर्दया
विपदं गंतुं कामाः ॥ दीर्घशंत्रेण निमित्तेन त्रासीतहरेः ॥ कथायां सहाणा कृतावसराः ॥ २१ ॥ राम ॥ ॥

भा० प्र०
७

ननु तमेतमात्मानं वेदानुवासाणां वचनेन ॥ विविदिषति ॥ यत्नेन दानेन तपसा ऽनाशकेनेत्यादि श्रमो
धर्मस्य ज्ञानांगत्वं प्रसिद्धं ॥ तत्कुतो भक्तिहेतुत्वमुच्यते ॥ सत्यं ॥ तत्तु भक्तिद्वारेणेत्याह ॥ वासुदेवेति ॥ अहेतुकं
शुद्धतत्त्वादिगोचरं ॥ आप्रतिषदमित्यर्थः ॥ १ ॥ व्यतिरेकमाह ॥ धर्म इति ॥ यो धर्म इति प्रसिद्धः सः यदि
विधवे स न स्य कथा सुरतिं नोत्पादयेत् ॥ तर्हि स्वनुष्ठितोऽपि सन् अयं श्रमो ज्ञेयः ॥ ननु मे ह्यर्थस्यापि धर्मस्य

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ॥ जनयत्याश्रुवेरागं ज्ञानं यत्तदहेतुकम् ॥ १ ॥
धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विधवे स न कथा सुय ॥ नोत्पादयेद्यद्विरतिं श्रम एव हि केवलं ॥ ८ ॥

श्रमत्वमस्यैव अत आह ॥ केवलं विफलश्रम इत्यर्थः ॥ तन्वस्तितत्रापि स्मार्त्तादिफलमित्यासंवेद्येव कोरेण
निराकरोति ॥ ह्यपि ह्युत्वात् न तत्फलमित्यर्थः ॥ तन्वद्वायं हे वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादि श्र
तेर्न तत्फलस्य ह्यपि ह्युत्वात् न तत्फलमित्यर्थः ॥ तद्यथैह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेव
ऽत्राप्यजितो लोकः क्षीयते इति तत्त्वानुगृहीतया श्रुत्या ह्यपि ह्युत्वात् प्रतिपादनात् ॥ ८ ॥ राम राम राम

राम
७

कपालुतां दर्शयन्ताह यः॥ अधंगादन्तमः संसारारवं॥ अतितर्तुमिच्छतां पुराणानां मध्ये गुह्यं गोप्यं तत्र हेतुत्वेन
 चत्वारिंशद्विंशतिः तिजः असाधारणः अनुभावः प्रभावाय स्यतस्वानुभावं॥ अखिलश्रुतीनां सारः॥ एकम
 द्वितीयं अनुपममित्यर्थः॥ आत्मानं कर्षयकारणं संचातमधिकृत्य वर्तमानमात्मनस्त्वमध्यात्मतस्य दीपं साक्षात्
 काशकं उपयामिशरणं व्रजामि॥ ३॥ अभावां गुणं नमस्कृत्य देवं प्रणमति॥ जपत्यनेन संसारमिति जयग्रंथः तमु
 दीरेयदिति॥ स्वयंतयो दीरयन्॥ अन्यान्या राणिकान् उपशितयति॥ ४॥ त्रिंशद्विंशः प्रतिपूज्यति यदुक्तं तस्यति पूजनं

यः स्वानुभावमखिलश्रुतसारमेकमध्यात्मदीपमिति तीर्थयतां त्रिंशद्विंशः संसारिणां करुणया हपुराणगु
 ह्यंतं व्यासस्तुमुपयामिगुरुं मुनीनां॥ ३॥ नारायणं नमस्कृत्य नरेव नरेण तमं॥ देवीं सरस्वतीं च व्रततां
 जयमुदीरेयत्॥ ४॥ मुनयः साधक एषां हं भवद्विष्टिं किमंगलं॥ यत्कृतः कृत्यं संप्रज्ञायतां त्मासु प्रसीदति
 ॥ ५॥ सवैपुसं परो धर्मेयितो भक्तिरधोद्विजे॥ अहं तु प्रीतिहता यया त्मा संप्रसीदति॥ ६॥ राम ॥ राम ॥

व्य

वैरागिः हे मुनयः साधक यथा भवति तथा हं पृष्टः॥ यो लोकाणां मंगलमेतत्॥ यतः कर्मविषयः संप्रभः कृतः सर्वशास्त्रा
 र्थसारोक्षारप्रहमस्यापि कृत्यं पर्यवसानो देवमुक्तं॥ ४॥ तत्र यत्प्रथमं पृष्टं सर्वशास्त्रसारमेकांतिकं श्रयावृहीतिः॥ तत्रो
 त्तं॥ सवैपुसमिति अयमर्थः॥ धर्माद्विविधः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च॥ तत्र यः स्वर्गाद्यर्थं प्रवृत्तिलक्षणा
 साधयः यतस्तद्धर्मः॥ अवर्णाः हीनदलक्षणा भक्तिर्भवति स परो धर्मः सारवैकांतिकं श्रय इति॥ कथं भूतां अहे
 तुकी हेतुः फलानुसंधानं तद्गतिः॥ अप्रतिहता विघ्नैरनभिभूता॥ ६॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तच्च तत्त्वं सपरि करया भक्तैव प्राप्यत इत्याह ॥ तच्चैत्यन्वयः ॥ ज्ञानं वैराग्ययुक्तं येन तन्ज्ञानं परोक्षं ॥ तच्च
 तत्त्वं आत्मानिन्देनैवोपपद्यते ॥ आत्मानं परमात्मानं ॥ श्रुतेन वेदादिश्रवणेन गृहीतया प्राप्तेति
 भक्तेर्दार्ढ्यत्वं मुक्तं ॥ १२ ॥ धर्मस्य फलं भक्तिः नार्थकामादिकमितीममर्थमुपपाद्यपसंहरति ॥ अत इति हे द्वि
 जप्रेक्षाः हवितोषणहरेराधनं संसिद्धिः फलं ॥ १३ ॥ यस्माच्च भक्तिविहितो धर्मः केवलं श्रम एव तस्माद्भक्तिप्रधा

तश्च ध्यानामुनयो ज्ञानं वैराग्ययुक्तया ॥ पश्यंत्यात्मनि च आत्मं भक्त्या श्रुतगृहीतया ॥ १२ ॥ अतः
 युमिर्धिजप्रेक्षावर्णाश्रमाविभागशः ॥ स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणं ॥ १३ ॥ तस्मादेके
 नमनसा भगवान्सात्वतां पतिः ॥ आतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ॥ १४ ॥ यदनु
 ध्यासिना युक्ताः कर्मग्रंथिनिबन्धनं ॥ छिंदंतिके विदास्तस्य केन कुर्यात्कथारतिं ॥ १५ ॥

न एव धर्मोऽनुष्ठेय इत्याह ॥ तस्मादिति ॥ एकेन एकाग्रेण मनसा ॥ १४ ॥ भक्तिरहितो धर्मः केवलं श्रम इति
 प्रपञ्चितं ॥ इदानीं तु भक्तेर्मुक्तिफलत्वं प्रपञ्चयति ॥ यदित्यस्य अनुध्या अनुधानं सैव असिः खड्गः ते
 न युक्ता विवेकिनः ग्रंथिमहंकारं निवध्नाति यत्कर्म तत्तद्विदंति ॥ तस्य कथायं प्रति को न कुर्यात् ॥ १५ ॥

तदेवं हि भक्तिद्वारा तद्वैराग्यात्मज्ञानपर्यंतः पराधर्म इत्थं न अन्यतु मन्थते धर्मस्यार्थः फलं तस्य च
 कामः फलं तस्य चंद्रियप्रीतिः तत्प्रीतिः अपुनरपि धर्मार्थादिपरंपरेति यथाहुः धर्मादर्थश्च कामश्च
 सक्रियं न सेव्यं तस्यादितन्निमाकरोति धर्मस्येति द्वाभ्यां आपवर्गस्य उक्तन्यायेनापवर्गपर्यंतस्य
 अर्थाय फलत्वाय प्रथेनापकल्पते येनानुभवति तथापि स्यापि एवंभूतधर्माव्यभिचारिणः कामालाभाय
 फलत्वापनीहिस्मृतो मुनिभिः ॥ ८ ॥ कामस्य च विषयभोगस्य इन्द्रियप्रीतिलोभः फलं न भवति किंतु यावता जीवि

धर्मस्य ह्यापवर्गस्य नार्थो र्थायोगोपकल्पते नार्थस्य धर्मोक्तं तस्य कामालाभाय हि स्मृतः ॥ ९ ॥ कामस्येन्द्रिय
 प्रीतिलोभो जीवेतयावता जीवत्पुनस्तत्त्वजिज्ञासानार्थो यिह कर्मभिः ॥ १० ॥ वर्देत तत्तत्र विदस्तत्त्वं य
 त्ज्ञानमद्वयं वदति पश्चात्मेति भगवानिति शब्दो ॥ ११ ॥

वता यो न च कामस्य त्वाभः जीवनपर्याप्तग
 वकामः सेव्य इत्यर्थः जीवस्य जीवनस्य च पुनः कर्मानुष्ठानद्वारा कर्मभिर्यह प्रसिद्धः स्वर्गादि सौख्येन भव
 तिकिंतु तत्त्वजिज्ञासेवेति ॥ १० ॥ ननु वतत्त्वजिज्ञासा न च धर्मजिज्ञासेव धर्म एव हि तत्त्वमिति केचित्तत्राह ॥ त
 त्वविदस्तत्तदेव तत्त्वं वर्देति किंतु तत्ज्ञानं नाम अद्वयमिति ज्ञानिकं विज्ञानं पक्षं व्यावर्तयति ननु तत्त्वविदापि
 विगीतवचना एव नेवं तस्यैव तत्त्वस्य नामांतरैरभिधानादिसाह ॥ आपनिषद्वदेति हेरापगर्भः परमात्मा

भा. ४ प्र.
(५)

अत्र सदाचारं दर्शयन्नुपसंहरति ॥ अत इति ॥ आत्मनः प्रसादिनीमनःसोधिनी ॥ वासुदेवेभक्तिं कुर्वतीति भज
नीयविशेषो दर्शितः ॥ २२ ॥ तदेवोपयादयितुं ब्रह्मादीनां त्रयाणामेकात्मकत्वेऽपि वासुदेवस्याधिक्यमाह सत्वमि
ति ॥ इह यद्यप्येक एव परः पुमान् अस्य विश्वस्य स्थित्यादये स्थितिः सृष्टिप्रलयाद्यैः संज्ञाकेवलं भिन्ना धत्ते हरि
विरंचिहर इति वक्तव्यं संधिगर्कः ॥ तत्र तेषां मध्ये श्रेयसि शुभफलानि सत्त्वतनो वासुदेवो देवसुः ॥ २३ ॥ उपाधि
वैशिष्ट्येन फलवैशिष्ट्यं सदृष्टं तमाह ॥ पार्थिवात्त्वप्रवृत्तिप्रकाशरहितात् ॥ दारुणः काष्ठात्सकासात् धूमः
उत्कृष्टः प्रवृत्तिस्वभावस्त्रयीमयः वेदोक्तकर्मप्रचुरः ॥ इष्टकर्मप्रत्यासत्तिस्तस्मादपि अग्निस्त्रयीमयस्या

अतो वैकव्यो नित्यं भक्तिं परमया मुदा ॥ वासुदेवेभगवतिकुर्वन्त्यात्मप्रसादिनी ॥ २४ ॥ सत्त्वरजस्तम इति
प्रकृतेर्गुणोक्तेर्युक्तः परः पुरुषकैरे इह स्पष्टं ॥ स्थित्यादये हरिविरंचिहरेति संज्ञाः ॥ श्रेयसितत्रवलुप्तस
त्त्वोन्मेषास्युः ॥ २५ ॥ पार्थिवाद्दारुणा धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ॥ तमस्तत्त्वरजस्तस्मात्सत्वय इत्यदर्शनं ॥

क्षात्कर्मसाधनत्वात् ॥ एवं तमसः सकासात् रजोसत्त्वं ब्रह्म दर्शनं ब्रह्म प्रकाशकं तु शृष्टेन तयात्मका तमसः स
कासात् रजसः ॥ सोपाधिकशाब्दे हेतुत्वेन किंचिद्ब्रह्म दर्शनं प्रत्यासत्तिमात्रमुक्तं न तु सर्वथा तत्प्रकाशकत्वं विद्वे
यकत्वात् ॥ सत्त्वतया तस्माद्ब्रह्म दर्शनं ॥ अतस्तद्गुणोपाधीनां ब्रह्मादीनामपि यथात्तरं वैशिष्ट्यमिति भावः ॥ २४

२४

राम
(५)

ननु सत्यमेवं कर्माणि मूलनी हरिकथारतिस्तथापितस्या रुचिर्नोत्पद्यते किं कुर्मस्तत्राह ॥ शुश्रूषा गति ॥ १ ॥
युन्यतीर्थनिषेवणादिभिर्निः पापस्य महत्सवा स्यात् ॥ तथा च तद्धर्मश्रुत्वा ततः श्रवणे घ्रातं तोरुचि स्या
दित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततश्च श्रावतामिति ॥ पुण्यश्रवणकीर्तने यस्य सः ॥ सतां सुदृढ हितकारि हृदि दयान्यमद्राणि
कामादिवसनाः तानि अंतस्थः हृदयस्थः सन् ॥ २ ॥ ततश्च नष्ट प्रायेण प्रति ॥ सर्वा भद्रानाशस्य शानोत्तरकाल

शुश्रूषाः श्रद्धानस्य वा मुदेव कथारुचिः ॥ स्यान्महत्सवया विद्याः पुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥ १६ ॥ श्राव
तां स्वकथां कृत्वाः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ हृद्यंतस्थाश्च मद्राणि विधत्ते नानि सुदृढसतां ॥ १७ ॥ नष्ट प्रायेण भ
द्रेषु नित्यं भागवतसेवया ॥ भगवत्सु तमश्नोत्के भक्तिर्भवति नैष्टिकी ॥ १८ ॥ तदारजस्तमो भावां काम
लोभादयश्च प्रये चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ॥ १९ ॥ एवं प्रसन्नमनसा भगवद्भक्तियोग्यतः
भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसंगस्य जायते ॥ २० ॥ मिथ्येतद्दृष्टं ग्रंथिच्छिद्यं ते सर्वसंशयः ॥ क्षीयंते चास्य
कर्माणि दृष्ट्वा एवात्मनीश्वर ॥ २१ ॥

स्वात् प्रायग्रहणं ॥ भागवतानां भागवतशास्त्रस्य वा सेवया नैष्टिका निश्च
लाविक्षेपकाभावात् ॥ २२ ॥ रजश्च तमश्च प्रये चेतस्य भवाभावा कामादयः ॥ एतैरनाविद्धं अनभिभूतं प्रसीदति उप
शम्यति ॥ २३ ॥ भगवद्भक्तियोगतः प्रसन्नमनसः ॥ अतएव मुक्तसंगस्य ॥ २० ॥ ज्ञानफलमाह मिथ्येतद्दृष्टं मेव ग्रं
थिः ॥ चिज्जडग्रंथनरूपो हंकारः ॥ अतएव सर्वसंशयाः ॥ असंभावनादिदृष्ट्याः कर्माण्यनारब्धफलानि ॥ आत्मस्वरू

पक्षतर्कश्च दृष्टारवकरो गज्ञानानंतमवेति दर्शयति ॥ २४ ॥

ननु जगत्सर्गप्रवेशनियमादिनो विलासयुक्ते वस्तुनि सर्वशस्त्रसमन्वयो दृश्यते कथं वा सुदेव परत्वं सर्वस्य तत्राह सा ए
वेति चतुर्भिः ॥ ऐतरे ब्रह्मणेः तस्य कर्माण्युदाराणि बृहति प्रथमस्योत्तरं सदसद्रूपया कार्यकारणान्निकया अगुणं च त्वन्व
यः स्वातो निर्गुणोऽपि सन्निर्गुणः भगवतो जगत्कारणत्वमुक्तं ॥ ३० ॥ प्रवेशनियमनलक्षणं लीला माह तथेति विला
सितेषु उद्भूतेषु आकाशादिवृत्तः प्रविष्टः सन्गुणवानिव मध्यधो ना एते गुणा इत्यभिमानवानिव न तु वस्तुतः यथो
विज्ञानेन चिद्वस्तु किञ्चित् अस्मृजितः ॥ ३१ ॥ बहु रूपत्व लीला माह यथेति स्वयं निष्ठु स्वाभिन्वयं केचु अवहितो
मखेदं ससर्जगि भगवानात्ममायया ॥ सदसद्रूपं च सो गुणमय्या गुणो विभुः ॥ ३० ॥ तथा विलसिते धेषु गुणेषु गुण
वानिव ॥ अतः प्रविष्टः आभाति विज्ञानेन विज्ञेयः ॥ ३१ ॥ यथा ध्रुवहितो वाहदोरुधेकः स्वयं निष्ठु नान्वभाति
विस्वात्मा स्तेषु च तथा पुमान् ॥ ३२ ॥ असौ गुणमयः भविर्भूतसूक्ष्म इन्द्रियात्मभिः स्वनिर्मितेषु निर्विष्टिभुक्ते भूते
षु तद्गुणान् ॥ ३३ ॥ भावयत्येष सत्त्वेन लोकान्त्रैलोक्यभावनः ॥ लीलावतारा नुरतो देवतिथ्यं दूरादिषु ॥ ३४ ॥
॥ इति श्री भा० पु० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥ निहतः विस्वात्मा पुमान् परमेश्वरो भूतेषु प्राणिषु ॥ अंतर्गमिनापि प्रतियानि
नाना नात्वमिवोच्यते ॥ क्षेत्रज्ञरूपेण वा ॥ ३३ ॥ भागनृपां लीला माह असौ हरिः भूतसूक्ष्माणि च इन्द्रियाणि च ॥ आत्ममनः
प्रेक्षते ॥ स्वयं निर्मितेषु भूतेषु चतुर्विधे धितिर्भोग स्वातंत्र्यं द्यात्यते ॥ तद्गुणान्तरतदनुत्तरान् विषयान् ॥ इच्छाभुक्ते भोजयती
ति एज्यो वास्येयः पालः पतीति वा तदात्मनेपदमर्वा भुजाऽन्वने इति स्मरणम् ॥ ३३ ॥ इदानीं स्मृतं जानासीति प्रश्नात्तर
माह ॥ भावयति पालयति ॥ एतत्सर्वावतारसाधारणप्रयोजनं ॥ विशेषतः श्रीकृष्णवतारस्य कुत्री स्तत्रोक्तं ॥ लोकभा

स
वदः लोककतदिवारिषु लीलावतारास्त ॥ स
धनुरतो अमनुरतः ॥ ३४ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ २॥

वासुदेवभक्तो पूर्वाचारप्रमाणयति भोजि इति ॥ अथ अतोदेतोः अंशपुराविष्णुसत्त्वमूर्तिभगवंतं प्रथोक्षजं ॥ अतोयेता
 न्मनु अनुवर्तते ते ह संसारं क्षमाय कल्पते ॥ २५ ॥ ननु अन्यानपि क्विद्भजतो दृश्यते सत्यं ॥ मुमुक्षुवस्तु अन्यानभ
 जोति ॥ किंतु को स मा एवेत्याह ॥ मुमुक्षुवदति ॥ भाग्यभूतपतीति ॥ पितृपुत्रजशादीनामुपलक्षणं ॥ अनसूयवः देवतांत
 रा निंदकाः संतः ॥ २६ ॥ रजस्तमसी प्रकृतिः स्वभावो यथा ॥ अतएव पितृभूतादिभिः समंशीलं ये वाते श्रिया सह ए
 श्वयं पुजाश्रेयं तीति तथोते ॥ २७ ॥ मातृप्रदत्ताह्वा सुदेवो भजनीय इत्युक्तं सर्वशास्त्रतात्पर्यगोचरत्वादपीत्याह
 द्वाभ्यां ॥ वासुदेवपरः त्यात्यर्थगोचरयेथांते ॥ ननु वदामरवपादृश्यते इत्याशंक्यते पितृप्राथनार्थत्वात्तत्परा

भोजिरे मुनयो प्रायेभगवंतं प्रथोक्षजं ॥ सत्त्वं विष्णुं क्षंदे माय कल्पते ये शुभानिह ॥ २५ ॥ मुमुक्षुवो धाररूपान् हि वा
 भूतपती नथ ॥ नारायणकलाशांता भजति न सूयवः ॥ २६ ॥ रजस्तमप्रकृतयः समशीलान् भजति वै ॥ पितृभूतपु
 जेशादीन् श्रियै श्वयं पुजे श्रवः ॥ २७ ॥ वासुदेवपरावेदावसुदेवपरा मरवाः ॥ वासुदेवपरायोगा वासुदेवपराः क्रियाः
 ॥ २८ ॥ वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः ॥ वासुदेवपरा धर्मा वासुदेवपरा गतिः ॥ २९ ॥

तेषां मया सज्जगतां यामादि क्रियापत्त्वमात्रां क्यता सामपितृप्राप्नुयापत्वात्तत्परत्वमुक्तं ॥ २८ ॥ ज्ञानं ज्ञानशास्त्रं ननु
 च तत्तासां ज्ञानपममेवेत्याशंक्यतां न स्यापितृपरत्वमुक्तं ॥ तयोऽज्ञानं धर्मो धर्मशास्त्रं दानं व्रतादिविवेच्यं ॥ ननु तत्त्वगप
 रमित्याशंक्यगम्यत इति ॥ स्वर्गादिफलं सोपितृदानं दं प्राप्नुयात्तत्तत्परं वैष्णवं ॥ यदा वेदा इत्यनेनैव तन्मूलत्वात्
 सर्वाण्यपि वासुदेवपराणीत्युक्तं ॥ ननु तत्रोक्तं मरवपादृश्यते इत्याशंक्यमरवादीनां

मथितस्य रत्नमिमुक्तमित्युक्तं ॥ २९ ॥

भा० प्र०
११

एतच्च योगिनां प्रत्यक्षमित्याह पश्यंतीति ॥ अदधमनलं ज्ञानात्मकं यच्च ह्युः तेन सह संश्रयपरिमितानि यानि
पादादीनि तैरुद्भूतं सह संसृष्टं दयौ यस्मिन्नतत् ॥ सह संश्रयानि मौल्यादीनि तैरुद्भूतं संश्रयमानं ॥ ४ ॥ एतत्तु कूटस्थ
नल्वन्यावतारवदाविर्भावतिरोभाववदित्याह एतच्च आदिनारायणरूपं निधीयते यस्मिन्निति निधानं कर्षाव
साने प्रवेशस्थानमित्यर्थः ॥ बीजं उक्तमस्थानं बीजं त्वपि नान्यबीजं तुल्यं किल व्ययं ॥ न केवलमवताराणां मेव
बीजं किंतु सर्वप्राणिनां मित्याह ॥ यस्यां शो ब्रह्मा तस्यां शो मरीच्यादिस्तेन ॥ ५ ॥ सनत्कुमाराद्यवतारं तच्चरितं

पश्यंत्यदो नृपमदमृचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाङ्गते ॥ सहस्रमूर्धश्रवणादिनासिकं सहस्रमौल्यं
वरकुण्डलोद्धरसत् ॥ ४ ॥ एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययं ॥ यस्यां शो न सृज्यते देवतिर्यङ्मुखा
५ दधम एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ॥ चचारदुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्म चर्यमखंडितं ॥ ६ ॥ द्वितीयं तु भ
वायास्परमातलगतं मही ॥ उद्धरिष्यन्नुपादतपक्षिणः शोकरं वयुः ॥ ७ ॥ ॥ राम ॥ राम

चर्यासर्गः

चाह स एवेति ॥ कौमारः श्रौर्धः ॥ प्राजापत्यामानवद्व्यादीनि सर्गविशेषनामानि ॥ ययौ संपरूपं जगृहे स एव देवः
कौमारं खं सर्गमाश्रितः स न ब्रह्मा ॥ ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्म चर्यं चचारः ॥ प्रथमं द्वितीयादिशानिर्देशमात्रापेक्षया
६ ॥ अस्य विश्वस्य भवाय उद्भवाय मही मुद्धरिष्यन्नितिकेमेति ॥ एवं सर्वत्रावतारस्तत्कर्मचोक्तमित्यनुसंधेयम् ॥ ७ ॥ ॥ राम

अवतारकथाः प्रोक्ततीयेत्तराभिधां ॥ पुरुषावतारोक्त्यातत्र चारत्रवर्णनेः ॥ २ ॥ यदुक्तं ॥ अथारव्याहेरुरेधी
मन्त्रावतारकथाः शुभाश्रितितदुत्तरत्वेनावताराननुक्रमिष्यन्प्रथमं पुरुषावतारमाह ॥ जगद्दृष्टिपंचमिः
महदादिभिः ॥ महदहंकारपंचतन्मात्रे ॥ एकादशंद्रियाण्यपंचमहाभूतानीति षोडशकलाः प्रशयस्मिन् ॥ ननु
यद्यपि भगवद्विग्रहो नैव भूतः ॥ तथापि विराट्जीवांतर्ग्यामिणे भगवतो विद्म्येणोपासनार्थं एव मुक्तं मिति द्रु
तं

सत उवाचा ॥ जगद्देवोऽयं रूपं भगवान्महदादिभिः ॥ संभूतं षोडशकलमांदोलो कसि सत्त्वया ॥ १ ॥
यस्यां भसि शयानस्य योगं निद्रां वितन्वतः ॥ न भिद्मदं बुजादासीद्ब्रह्मा विश्वसृजोपतिः ॥ २ ॥ यस्या
वयवसंस्थानेः कल्पितो लोकविस्तारः ॥ तद्यै भगवतो रूपं विश्रुद्धं सत्त्वमूर्जितम् ॥ ३ ॥ रामराम ॥

ष्टव्यं ॥ १ ॥ कोऽसौ भगवानित्यपेक्षायान्तं विशिनष्टि ॥ यस्यां भसि एका एवि शयानस्य विश्रान्तस्य तत्र च योगः ॥
समाधिः तद्व्यानिद्रां विस्तारयतः ॥ न भिरेव हृदः तस्मिन् पदं बुजंतस्मात्सकलासात् ॥ ब्रह्मा आसीत् अभूत्तपाद्भो
कल्पे संपोरुषं रूपं जगद्देह ॥ २ ॥ कीदृशं रूपं तद्दाह ॥ यस्येति ननु कीदृशो विग्रहस्तस्य यो भसि शोते स्म तद्दाह ॥ तत
स्वभगवतो रूपं ॥ तु विश्रुद्धं रज आद्यसंज्ञं मि ॥ अत एवोर्जि निरतिशयं सत्त्वं ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा. प्र.
१२

१२

एष्ववतारमाह ॥ पार्थिवं वयुः राजदेहं पृथुत्वं ॥ मातां तरे ॥ एथोरिदं पार्थिवं ॥ आपधीरिक्तपलदाणं ॥ इमां पृथ्वीं सर्वा
णि वस्तूनि दूग्धं अडागमाभा वस्त्वार्धः ॥ हविर्प्रास्तेन पृथिवी दिह न न सोयमवतार उशतमः ॥ कमनीयतमः ॥ वषा
कांता विपत्यस्मात् ॥ १४ ॥ मत्स्यवतारमाह ॥ चाक्षुषमन्वंतरे य उदधिसंज्ञवः ॥ तस्मिन् यद्यपि मन्वंत रावसाने प्रल
यो नास्ति ॥ तथापि केनचित्कोतु केन सत्यवता यमाया दार्शता ॥ यथा अकां डे मा कंडे या येति द्रष्टव्यं ॥ मही मयः ना
विनो का त्रपायां मद्यामित्यर्थः ॥ अपातरक्षितवान् ॥ वैवस्वत इति भाविनी संज्ञा ॥ १५ ॥ कमरुः कूर्मरूपः तद्रूपेण च एका

श्रुतिभिर्याचितो भजेन वमं पार्थिवं वयुः ॥ दुग्धे मा माषधीर्विप्रास्तेनायं स उशतमः ॥ १४ ॥ रूपं संजग्रेह मा तस्य च
क्षुषोदधिसंज्ञवे ॥ नावारोप्य मही मया मया देवस्वतं मनु ॥ १५ ॥ सुरासुराणामुदधि मय्यतां मं दया च लं
दधे कमरुं रूपेण पृष्ट एका देशे विभुः ॥ १६ ॥ धान्वं त रं द्वादशमंत्रयो दशममवच ॥ अपाययत्सुरानन्यान्मो
हिण्या मोहयेन्निव्या ॥ १७ ॥ चतुर्दशं नारसिंहं विभुं द्रुपदं मूर्जितं ॥ ददारकं रजैर्वह्निं स्पेरकां कटक दया ॥
पंचदशं वामनकं कल्वाणादध्वरं वले ॥ यदत्रयं यावमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टयं ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

एष्ववतारो वभुर्दधे द्धरः ॥ १६ ॥ धान्वं त र्यवतारमाह ॥ धान्वं त रं धान्वं त रिरूपं द्वादशमादिषु योगस्त्वार्धः ॥ त्रयोदशम
मेव रूपं तच्चरितेन सह दर्शयति ॥ अपाययदित्सु सुधामध्याहारः ॥ मोहिण्यास्त्रिया रूपेण अन्यान् असुरान् मोह
यन् धान्वं त रिरूपेण मत्स्यमानीय मोहिण्या पाययदित्यर्थः ॥ १७ ॥ नारसिंहं स्वर्णं विभुत् ॥ एकां निग्रथित्वा ॥ १८ ॥
दुष्टानां मंदवामयती वामनकं रूपं हस्ववा ॥ प्रत्यादित्सुः तस्मादादिष्टं ग्रहोत्तुमिष्टुः ॥ १९ ॥ रामरामरामराम

राम
१२

नारदावतारमाह ॥ तृतीयमिति ॥ ऋषिसर्गमुपेत्य तत्र देवर्षित्वमुपेत्य तर्थाः ॥ सात्वतं वैष्णवं तंत्रं पंचरात्रागमं आच
 ष्टुक्तवान् ॥ यतस्तत्रातनिर्गतिकर्मबंधहेतुत्वं येभ्यः ॥ तानि निष्कर्षाणि तेषां भावैर्नेष्कर्ष्यं कर्मणां मेवमाचक
 त्वं यतो भवति तदा चष्टेत्यर्थः ॥ ८ ॥ तुर्यवतारे धर्मस्य कला अंसः भार्येत्यर्थः ॥ अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रु
 तेः ॥ तस्याः सर्गं ऋषीभूत्वेत्येकावतारं दर्शयति ॥ ९ ॥ कपिलावतारमाह ॥ आसुरपेतन्नास्मिन् ब्राह्मणाय तत्त्वानां ग्राम
 स्थसंघस्थविर्निर्णयोस्मिन् तत्सारं ॥ १० ॥ दातात्रयावतारमाह ॥ षष्टइति ॥ अत्रैरपत्यत्वं तेनैव दत्तः सन् प्राप्ताः

तृतीयमृषिसर्गं विदेवर्षित्वमुपेत्य सः ॥ तंत्रं सात्वतमाचष्टे नेष्कर्ष्यं कर्मणां यतः ॥ ८ ॥ तुर्यधर्मकलासर्गेन
 रनारायणादृषीभूत्वात्मापशमापेतमकरोत्तदुत्तरं तयः ॥ ९ ॥ पंचमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविष्णु
 तं ॥ यो वाचासुरपेसां रवं तत्त्वग्रामविनिर्णयं ॥ १० ॥ षष्ठमत्रैरपत्यत्वं दत्तः प्राप्ता न स स्यात् ॥ आन्वीक्षिकीम
 लं कीयपुद्गलादिभ्योऽमुच्यवान् ॥ ११ ॥ ततः सप्तमः आकूट्यो रुच्येयज्ञोऽपि जायत ॥ स यामाद्यैः सुरगणैरपा
 त्वायं भुवतारं ॥ १२ ॥ अष्टममेतदेवांस्तु नाभेर्जात उरुक्रमः ॥ दर्शयन्वत्सधीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतं ॥ १३ ॥

अ २

अत्रैरपत्यमभिकांक्षतमाह ॥ तुष्टइति वक्ष्यमाणत्वात्कथं प्राप्ताः ॥ अनसूययामत्सदृशापत्यमिषेणाममेवापत्यं दृ
 तवानिति ॥ दोषदृष्टिमुत्तुर्वन्तित्यर्थः ॥ आन्वीक्षिकीं आत्मविद्यां पुद्गलादिभ्यश्च ॥ ११ ॥ यत्रावतारमाह ॥ सः यज्ञः
 यामाद्यैः स्वस्यैव पुत्रासयामानामादेवाः ॥ तदाद्यैः सह स्वायं भुवं मन्वतारं पालितवान् तदा स्वयमिन्द्रो भूदित्यर्थः
 १२ ॥ ऋष्यावतारमाह ॥ सर्वाश्रमनमस्कृतं अत्याश्रमपारमहंस्यवत्सधीराणां दर्शयन् नाभेराणीधुपुत्रात् ॥ ऋषभो जातः ॥ १३ ॥

भा. प्र.
॥१३॥

विभूतीराहः ॥ अथयदति ॥ ८ ॥ तत्रविशेषमाह ॥ एतेचेति ॥ पुंसः परमेश्वरस्य केचिदंशाः केचित्कला विभूत
यच्च तत्रमस्यादी नामवतारत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वेपि यथापयोगमेव ज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणं ॥ कु
मारतारदारिद्र्यधिकारिकेषु यथापयोगमंशकलावेशः ॥ पृथ्यादिषु शक्त्यावेशः ॥ कथंस्तु भगवान्नाला
नारयण एव आविर्भूत सर्वशक्तित्वात् ॥ सर्वेषां प्रयोजनमाह ॥ इंदारयो देवास्तेवा कुलमुपद्रुतं लोकं
मृडयेति सुखिवनं कुर्वति ॥ २८ ॥ एतत्कीर्तनफलमाह ॥ जन्मेति ॥ गुह्यं प्रति रहस्यं जन्मप्रयतः शुचिः सन्

अथ यो मनवो देवामनुपुत्रामहौजसः ॥ कलाः सर्वे हरेरेव स प्रजापतयस्तथा ॥ २९ ॥ एते चांशकलाः
पुंसः कथंस्तु भगवान्स्वयं ॥ इंदारिव्याकुलं लोकं मृडयेति युगेयुगे ॥ २८ ॥ जन्म गुह्यं भगवतो य ए
तत्प्रयतो नरः ॥ सायं शातर्गुणं भक्त्या दुःखग्रामादिमुच्यते ॥ ३० ॥ एतद्गुणं भगवतो ह्यत्र पस्याचिदा
त्मनः ॥ मायागुणे विरचितं महदादिभिरात्मनि ॥ ३० ॥

७९

कंदेहस्य संवधे सति तद्धि मुक्तिरित्याशंक्य ॥ देहसंवधस्य भगवन्मायोत्पाविद्याविलसितत्वादेतद्युव
णादिजनिता विधया तन्निवृत्तिरुपपद्यते ॥ इत्याशयेन आह ॥ एतदिति ॥ पंचमिः ॥ अत्र पस्याचिदेकरमस्यात्म
नोजीवस्य एतत्स्थूलं सूक्ष्मं शरीरं ॥ भगवतो यामाया तस्या गुणे महदादि त्रैपैर्विरचितं ॥ क्व आत्मनि त्रैपैर्विरचितं

शरीरं कृतमित्यर्थः

राम
॥३॥

परशुरामावतारमाह ॥ अवतार इति त्रिः त्रिगुणं यथा भवति तथा सप्तकृत्वः सप्तवारान् एकविंशतिवारानित्य
र्थः ॥ २० ॥ व्यासावतारमाह ॥ अल्पमेधसः ॥ अल्पप्रज्ञानपुंसो दृष्ट्वा तदनुग्रहार्थं शारवाचकं ॥ २१ ॥ नरदेवत्वमा
पन्नः सुरकार्यचिकीर्षया ॥ समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे विर्यापतः परं ॥ २२ ॥ रामावतारमाह ॥ नरदेवत्वं राघवस्यैव
एवाप्तः स नृश्रेष्ठः परं अष्टादश ॥ २३ ॥ रामकृष्णावतारमाह ॥ विंशतितमे वक्तव्ये तत्कारलोपः ॥ छंदो नुरोधेन
रामकृष्णावित्येवं नाम नीजन्मनी प्राप्य ॥ २४ ॥ अजनस्य सुतः जिनसुत इति पाठे जिनः स एव कीकटेषु म

अवतारे षोडशमे परमं ब्रह्म दुहो नृपान् ॥ त्रिः सप्तकृत्वः कुर्यात्तानिः क्षत्राप्रकरोन्महं ॥ २० ॥ ततः सप्त
दशजातः सत्यवत्यां प्राप्ता रात्रि ॥ चक्रे वेदतरोः शारवाचकं पुंसोऽल्पमेधसः ॥ २१ ॥ नरदेवत्वमापन्नः
सुरकार्यचिकीर्षया ॥ समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे विर्यापतः परं ॥ २२ ॥ एकोनविंशतिं तमे दक्षिणप्राप्य
जन्मनी ॥ रामकृष्णाविति पुनो भागवान् ॥ हरद्वरं ॥ २३ ॥ ततः कलासंप्रवृत्ते संमोहय सुरद्विषां ॥ कुक्षे
नाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥ २४ ॥ अथासौ युगसंध्यायां दस्युप्रायपुराजसु ॥ जनितविष्णु
यशसो नाम्ना कल्किना ज्ञाप्यते ॥ २५ ॥ अवतारास्तस्य नोत्तरेः सत्त्वविधौ हि जिनः ॥ यथाऽविदासिनः कुलाः ॥
मरसः स्युः सहस्रशः ॥ २६ ॥

ध्यायाप्रदेशे ॥ २७ ॥ युगसंध्यायां कलेरंते विष्णुयशसो बालाणां तस्मात्कालात् जनिता जनि
ष्यते ॥ २८ ॥ अनुक्तं सर्वसंग्रहार्थमाह ॥ अवतार इति ॥ असंख्ययत्विह संतः यथेति त्रविदासिनः उपद्वयभृत्यान्
दाम् उपद्वय इत्यस्मात् ॥ मरसः मरसात् ॥ कुलाः क्षुद्रप्रवाहाः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ रामराम

ति

तदेवं ज्ञाधिदयमुक्ता तद्वद्वेन जीवस्मवृत्ता माह ॥ यत्र यदा इमे स्थूल सूक्ष्मे रूपे स्वसंविदास्व रूपसम्पक्
ज्ञानेन प्रतिषिद्धे भवतः ॥ ज्ञानेन प्रतिषिद्धा हस्तेन मेव हेतु माह ॥ अविद्यायात्मनि कृते कल्पिते इति हेतोः ॥ तद्वत्त
तदा जीवो वै हेतुव भवतीत्यर्थः ॥ कथं भूतं दर्शनं ॥ ज्ञानेन कल्पितं ॥ ३३ ॥ तथापि भागवत्तमायाः संसृति कार
णभूताया विद्यामानत्वात्कथं प्रसिद्धा तत्राह ॥ यदीति ॥ असं देहसं देहवचनं यदिविदाः प्रमाणस्युः रिनिव
त् ॥ वैशारदीविशारदः सर्वज्ञः इश्वरः तदीयादेवो ससारचक्रेण ॥ ऊडेती एषामायायधुपरतो भवति ॥ कि

यं त्रैमसदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा ॥ अविद्यायात्मनि कृते इति तद्वत्त दर्शनम् ॥ ३३ ॥

यद्येषोपरतो देवीमाया वैशारदीमिति ॥ संपन्न एवेति दुर्महिम्नि स्वमहीयते ॥ ३४ ॥ ए वि

वं जन्मात्किर्माणि कर्तुं रजनस्य च ॥ वरणीयं समकवयो वेदगुह्यानि हृत्येत ॥ ३५ ॥

मित्युपरता भवेत् ॥ तत्राह ॥ मतिः विद्या अयं भावः ॥ भावद्वय विद्यात्मना अवराणा विद्वै यौ कवेति ॥ तावन्नाप
रमति यदा तु सैव विद्या तूपापरिणता तदा सदसद्रूपं जीवोपाधिं ॥ द्वाधानि रंधनाग्निवत् स्वयमेवोपर
मेदिति ॥ तदा संपन्नः वरुणश्च त्रयं प्राप्नोति विदुस्ते त्वन्ताः किमतेषां यद्येवं स्वमहिम्नि परमानंदस्वरूपे
महीयते पूज्येत विराजत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ यथा जीवस्य जन्मादिमाया एव मीश्वरस्या जन्मकर्मादि माया इत्या
ह ॥ एवमिति ॥ अकर्तुः ॥ कर्माणि ॥ अजनस्य जन्मानि हृत्येतः ॥ अंतर्यामिणः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

कथमित्यपेक्षायां स्वरूपावरणे मतदध्यासित इति सदृशं तमाह यथावद्वा ॥ श्रितो मेघो घो न भसि ग्राका
सं प्रवृद्धिभिरंशैरोपितः ॥ यथावा पार्थिवोरेण ॥ तद्गतं धूसरत्वादि अनिले एवं दृष्टिः ॥ आत्मनि दृश्य
त्वं दृश्यत्वादि धर्मकं शरीरमारोपितमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ किंच ॥ अतः स्थूलाद्रूपान्तरं अन्यदपि स्वरूपं आरो
पितमित्यनुषंगः ॥ कथं भूतं तत्तदव्यक्तं सूक्ष्मं तत्र हेतुः ॥ अव्यूढं गुणं च हितं व्यूढः करचरणादि परि
णामः तथा अपरिणता ॥ अव्यूढा ॥ दृश्यत्वं तैर्गुणैश्च हितं रचितं ॥ अकारविशेषरहितं ॥ त्वादव्यक्तमि
त्यर्थः ॥ एतदेव कुतः ॥ तत्राह ॥ अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् ॥ यत्वाकारविशेषवदश्रुतदस्मदादिवत् ॥ दृश्यतश्च

यथा न भसि मेघो घोरेणुर्वा पार्थिवो निले ॥ एवं दृष्टिः दृश्यत्वमारोपितमवृद्धिभिः ॥ ३१ ॥
अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणं च हितं ॥ अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् तज्जीवोपसुनभवं ॥ ३२ ॥

यो वा इन्द्रादिवत् ॥ इदं तु न तथा तर्हि तस्य सत्त्वं किं प्रमाणं ॥ तत्राह ॥ स जीवः ॥ जीवोपाधिः ॥ जीवो जीवेन
निर्मुक्तजीवो जीवं विहाय चेत्पादो जीवोपाधौ लिंगो देहे ॥ जीवशब्दप्रयोगात् ॥ जीवोपाधिः ॥ तथा कल्पत इ
त्यर्थः ॥ ननु स्थूलमेव मोगायतनत्वात् जीवोपाधिरस्तु किमन्यकल्पनयेत्यत आह ॥ यदस्मात्सूक्ष्मात्
पुनर्भवः ॥ पुनर्जन्म ॥ उक्तातिगत्या गतीनां तेन विना संभवादि निभावः ॥ ३२ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

सूक्तिक्रमेण शास्त्रमत्यपूर्वकथयसित्नाह । इदमिति । ब्रह्मसंमितं सर्वदेवतुल्यं उत्तमश्लोकस्य चरितं यस्मिन् न तत्तद्विषयं
४० । तत्संप्रदायप्रवृत्तिमाह । तदिदमिति । सुतं श्रुत्वा ४१ ४२ । प्रायेण मनुष्यपुत्रानाशकेनापविष्टमिति । परमैवेरागोक्तिः
४३ । हे विप्राः । विप्रैः । शकाशात् । अर्धगमं सातवानस्मितत्रेकीर्तयतः । तत्र निष्ठितवान्वयभेदात् तत्र पदान्तरिरेदोषः ।

इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितं । उत्तमश्लोकस्य चरितं चकार भगवान् नृपिः ४० । निश्चायसायहो
कस्य धन्यं स्वस्वयनं महत् । तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतां वरं ४१ । सर्ववेदेति हासानां सारं सौस्तु २
धृतं । सतु संप्राप्यामास महाराजं परीक्षितं ४२ । प्रायेण विष्टंगगायां परीतं परमर्षिभिः । ह्येते स्वधामो
पगते धर्मज्ञानादिभिः सह ४३ । कलौ नष्टदशमेष पुराणां किं धुनोदितः । तत्र कीर्तयतो विप्रविप्रैर्ष
हं रितेजसः ४४ । अहं चाध्यागमं तत्र निविष्टस्त्वं दनुः प्रहातुः । सोऽहं वः प्रावयिष्यामि यथाधीतं यथामति
इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

४४ । यथाधीतं तनुस्वमातिविलसितं । तत्र तु यथामति स्वमत्यनुसारेण संक्षेपतः । कथितं विस्तरतः प्रावयिष्यामि
४५ । इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टादशोऽध्यायः संहितायां वैयासिक्यां श्रीधरस्वामिचरितं त्रयोभाष्यं
दीपिकायां मयमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥

तर्हि जीवादीश्वरस्य के विशेषः स्वातंत्र्यमेव विशेष इत्याह ॥ सदा इति ॥ आहुर्गिकं इंद्रियमहुर्गविषयं जिघृक्षित्वा इव
 गं ॥ धवद्गृहाति ॥ न तु सज्जत इत्यर्थः ॥ कुतः षड्गुणशः षडिन्द्रियनियंता ॥ ३६ ॥ तर्हि किं ईश्वर
 स्पृष्टादिकर्मभिर्विषयभोगैर्वर्तमान इति चेति ॥ धातुर्जगद्विधातुरीश्वरस्य अतीर्जगत्सीलाः कुमनीषः कुबु
 छिनियु एनतर्कादिकोशेलेन नञ्चेति न जानति ॥ मनसा रूपाणि वचसा नामानि संतन्वतः ॥ विस्तारयतः वचोभि
 रिति बहुत्वश्रुत्यभिप्रायेण मनोवचोभिः सेहेति वा ॥ ३७ ॥ ननु कोपिनं जानति तर्हि प्रनर्तय प्रसंगः स्यादित्याशंक्य

सदा इदं विषयमेव धर्मीलः सजत्यवत्पति नमज्जते स्मिन् ॥ भूतेषु चांतर्हित आत्मतं च प्राहुर्गिकं जिघृक्षित्यहु
 णशः ॥ ३६ ॥ मन्वायकश्चिन्तिपुणेन धातुरेवेति जंतुः कुमनीषः कुतीः नामानि रूपाणि मनोवचोभिः संत
 न्वतो नटचर्यामिवानः ॥ ३७ ॥ सेवदधातुः पदवीपरस्य दुरंतवीर्यस्य रथांगपाणे ॥ यो मायया संतुतयानुवृ
 त्त्या भजते तादस्योजगंधं ॥ ३८ ॥ अथ ह धन्या भगवंत इत्ययं सुदेवः परिवर्तलोकनाथ ॥ कुर्वते सर्वा
 त्माभावं नयन्मयः परिवर्तयन् ॥ ३९ ॥ भक्तस्तु कथं चिज्जानांतीत्याह ॥ सेवेदेति ॥ अमायया अकुटिलभावेन

संततया निरंतरं या अनुवृत्त्या अनुकूलेन भजेत् ॥ ३८ ॥ भक्तिमार्गेण प्रवृत्तान् शरीरान् अभिनेदति ॥ अथेति ॥ यतो भक्त एव
 भावतत्त्वं जानति ॥ अथातः भगवंतः सर्वज्ञः ॥ भवत्येधान्यः कृतार्थः कुतः यद्यस्मात् ॥ इत्यप्रैर्वै सुदेवे आत्मभावं म
 नोवृत्तिकुर्वति ॥ सर्वात्मकं एकं तिकं यत्र यस्मिन् भावे सति मयः परिवर्तने जिन्ममरणाद्यावर्ति न भवति ॥ ३९ ॥ ॥

निर्विकल्पकत्वं प्रयचयति ह्येति ॥ आत्मजं मुकं प्रव्रजंतं मुकुं धृतं शिष्या संजननं तपि ह्युज्जलेनी दुंत्यो देवोऽस्य
रसः ॥ द्वियालज्जया विसृप्य परिधानं कृतवंत्यः ॥ अजगत्तमपीत्यनेनार्थो रतमुतो नग्न इत्युक्तं ॥ नग्नस्य पुरतो गच्छत सुत
स्य द्वियालज्जया विसृप्य परिधानं कृतवंत्यः ॥ तच्चित्रं वीक्ष्य श्यंस्वी अयं पुमान् इति मिदं भदस्तं वसि विविक्षा इति दृष्टिर्यस्यः ॥ ५ ॥ एवं भूतो
सौ कथं मालक्षितः ॥ ज्ञातः क्वफवो जांगलाश्च देशविशेषास्तान्नापः ॥ प्रथमतो गजसाक्षये विचरन् गजेन सहित
आक्षेप्यो नाम यस्य तस्मिन्नेह स्तिनापुरे हस्तीनामराजा तेन निर्मितत्वात् ॥ ६ ॥ एवं भूतेन मुनिना सह यत्र संवादोऽयं

दृष्टानुष्ठांतमपि मात्मजमप्यनग्नं देवो द्वियालज्जया विसृप्य परिधानं कृतवन्तं सुतस्य चित्रं ॥ तदीक्ष्य पृच्छति मुनेऽज्जा दुस्तवा
सिस्त्रीयं मिदं न तस्य सुतस्य विविक्षा दृष्टेः ॥ ५ ॥ कथं मालक्षितः पौरैः संघातः कुरुजांगलान् ॥ उन्मत्तमुक
जडवद्विचरन् गजसाक्षये ॥ ६ ॥ कथं वा पाण्डुवेयस्य राजर्षिर्मुनिना सह ॥ संवादः सम्भूतो तयैवैवास्तौ
त्वतीश्रुतिः ॥ ७ ॥ सगोदोहनमात्रं हि गृहे सुगृहे मेधिनां ॥ अवेक्षते महाभागस्तीर्थी कुर्वन् सदा श्रमान्
८ ॥ अभिमन्युस्तु सततं सततं प्रादुर्भागेव तोत्तमं ॥ तस्य जन्म महाप्रसन्नं कर्माणि च गृणीहि नः ॥ ९ ॥ १० ॥

सात्वती भागवती श्रुतिः संहिता ॥ ७ ॥ एतद्वारवानं बहुकालावस्थानापेक्ष्य तस्यैकत्रावस्थानं दुर्लभमित्याह स इ
ति गोदोहनमात्रं कालं प्रतीक्ष्यते तदीपनमिच्छार्थं ॥ किंतु तेषामाश्रमान् गृहान्तीर्थी कुर्वन् तस्मादेवं भूतोऽवेक्षते सा
श्रव्यं ॥ ८ ॥ श्रोतुस्तु चरितमतीवा श्रव्यं अतः कथयेत्याह ॥ अभिमन्युस्तु तमिति पंचमिः ॥ गणीहि कथय ॥ ९ ॥ राम

तुर्यभागवतारंभकारणत्वेनवर्णिते ॥ व्यासस्यापरितोषस्तुतयः प्रवचनादिभिः ॥ २ ॥ इति एवं प्रसन्नतया श्रावयिष्यामि
इतिबुवाणमु ॥ नीनां बहूनां मध्ये एकेन वक्तव्ये यो वृक्षः ॥ वृक्षेऽपि बहुषु यः कुलपतिर्गणमुख्यः ॥ तेषां पिवुषु यो बहुच
श्रेयवदीति न वक्तव्यं ॥ अतएवं भूतत्वात् शौनको ववीत् ॥ १ ॥ पत्न्यां कथा माह ॥ २ ॥ कस्मिन्वा स्थानिके न हेतुनेति महा
भारतादिधर्मशास्त्राणि कृतवतः ॥ पुनरेतसंहिताकारेणैकिकारणमित्यर्थः ॥ कुत इति सार्वविभक्तिकस्तस्मै केन प्रवृत्ति

व्यास उवाच ॥ इति बुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसत्रिणां ॥ वृक्षः कुलपतिः सूतं वक्तुः शौनको ववीत्
१ ॥ शौनको उवाच ॥ सूतसूतमहो भागवदनेवदतां वरः ॥ कथां भागवतीं पुराणां यदा ह भगवान् शुक्
२ ॥ कस्मिन् युगे पृथक् तेषां स्थाने वा केन हेतुना ॥ कुतः स्मृता इति कृतवान् संहितां मुनिः ॥ ३ ॥
तस्य पुत्रो महायोगी समद्विर्विकल्पकः ॥ एकां तमतिमस्मिन् द्वौ गूढौ मूढौ च वेद्यते ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्यर्थः कृष्णो व्यासः ॥ ३ ॥ यदुक्तं स तु संभावयाममिति तत् ॥ शुक्स्य व्याख्यानादिकं कथं घटितमिति प्रष्टुं तस्या संगोदा
सीनता माह ॥ द्वाभ्यां तस्येति ॥ समद्वैकशमं ब्रह्म पश्यति ॥ अतो निर्विकल्पकः स्वार्थिकः निरस्तः भेदः किंच ॥ एकस्मि
न्नेव अंतः समाप्तिर्यस्याः ॥ तथा भूता मतिर्यस्य सः ॥ यतः उन्निद्रः मया शयनादुदुधः ॥ यानि शासर्वभूतानां तस्यां जाग
र्त्तिसंयमीति स्मृते ॥ अतएव गूढः ॥ अप्रकटः ॥ मूढ इव प्रतीयते ॥ ४ ॥ ॥ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ ॥

जलमुपस्पृश्य जले स्नानादिकं कृत्वेत्यर्थः । आसीनो बभूवेति शेषः । विविक्तदेशे इत्यादि चित्रैकाग्र्यार्थमुक्तं न नैव व
 दरिकाश्रमस्थानं सूचितं । १५ तत्र च सत्यधियुगधर्मव्यतिकरादिकं वीर्यसर्ववर्णाश्रमाणां यद्विस्तृतं विवर्तितं
 येनाज्वयः परावरजः अतीतानागतवित् । अव्यक्तरं ह वै गोपस्यते न कालेन युगधर्माणां व्यतिकरं संकरं प्राप्तं वी ।

सकदाचित्तरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचिः । विविक्ता एक आसीन उदिते रविमंडले । १५ परावरजः स ।
 अधिः कालेना व्यक्तरं ह सा । युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवियुगे युगे । १६ भौतिकानां च भावानां शक्तिद्रा
 संवतः कृतं । अश्रधानान्निःसत्त्वान् दुर्मधान् दुःसिता युमः । १७ दुर्भागांश्च जनान् वीक्ष्यामुनिर्दिव्येन च
 क्षुधा । सर्ववर्णाश्रमाणां यदध्यो हितममोदक । १८ चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं पूजानं वीक्ष्य वैदिकं । यद
 धाराशसंतत्येव दमेकं चतुर्विधं । १९ सृग्पशुः सामाथर्वाख्या वेदाश्च त्वा २३ हताः । इति हासपुरा
 णं च यंच मेवेद उच्यते । तत्र सृग्वेद धरः पैल सामगोत्रमिनिः कविः । वेशपायन एवैको निष्ठा ।
 तोयजुषामुत । २१ अथर्वागिरि सामासीक्षुमंतु द्दमणो मुनिः । इति हासपुराणां नापिता मेवो महर्षिणः । २२

स्य तथा भुवियुगे युगे । १६ भौतिकानां प्राणीरादीनां तत्कृतं कालकृतं निःसत्त्वान् । धैर्यशून्यान् दुर्मधान् दुःसतीन् । १७
 ततश्चातुर्होत्रोपलक्षिताश्चत्वारस्तत्त्वजस्तु होतारः । तेऽनुष्ठेयं कर्म शुद्धं शुद्धिकरं यज्ञसंतत्येन ज्ञानमविधे दाय । १८
 चातुर्विध्यमेवाह । सृगिति । उच्यताः पृथक् कृताः । २० । २१ द्वाकाः । अथ वेत्तिभिचारो दिप्रदत्तेः । २२ । ॥ २२ ॥

समाहचक्रवर्तीवित्तवर्तिकस्यवाहेतोः कस्मात्कारणात्प्रधिराज्ञांश्रियंसंपदामनादत्य ॥ १० ॥ यस्यपादनिकेतं
चरणपीठहस्तु रंधनान्यानीयशत्रवेनमंति ॥ अंगहेमूत ॥ युवातरुणएवेषत ॥ ऐक्षतअत्रार्धमात्मनेयदं ॥ अ
सुमिः प्राणमह ॥ ११ ॥ विरस्येतेकिधनादिभिरित्तिचेत्तनाह ॥ लोकस्यशिवायसुवायभवायसमद्धेभूतयेणसुवायच ते
जीवन्तिनत्वात्माधेणवंसतिअसौ राजानिर्विद्यविरज्यापिपरेषामाश्रयंकलेवरं ॥ कुतोहेतोर्मुमोचनहिपरोपजी

समाहकस्यवाहेतोः पांडुनामानवर्द्धनः ॥ प्रयोपविष्टांगं पायामनादत्याधिरादृश्रियं ॥ १० ॥ नमंति
यत्पादनिकेतमात्मनः ॥ शिवायहानीयधनानिशत्रवः ॥ कथंसवीरः श्रियमंगदुरूपजायुवैषतोत्तर
हृमहेसहासुमिः ॥ १२ ॥ शिवायलोकस्यभवायभूतयेयउत्तमश्लोकपरायणाजनाः ॥ जीवन्तिना ॥
त्माधेमसौपराश्रयंमुमोचनिर्विद्यकुतः कलेवर ॥ १३ ॥ तत्सर्वेनः समाचद्वष्टेष्टायदिहकिंचन
मन्येत्वाविषयेवाचांस्नातमन्यत्रधृदशात् ॥ १४ ॥ सत्त्वाच्च ॥ वापरेसमनुप्राप्तेतृतीयेयुगपर्यये
जातः पराशराद्योगीवासभ्यांकलयाहरेः ॥ १५ ॥

जनस्वयंत्यक्तमुचितमित्यर्थः ॥ १६ ॥ यत्किंचनष्टेष्टासितत्
वत्वाविषयेगिरांगोचरेषेस्नातंपारंगतंत्वांमन्ये ॥ धृदशादन्यत्रवैदिकव्यतिरेकेणअत्रैवर्णिकत्वात् ॥ १७ ॥ क
स्मिन्युगहस्तादिप्रज्ञानां व्यासजन्मकथनपूर्वकमुत्तरमाह ॥ वापरेसमनुप्राप्ते ॥ कदेत्यपेक्षायामाह ॥ तृती
येयुगपर्ययेपरिवर्तवासव्याउपरिचरस्यवसोवीर्याज्जातोयसत्यवत्यायागीश्रानिवासाजातः ॥ १८ ॥

देहभवं दैद्यः आत्मा जीवः वस्तुतो विभुः परिपूर्ण एव आत्मनो स्वेन प्रयेण असंपन्नः तादात्म्यमप्राप्य वामाति वस्तुनर्चसंवेदश्च
गाध्यापेनोत्कर्षं जंतेजः तत्र साधवो वस्तुनर्चस्योः तेषु सत्तमः अतिश्रेष्ठोऽपि यवान् केवलं मसंपन्न इवामाति प्रत्युत वस्तुन
र्चसा वस्तुनर्चसवानपि असत्तम इवामाति पागंतरे कमनीतमोपती उशत्तमः ३१ असंपन्न हेतुं स्वयमेवाशंकते किंवे

ने ३

अथापि वतं मे दैद्योऽहं आत्मा चैवात्मना विभुः असंपन्न इवामाति वस्तुनर्चस्य सत्तमः ३१ किंवा भाग
वता धर्मान् प्रायेण निरूपिताः प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युते प्रियाः ३२ तस्यैवं पितृमात्मा
नमन्यमानस्य विद्यतः कृष्णस्य नारदो भ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतं ३३ तमभिसाय सहसा प्रत्यु
त्थायागतं मुनिः पूजयामास विधिवत् नारदं सुरपूजितं ३४ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथम
स्कंधे नारदव्याससंगमो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ राम राम राम ॥

ति प्रायेण भूयस्त्वेन हि यस्मात्त एधर्मा अच्युतस्य प्रियाः ३२ खिलं नूनं विद्यतः खेदं प्राप्नुवतः कृष्णस्य व्यासस्य प्रागुदा
हृतं सरस्वतीतीरस्थं ३३ तं नारदमागतं तमभिसाय सहसा प्रत्युत्थाय विधिवत् पूजयामासिति ३४ इति श्रीभागवते
प्रथमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

राम

१६

व्यसनविभक्तवतः २३ ॥ देहविभागयज्ञोजनमाह ॥ तएवेति ॥ येष्वर्चमतिमेधावीभिधार्यते ॥ तएव २४ ॥ किंच स्त्रीशूद्रे
ति ॥ द्विजबंधवः त्रैवर्णिके च धर्माः ॥ तेषां कर्मरूपे श्रेयसि ॥ श्रेयः साधने एवं भवेत् ॥ अतएव तेषां कृपया भारताख्या
रिव १

तएतन्त्रयो वेदस्वस्वव्यसने कथा ॥ शिष्येः प्रशिष्येः स्तुतिं शिष्येर्वेदांस्तथा ॥ नो भवत् २२ ॥ तएवेवदा
दुस्मिधैर्चायते पुरुषे यथा ॥ एवं चकार भगवान् व्यासः ॥ कृपएवत्सलः २४ ॥ स्त्रीशूद्रद्विजबंधनां
त्रयीनश्रुतीगोचराः ॥ कर्मश्रेयसि मुर्तेनां श्रेय एवं भवेदिह २५ ॥ इति भारता भारवानं कृपया मुनिना
कृतं २६ ॥ एवं प्रवृत्तस्य सदाभूतानां श्रेयसि द्विजाः ॥ सर्वात्मकेनापि यदाना तुष्पत हृदयंततः २७ ॥
नातिप्रसन्नहृदयः सरस्वत्यास्तटे भुवो ॥ वितर्कयन् विविक्तस्थ इदं प्रोवाच धर्मवित् २८ ॥ धृतव्र
तेन हि मया च्छंसि गुरवोऽनयः ॥ मानिता निर्वर्तन् किन गृहीतं चानुशासनं २९ ॥ भारतव्यपदेशे
न घाम्नायार्थं श्रदृशीतः ॥ दृश्येत यत्र धर्मादिः स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत ३० ॥ ॥ रामराम

नमुनिना कृतं अनेनैव प्रकारेण भवत्विति ॥ २६ ॥ भूतानां श्रेयसिहिते ॥ सर्वात्मकेनापि कर्मणा ॥ २७ ॥ नातिप्रसीदत्
हृदयं यस्य सः ॥ विज्ञाप्रसन्नो हतुं वितर्कयन् ॥ इदमुवाच ॥ स्वागतं मानिता पूजिताः २८ ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अगाधबोधतां प्रपंचयन्नाह स्वाइतिवाचां सर्वगुणज्ञानहेतुः यद्यस्मात्पुराणपुरुषः उपासितस्त्वया कथं भूतः परावरेशः
कार्यकारणनियंता मनसैव संकल्पमात्रेण गुणैः कृत्वा विश्वं सृजतीत्यादि ६ किंच त्वं त्रिलोकीपर्यटनं अर्कद्रव्यसर्वदर्शी योग
बलेन च प्राणवायुनिव सर्वप्राणिनां मंत्रश्रवणं सन् आत्मा सात्त्विकबुद्धिर्निष्ठः अतएव ब्रह्मणि धर्मतः योगेन निष्णातस्य तदु
क्तं वाचवत्केचन ॥ इत्याचारदमादिंसादानस्वाध्यायकर्मणां ॥ अयं तु परमो धर्मो ययोगेनात्म दर्शनमिति ॥ अवरैश्च ब्रह्मणि

सैव भवान्वेदसमस्तगुह्यमुपासितो यत्पुरुषः पुराणः ॥ परावरेशो मनसैव विश्वं सृजत्यव्यतिगुणैरसंगः ॥
६ ॥ त्वं पर्यटन्नर्कद्रव्यत्रिलोकी मंत्रश्रवणवायुरिवात्मसाक्षी ॥ परे वरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतेः ज्ञातस्य मे न्य
ममलं विचक्ष्व ॥ ७ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ भवता मुदितप्रायं यं शां भगवतो मम ॥ येन वासो न तुष्येत्तमन्ये तदृशं
न खिलं ॥ ८ ॥ यथा धर्मादयश्चार्था मुनिवर्यानुकीर्तिताः ॥ तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णिताः ॥ ९ ॥

वेदमन्त्रैश्चैतः स्वाध्यायनियमैर्निष्णातस्य मे अलं अत्यर्थं यत्तन्पुनस्तद्विचक्ष्व ॥ वितर्कय ॥ ७ ॥ अनुदितप्रायं अनुक्तप्रा
यं भगवदंशो विमलं विना येनैव धर्मादिज्ञानेनासौ भगवान् न तुष्येत्ततदेव दर्शनं शानं खिलं नूनं मन्ये ॥ ८ ॥ ननु भगवद्य
प्राणवत्तत्र तत्रानुवर्णितं ॥ तत्राह ॥ यथेति च शब्दा धर्मादिसाधनानि च ॥ तथा धर्मादिवत्प्राधान्येन वासुदेवस्य महिमानोक्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

पंचमसर्वधर्मयोगोदरकीर्तनगौरवं व्यासचित्तप्रसादायनारंदेनोपदिश्यते ॥ २ ॥ उपसमीपे आसीनं विप्रार्थिनां वृद्धेषु वाः महा
यशाः स्मयन् ईषद्वसन्निवेत्पनेन मुखप्रसादितो दान्यते ॥ यदा ॥ इवेत्यनाधिकारार्थं अहो महानपि सुखतीति स्मयमानः ॥ २ ॥
शारीरः शरीराभिमानात्मा आत्मना ॥ शरीरेण कश्चित्किं परितुष्यति ॥ मानस आत्मा मनोभिमानति न मनसा परि
तुष्यति कश्चित्नेनाशति ॥ २ ॥ तजिज्ञासितं ज्ञानमुमिह धर्मादियत्तत्सर्वं सुसंपन्नं सम्यक्ज्ञातं ॥ अपिशब्दश्नुष्ठितं चेत्स

सूत उवाच ॥ अथ तं सुखमासीनं उपासीनं वृद्धेषु वाः देवर्षिः प्राह विप्रार्थिनां वृद्धेषु वाः स्मयन्निव ॥ २ ॥
श्रीमान् उवाच ॥ पाराशर्यं महाभाग भवतः कश्चिदात्मना ॥ परितुष्यति शारीर आत्मा मानसा एव च ॥ २ ॥
२ जिज्ञासितं सुसंपन्नमपि ते महद्भुतं ॥ कृतवान् नारतं यत्सर्वार्थपरिवृंहितं ॥ ३ ॥ जिज्ञासितमधीतं च
ब्रह्म यत्तत्सनातनं ॥ तथापिशोच स्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो ॥ ४ ॥ व्यास उवाच ॥ अस्त्येवमे सर्वमि
दं त्वयोक्तं तथापि नात्मा परितुष्यते ॥ तन्मूलं तमव्यक्तमगाधबोधं पृथगमिह त्वात्मभवात्मभूतं ॥ ५ ॥

र्थः ॥ अपीति बोधसंवेधनं सुसंपन्नत्वे हेतुः महद्भुतं इत्यादि ॥ सैवैर्यैर्धर्मादिभिः परिवृंहितं परिपूर्णं ॥ ३ ॥ किंच यत्सनातनं
नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासितं विचारितं अधीतं अधिगतं प्राप्तं चेत्पर्यः ॥ अथापिशोच सितकिमिति शेषः ॥ ४ ॥ आत्मा
शारीरो मानसश्च ॥ तन्मूलं तस्यापरितोषस्य कारणं ॥ अव्यक्तमस्फुटं हेनारदत्वात्वां पृथगमः ॥ आत्मभवावस्थानात् स्यात्मा
नोदेहादुद्भुतः ॥ तज्ज्ञानवत्तद्गाथोक्तिगंभीरिवोद्योयस्य तत्त्वं ॥ ५ ॥

भक्तिहीनकर्मबंधनेमेवतिकेमुक्तिकन्यायेनदर्शयति ॥ नैकर्म्यनिष्कर्मबलतदेवाकारत्वात्निष्कर्मतारूपेनैकर्म्यं प्रज्येत
नेवेत्येज्जनमुपाधिः तन्निवर्तकनिर्जनं एवंभूतमपिज्ञानं अच्युतभावोभक्तिस्तद्वर्जितं चेत् ॥ अलमत्यर्थं नशोभतेसम्पगापरो
हायनकल्पतइत्यर्थः ॥ तदशश्वत्साधनकालेफलेकालेचअभूदुःखरूपंयत्काम्यं कर्मयदप्यकारणं ॥ अकाम्यं तच्चित्तिकार
स्यान्वयः ॥ तदपिकर्मइश्वरेनार्पितं चेत् ॥ कुतः पुनः शोभतेवदिमु ॥ खत्वेनसत्त्वशोधकत्वाभावात् ॥ तदेवंभक्तिशून्यानिनैकर्म्य

नैकर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं नशोभतेज्ञानमलं निर्वजनं ॥ कुतः पुनः शश्वद्भद्रमीश्वरेनचार्यितं
कर्मयदप्यकारणम् ॥ १२ ॥ अथोमहभागभवानमोघइक्षुचिश्रवाः सत्यरतो धनव्रतः ॥ उरुक्रमस्या
खिलबंधमुक्तयेसमाधिनानुस्मरतद्विचेष्टितम् ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ रामराम ॥ रामराम

ज्ञानवाक्चतुर्यकर्मकोशालानिच्यर्थान्येवयतप्रतोहरेश्वरितमेवानुवर्णयेत्याह ॥ अथोअतःकारणात्अमोघायथार्था
दृक्तीर्थयस्यशुचिशुद्धश्रवणस्यसत्यरतः ॥ धृतानिव्रतानियेनसम्भवानेवमहागुणस्मावत् ॥ अतउरुक्रमस्यविवि
धचेष्टितंलीलांसमाधिनाचेतैकाग्रिणश्चखिलस्यवैमुक्तयेत्वमनुस्मरस्मृत्यानुवर्णयेत्यर्थः ॥ एतच्चवाक्यांतर
मितिमध्यमपुरुषप्रयोगोनाप्यपन्नः ॥ १३ ॥

वासुदेव्यातिप्रितान्यविषयज्ञानवदेवान्यविषयं वाक्चातुर्यं चरित्वमेवेत्याह नेति चित्रपदमपि यद्वाहरेर्यशोनप्रगृणीत
तदायसंतीर्थकंकतु ल्यानां कामिनारतिस्थानं उशंतिमन्यते कुतः मानसाः सत्त्वप्रधानेमनसि वत्तमानाहसायतयः यत्र न नि
रमंति कर्हिचिदपि नितरां नरमंते उशंकक्षयाः उशंकमनीयवत्क्षयोनितोसायेषांते यथा प्रसिद्धाह समानसमरसि च
रंत कमनीय पदमखंडनिवासाः त्यक्तविचित्रान्निदिमुक्ताः स्मिष्ट गतेकाकक्रीडास्थानिनरमंत इति शेषः १० विनापि पद

नयश्च विचित्रपदं हरेर्यशोनगत्य विचित्रं प्रगृणीत कर्हिचिद् तदायसंतीर्थमुशंतिमानसान्यत्र हंसा निरमंत्यु
मिच्छन्त्याः ११ तदाग्विसर्गो ज्जनता घविज्ञेवायस्मिन् यतिश्लाकमवधवत्यपि नामान्यनंतस्य यशोकि
तानि यत्तृष्टांतिगायंति गृणंति साधवः १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चातुर्यं भागवधराः प्रधानं वचः यवित्रमित्याह तदाग्विसर्गः सचासौ वाग्विसर्गः वाचां प्रयोगः जनानां समूहो जनतात
स्य अयं विज्ञापयति नाशयतीति श्रुत्या यस्मिन् वाग्विसर्गः अवधवत्यपि अपशब्दादियुक्ते पियति श्लाकं अनंतस्य यशसां
कितानां मानि भवंति तत्र हेतुः यत्पानिनामानि महान्तः साधवो वक्तृरिति श्रुत्वांति श्रुतं तस्मिन् गृणंति अन्यदा तु स्वयमेव
गायंति कीर्तयंतीति १२ ॥

विज्ञेयदोषांतरमाह ॥ तत उक्तमविच्छेदिततत्पथकदशः ॥ अतएवान्यथाप्रकारंतरेणयत्किंचिदर्थान्तरं विवक्षतः नयावि
वक्ष्याकृतैः स्फुरित ॥ रूपैर्नामभिश्च वक्तव्यत्वेनापस्थिते दुस्स्थितानवस्थितासतीमतिः कदाचित्कापि विषये प्रास्यदं
स्थानं न लभेत वा तेन हता आधूणीतानैरिव ॥ तदुक्तं गीतासु ॥ व्यवसायतिमिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन बहुशारदा
नंताश्च बुद्धयो व्यवसायिनामिच्छादि ॥ तदेवं हरि यशोविना भारतादि सुकृतं धर्मादिवर्णनमकिंचित्करमित्युक्तं ॥ २
४ ॥ प्रत्युत विरुद्धमेव जातमित्याह ॥ जुगुप्सितं निधं काम्यकर्मास्त्विभावत एव रक्तस्य तत्र राणिणः ॥ पुरुषस्य धर्मकृते धर्मा

ततोऽन्यथा किंच न यदिव क्षतः ॥ दृष्टकृदशस्तत्कृतरूपनामभिः ॥ ननु चित्कापि च दु
स्थितामतिर्लभेत वा ताह तनैरिवादेस्यै ॥ २४ ॥ जुगुप्सिते धर्मकृते नुशासतः स्वमावरता
स्य महान्व्यतिक्रमः ॥ यथा क्यतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥ २५ ॥

यं अनुशासतस्तव महान् अयं व्यतिक्रमः ॥ अन्यायः कुत इत्यत आह ॥ यस्य वाक्यतोयमेव मुख्यो धर्म इति स्थितः इतरः प्रा
कृतो जनः तस्य कर्म्यकर्मादिः अन्येन तत्त्वज्ञेन क्रियमाणं निवारणं स्वयमेव वातया क्रियमाणं यद्वा न कर्मणामप्रज
यानधनेन त्यागेनैके ॥ अतस्त्वमानश्रुतिर्यादि श्रुत्या क्रियमाणं निवारणं यथार्थमेतदिति न मन्यते ॥ किंतु प्रवृत्तिमा
गनिधि कृतविषयं तदित्कल्ययंति ॥ तदुक्तं मत्तंत्रा पन्यासेन भट्टैः ॥ तत्रैवं शक्यते वक्तुं ये च पंचवादयोनराः गृहस्य त्वं न
शंसंति कर्तुं ते धामय विधिः ॥ नैष्टिक वृत्त्ये च यं वापरिवाजकतापि वा ॥ तैरवश्यं गृहीतव्या तेनादावेतदुच्यत इत्यादि ॥ २५ ॥

तदेवं भगवत्प्रीत्यर्थं धान्येनानुवर्णयेत्युक्तं । तत्र को भगवानुक्ताः अतस्त्वलीला इत्येवेत्याया माह । इदं विश्वं भगवानेवम
 तु अस्मादिष्वस्मादितरः । इष्टमात्स्यं चो नष्टयत् । इष्टस्त्वप्यं चो नष्टयत् । तत्र हेतुः यतो भावतः हेतोर्ज्ञातः स्थि
 त्यादयो भवन्ति अनेनैव लीला अपि दर्शिताः । यथा इदं विश्वं भगवानुद्भूत इव यः सजीवोपि । भगवान्चेतनचेतनप्र
 षं च स्तद्यतिरेकेण नास्ति सगवेकसत्त्वमित्यर्थः । हितादेन सर्वं खलु इदं खलित्वादिप्रमाणं सूचितं तद्विषयमेव भवा

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाः । तद्विषयं वेदभवं स्तथायिवैश्वदेवमात्रं भवतः
 प्रदर्शितं ॥ २० ॥ त्वमात्मनात्मानमेवैधमोघद्वक्त्वा परस्परं पुंसः परमात्मनः कलं । अजं प्रजातं जगतः शि
 वाय तन्महानुभावमुदयोधिगणपतां ॥ २१ ॥ इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्त्वास्त्विष्टस्मृक्त्वा स्पचवुद्धिदत्तयोः
 अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निस्वपितो यदुत्तमं श्लाकगुणानुवर्णनम् ॥ २२ ॥

त्वेदं प्रोक्तमात्रमेकदेशमात्रं आचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यादिश्रुत्यर्थसंयादनाय प्रदर्शितं । न च तवाचार्यापेक्षा ईश्वराव
 तारत्वादित्याह । त्वमिति हेतुमोघद्वक्त्वात् त्वं आत्मना स्वयं आत्मन मजमेव संतं जगतः शिवाय प्रजातमवैहि कुतः प
 रस्परं पुंसः कलं त्रिशभूतं । तत्र स्मात्तमहानुभावश्च हरेरुभयदयः । पराक्रमो अधिकं गणपतां निरूप्यतां ॥ २१ ॥ अनेनैव तप आदि
 सर्वतव सफलं स्यात् इत्याह । इदं हीति । श्रुतादयो भावे निष्ठा इदमेवहितयः श्रवणोदरविच्युतो निश्चयः फलं किंतु । उत्तम

ननुस्वधर्ममात्रादपि कर्मणा पितृलोक इति श्रुतेः ॥ पितृलोक प्राप्तिफलमस्यैव तत्राह ॥ तस्यैव हेतोः ॥ तदयं यत्नं कुर्यात्तयत् ॥
उपरिवृत्ते लोकपर्यंतं ग्रन्थः स्यात्वरपर्यंतं च भूमिर्जगत्त्रिर्लोकं लभ्यते ॥ षष्ठी तु पूर्ववत् ॥ तत्तु विषयसुरवं अन्यतएव प्राची
नकर्मणा सर्वत्र नरकार्दवपिलभ्यते दुःखवत् ॥ यथा दुःखं प्रयत्नं विनं पि लभ्यते तद्वत् ॥ तदुक्तं ॥ अप्रार्थितानि दुःखा
नियंते वापांति देहिनां ॥ सुखान्यपि तथा मन्येद न्यमत्रातिरिच्यत इति ॥ १८ ॥ यदुक्तं यत्र के वीमदमभूदिति ॥ तदुपया

तस्यैव हेतोः यत्तत्तको विदो न लभ्यते यद्भूमतामुपर्यधः ॥ तत्तलभ्यते दुःखवद्वन्पतः सुखं
कालेन सर्वत्र गभीरं हसा ॥ १९ ॥ नैवेजना जातुकं च न विजतमुकुंदं सेव्यं न्यवदंगं
सति ॥ स्मरन्मुकुंदं धूपय गूहनं पुनर्विहा ॥ तुमिधे न्नरसग्रहा जतः ॥ १९ ॥ १९ ॥

दयति ॥ नवा इति मु ॥ देकुं सेवीजनः ॥ जातुकदाचित्कं च न कुर्यात्निगतोयि संसृतिना विजतं ॥ नाविशत ॥ अ
ग्नौ हो अन्यवत् ॥ केवलं कर्मनिष्ठवदिति वैधर्म्यं दृष्टं तः ॥ कुत इत्याह ॥ मुकुंदं धूपय गूहनं अलिङ्गनं पुनः स्मरन्
विहातुं नैधेत् ॥ यतोयं जनो रसग्रहः ॥ रसेन रसमीयेन गृह्यते वशीक्रियते ॥ यद्वा रसनीये ग्रहः आग्रहो यस्य ॥ तदु
क्तं भगवता ॥ यतस्ते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरु नंदन ॥ पूर्वभ्यामेन तेनैवार्ह्यते ह्यवसोपिसः इति ॥ १६ ॥ १६ ॥ ॥

एवं सुखं यदर्थज्ञाने देहादिकृतविक्षेपनिवृत्तेः तत्कारणभूत रजस्तमो निवर्तिकादृढा भक्तिर्जातित्याह इत्यमिति हेर्य
 शाः अनुसंवन्धिकालं २८ तस्येति शुद्धत्वं यदर्थस्य दृढभक्तिमते मय प्रमितस्य विनीतस्य २९ गुह्यतममिति साधनभू
 तथर्मतत्त्वज्ञानं गुह्यं तत्साध्या विविक्तात्मज्ञानं गुह्यतरं तस्याप्येश्वरज्ञानं गुह्यतमं भगवतो दत्तं भोगवतशास्त्रं अन्ववोच
 न्न उपदिष्टवन्तः ३० तदेव ज्ञानं पूर्वोक्तत्वं यदर्थज्ञानात् विवेकेन दर्शयति येनैवेति अविदं ज्ञातवाहन ३१ तत्साधनं ध

इत्यंशपरत्वावृषिकद्वितरे विभ्रगवतो मेनुसंवयशोऽमलं संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृत्ता रजस्तमो
 यदा ३२ तस्येवं मेनुरक्तस्य प्रमितस्य हतेन सः श्रद्धा न स्य वालस्य दंतस्यानुचरस्य च ३३ ज्ञानं गुह्य
 तमं यत्तदभासाभावनोदितं अन्ववोचन् गामिष्यतद्विषयमादिनवत्सलाः येनैवाह भगवतो वासुदेवस्य वेध
 सः जायानुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदं ३४ एतत्सं सूचितं ब्रह्मन् स्तापत्रयचिकित्सितं यदीश्वरभगवत्तक
 र्मब्रह्मणि भावितं ३५ आमयो येन भूतानां जायते यमसुवत तदेव सामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितं ३६

मरहस्यं च सूचितमित्याह एतदिति तापत्रयस्याध्यात्मिकोदेष्विकित्सितं भेषजं निवर्तकं सत्त्वसाधकमिति यावत् किंतु
 भगवति भावितं समर्पितं यत्कर्म तत्कथं भूते भगवति ईश्वरे नियन्तरे एव मयि ब्रह्मणि अप्रच्युत पूर्णाचूषे ३७ मनुसंसा
 रे हेतोः कर्मणः कथं तापत्रयं निवर्तकत्वं सामग्रीभेदेन घटत इति सदृष्टांतमाह कृष्णायः आमयो रोगः येन घटादिना जा
 यते तदेव केवलं आमयकारणभूतं द्रव्यं तमामयं न पुनाति न निवर्तयतीत्यर्थः किंतु चिकित्सितं द्रव्यं जरे भावितं सत्पुनात्यवयथा ३८

सत्संगतो हरिकथाश्रवणाद्विफलस्वृत्तांतेन प्रपंचयति अहंपुरा पूर्वकल्पे अतित भवे पूजन्म निवेद्यादिनां दास्याः सकाशात् वं
दभवं जातोऽस्मि निरूपितः नियुक्तः कथयिनां शुश्रूषणे पार्श्वविवर्धयितुं चतुर्मुखेन विविक्षितानिर्वेशमेकत्र वा संकतुं भि
द्यतां २३ अथेतानि गताः अरिवलानि चापलानि यस्मात्तस्मिन् दंते नियते द्विद्ये अष्टतः क्रीडासाधने अनुवर्तिनि अनुकूले
२४ अष्टाष्टस्य लेपनि पात्रलम्बान्ते द्विजैरनुज्ञातः सन् भुजे स्मतेन भोजनेनायास्त किल्विषो जातोऽस्मि तद्वर्मे तथा दंभं यमे २५

अहंपुरातीतमवेभवंमुनेदास्यास्तु कथाश्चनवेदवादिनां निरूपितेवल्लकएवयोगिनां शुश्रूषणप्रवृत्तिनिर्वि
विह्विताः ॥ २३ ॥ तेमप्यपेताविवलचापलेभकेदांतेधतकीडनेकेनुवर्तिन्ति ॥ चक्रुः कपायधर्षितुल्यदर्शनाः शुश्रू
षमाणमुनेषां ल्यभाषिणि ॥ २४ ॥ उद्विष्टे लुपान्नुमादितो द्विजैः स्मृत्स्मभुंजैतदपास्तकिल्बिषः ॥ एवं प्र
वृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्धर्म एवात्मनुचिः प्रजायते ॥ २५ ॥ तत्रान्वहंकुल्लमकथाः प्रगायतमनुभ्रं हणाश्रु एवमनोद
राः ॥ ताः श्रद्धया मनुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्य ॥ गममाभवन्मतिः ॥ २६ ॥ तस्मिन्सदालब्धरुचर्महामुने प्रियश्रव
स्य सर्वलितामतिर्मम ॥ यथाहमेतत्सदसत्त्वमाययापश्येमथिब्रह्मणिकल्पितंपरे ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चरमं जन एव आत्मनो रुचिः प्रजायते तेन तु युगः २५ अष्ट एव श्रुतवानस्मि मश्रुदया ममैव श्रुतः मिश्रयान्त्वनेन वला
 नितया अतो ममैव स्यो न रुतं २६ प्रियः श्रुवाय स्यतस्मिन् भावते लध्वरुचे मम अस्वलित्ता अप्रतिहता मतिः अमवदि
 तनुयुगाः ययामत्यापरे प्रपंचातीते वलनूयमयिन द्दमत् स्पूल सुदमव एतत् शरीरं स्वमायया मवा विधया कल्पितं न तु वस्तुतो

स्त्रीतिगतदशागमेन्द्रपञ्चपाणि २७

एवं वक्तव्यमिति महिः स्वसदृशं ज्ञानादिकं दत्तवान् इत्याह इमं स्वनिगमं स्वोपदेशं मया सुष्ठितं अवेत्यं ज्ञात्वा भावं प्रीतिं च
३७ अतस्त्वमप्यनुविर्त्त्याह त्वमिति अदभ्यन्तं लप्यं श्रुतं यस्य हे अदभ्यन्तं विमोर्विश्रुतं यथाः परव्याहिकथययेन
विश्रुतेन बुद्धेन विदं विदुषां बुभुक्षितं विधुमिधरा समापते यतः दुःखैः पीडितानां लेशशान्तिप्रकरांतरं एनमन्यते
४० इति प्रथमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ आसस्य प्रत्यर्थं च षष्ठ्या जन्मसंभवं स्वभागं नारद प्राह कथं संकथ्येनोद्भवं २ स्वयं

वि

इमं स्वनिगमं वल्लभं वेत्यमदनुष्ठितं अदात्ते ज्ञाने मे प्रवर्त्यं स्वमिन् भावं च केशवः ३७ त्वमप्यदभ्यन्तं विश्रुतं
विमोः समाप्यते येन विदं बुभुक्षितं परव्याहिदुःखैर्मुहुरदितात्मनो संलेशनिर्वाणमुशंति नान्यथा ४० इति
श्रीभागवते महापुराणे प्रथमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ सुत उवाच ॥ एवं निशम्य भावान् देवैर्धर्म्मज्ञानमस्मत्
भूयः प्रपद्यंतं वल्लभं स्वसत्पवती सुतः २ श्रीनारद उवाच ॥ भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानोद्देशमिस्तव वर्तमानो
वयस्पाद्यततः किमकरोद्भवान् २ स्वार्थभुवकया दृष्टावर्तितं ते परं वयः कथं चेदमुदस्त्रादीनां कालेषु प्रकले
वरं ३ प्राक्कल्पविषयामेतां स्मरति ते सुरसत्तम नद्येष्ववधात्कालेषु सर्वनिराकृतिः ४ श्रीनारद उवाच
भिक्षुभिर्विप्रवसिते ज्ञानोद्देशमिस्तव वर्तमानो वयस्पाद्यतत एतदकारिषम् ५ ॥ ॥ ॥ ॥

मयित्तया चिकीर्षुर्गुणपदेशानंतरं भावितं चरितं पृच्छति ॥ भिक्षुभिरिति ॥ विप्रवसिते दूरदेशगमने कृते सति विज्ञानस्योप
२ दृष्टमिः २ परं वयः उत्तमायुः ते त्वया कथवर्तितं नीतिं इह मिति दासी पुत्रभूतकलेवरं उदस्त्रादीः उत्सृष्टवानसि ३ एषक
ल्पांतरलक्षणः कालः ते स्मरति कथं न व्यवधात् न रवडितवान् अडागमभाव स्वार्थः यत एष सर्वस्य निराकृतिरप्रत्ययो

स्मात्सः अकारं वक्तवान् नरे पश्यकारणो विद्वत्तवः ४०
राम २४

तथा आत्मविनाशाय कर्मनिवृत्तये कल्पंते समर्पा भवन्ति परेश्वरे कल्पिताः श्रियताः संतः अत्र च प्रथमं महत्सवात्तस्त
तत्कृपया ततस्तद्धर्मश्रवणतो भगवत्कथा श्रवणं ततो भगवति रतिः तथा चेदहं यविवेकात्मज्ञानं ततो दृढा भक्तिः ततो भ
गवत्तत्त्वज्ञानं ततस्तत्कृपया सर्वज्ञत्वादि भगवज्जुगा कर्मनाशः स्यात्तत्राह यदेवेति भगवद्वर्पणेन क्रियमाणं कर्म भक्ति

एवं नानां कृयायोगाः सर्वसंस्तिहेतवः । त एवात्मविनासाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ३३ । यद्वच्चियते कर्म भगवत्परि
तोषणं । ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितं ३४ । कुर्वाणं यत्र कर्माणि भगवत्प्रेक्षायाऽसक्तम् । गतं गतिगुणना
मनिकुलमस्य नुस्मरन्ति च ३५ । उज्जमो भगवत्पुत्रो भूयः सुदुर्गाय धीमहि । प्रद्युम्नाय निरुद्धाय नमः संकर्षणा
य नमः ३६ । इति सूर्यमिधानेनमंत्रमूर्तिममूर्तिकं । यजेत यत्तपुरुषं सैव गच्छति युमान् ३७ ॥ ॥ ॥

यागं जनयतीति ३५ सदाचारेण दर्शयति यत्र यदा भागवतः शिष्यकर्मणि कुर्वाण भवन्ति तदा दक्षस्मरगुणना
मानि गृह्णाति अक्षस्मरन्ति च तस्मिन्मित्रार्थः इयं भावविज्ञा यत्करोषि यदृणसि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्न
यस्यसि कौतयत् कुरुष्व मदर्थेण मिति ३६ कीर्तनं श्रवणं रूपं भक्तिहेतुत्वं मुक्तं ज्ञानं हेतुत्वं माहवाभ्यां उं
नम इति नमो धीमहि मनसानमनं कुर्वीमहि ३७ अमुन्निर्वमं त्रैलोक्यनिमित्तमूर्तिं पूजयन् यजेत् पूजयति स पुमान्स
म्यदर्शनो भवति ३८

स्फीतान् जनपदानीति यातः सन् मह विपिनं प्रद्राक्ष्यति चतुर्थे तान्वयः जनपदादिषु नानागुणदोषपुतेषु समदोष
; सन् गतो ह मिति तात्पर्यार्थः स्फीतान् समद्वान् जनपदान् देशान् तत्र तस्यां दिशि पुरग्रामव्रजाकरणं तत्र पुराणिराज
धान्यः ग्रामाभ्युपेक्षाः विप्रश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसति ते स तु ग्राम इति प्रोक्तः श्रुदाणां वासे एव चेति व्रजाणां
कुलानि आकराः रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि खेदाः कषकग्रामाः खेवटागिरितदग्रामाः भृगूक्तत्वा एकोऽप्यत्र तु
ग्रामो नगरं चैकतः स्थिते मिश्रं तु रवर्वटं नाम नदी गिरि समाश्रयमिति वाधप्रगमुष्यादीनां स्ताः वनानि स्वतः सिद्ध

स्फीतान् जनपदंस्तत्र पुरग्रामव्रजाकरणं खेटखर्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च ११ चित्रधातुवि
वित्रादीनि भभगन्मुजदुमान् जलपायान् शिवजलान् नलिनीः सुरसेविताः १२ चित्रस्वनेः पत्ररथे विभ्रम
दुमरश्रियः नलवेणुशरसं कुशकीचकगङ्गारं १३ एकवो एति पातो ह मद्राक्षं विपिनं महत् १४ ॥

वृक्षाणां समूहाः उपवनानि गोपितवृक्षाणां तानि च ११ चित्रे धातुभिः स्वर्गरजताद्यैः विचित्रानदीश्च इमे
भगन्मुजाः शारवापेधाते दुमोयधुतन् शिवानि भद्रानि जलानि पेधातान् नलिनी सरसी सुरसेविताः देवैरवगा
ताः १२ चित्रास्वनापेधातैः पत्ररथैः पक्षिभिः तन्नादप्रदुर्दैः चित्पर्यः विभ्रमाद्भिः भ्रमरैः आशिभायासां ताः नलि
नी अति यातः अति क्रम्य गतः सन् मह विपिनं वनमद्राक्षं कीदृशं नलवेणुशराणां संतवैः कुशैः कीचकैश्च

तत्र तावत्किंचित्कालं तत्रैव मातृश्रेष्ठं यन्त्रितो न्यवसमित्याह त्रिभिः एक एवाह मातृजोयस्याः सा योषित्मूढेतच्च
श्रेष्ठानुबंधे हेतुः ६ किंकरीत्यस्यार्थं पृथंचयति प्रवृत्तेऽस्मात्त्रितो न कल्याणसमर्था आसीत् दासमयी योषे
त्यतिपारवश्येदृष्टातः तदेवं सा स्निहं चक्र ७ अहं च दिगादिष्वनभिस्तः अतस्तेनैव न्यवसमित्याह अहं च त
तस्मिन् वस्तुकुले तस्याः मातुः स्निहानुबंधस्यावेक्षया कदा विरमेदिति प्रतीक्ष्यत्यर्थः ३ यिवान्वासेरुतवान्

एकात्मजो भोजननीयो योषित्मूढा च किंकरी मय्यात्मजे न न्यगतौ चक्रे स्निहानुबंधं ६ सा सततं जानक
ल्यासीत् योगदेसं सममेषती ईशस्य हि वंशलोको योषा दासमयी यथा ७ अहं च तद्वस्तुकुले उषवां
स्तदेवेक्षया दिग्देशकालाव्युत्पन्ना वालकः पंचहायनः ८ एकदा निर्गतां गोहातुं दुहितीं निशंगां पथि स
र्पेऽदृष्टापदमसृष्टः कृपाणां कालं चोदितः ९ तदा तदहमोशस्य भक्तानां शमभीक्षतः अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिहं
दिशमुत्तरां २०

पंचहायनः पंचवर्षः ८ गोहान् निर्गतां गोदुहितीं हि तौ शतृष्यत्ययः दोग्धुं निर्गतामित्यर्थः पदापोदेन्यसृष्टः ५ पद
क्रांतः अदृष्टात् अरवादंतु ९ ततस्मात्तु मरणं कल्याणमभीक्षत ईशस्य अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिहं प्रस्थितोऽस्मि २०

भा० प्र०

२६

ता ३

२६

कुतस्तर्हिदृष्टमित्यहं सक्तदृष्टितंमयेतिपुनः एतत्कामायमप्यनुवागायत्कामेनकिमिच्छन्नाह मत्कामःपुमानदृष्टयानकामा
न २३ अदीर्घायिसर्गसंवायात्रवधनिघालोकंदेहंमज्जनतामत्सार्धदतांगतासि २४ प्रजान्तसंगेसिद्धेनिरोधेसंहारेषिप्र
जोसर्गस्यनिरोध इति २५ तत्प्रसिद्धमहद्भूतं अस्यमहतोभूतस्यनिष्कसितमेतमेतद्यद्वेदइत्यादिभूतेः कीदृशंइश्वरं
सर्वनियं नभसिलिंगमूर्तैर्यस्यतत्तन्भोलिंगं सन्निहतमपिनलिंगपतइत्यलिंगंतस्मैप्रदद्याप्यवनामंघ्रणमंविदधेकत

ली

सक्तदृष्टितंरूपमेतत्कामायतेनघ मत्कामःजनकैसाधुःसर्वानुमुंचतिहृष्टयान २३ सत्सेवयादीर्घयाते
जातामयिदृष्टामतिः हित्वाविधमिमंलोकंगतामज्जनतामसि २४ मतिर्मयिनिवदे यंनिविपद्येतकर्हचित् प्रजा
सार्गनिरोधेपिस्मृतिप्रमदनुग्रहात् २५ एतावदुक्तेपरामतन्महद्भूतंनभोलिंगमलिंगमीश्वरं अहंचतस्मेम
हतामहीयसेशीर्षाविनामंविदधेनुकंपितः २६ नामान्यनंतस्यहंतत्रयः पठन्गुह्यानिभद्राएकतानिचस्मरन्
गांपर्पटंस्तृणमनागतमृहः कालप्रैह न्विमिदोविमसरः ३ एवंकृष्णमतेर्वहन्नसक्तस्यामलात्मिनः कालः
प्रादुरभूत्काले त्रीडित्सोदामिनीयथा २८

वाचहंतेनानुकंपितः सन्नुचतिहृष्टयान् ब्रह्महंतत्रयः त्यक्तलज्जः विम
त्सरोजातोस्मान्निषेधः ३ कालेस्वावसरेकालः मृत्युः प्रादुरभूत्त्राविर्वधूवत्रकस्मात्प्रादुर्भावेष्ट्यातः विद्युदि
वेत्ति सोदामिनीतिविशेषणं सुदृढत्वप्रदर्शनार्थं सुदामभालातत्रमसोदामिनीमालाकारेत्यर्थः यदा सुदामापर्व
तः तेनैकदिगितिस्मृतेण स्फटिकादिमयपर्वतप्रतिभवाहिविद्युदितिस्फुटाभवतितद्वदित्यर्थः यदातडितितिअतिकड

सर्पः त्रिदशतिक्वचंयथैकतस्मरणात् २८

राम
२६

दुरंदुः सहं प्रतिभयाकारं भयं करतुं व्याख्यादीनामजिरं क्रीडास्थानं परिश्रान्ता नीद्रियाणि आत्मादेह
 श्रयस्तथापरीतो व्याप्तः ॥ १४ ॥ उपसृष्टः आचातः पिप्लोपस्थश्च तस्य मूले आश्रितः उपविष्टः ॥ १५ ॥
 आत्मनावुद्धाः आत्मस्य हृदि स्थं आत्मानं परमात्मानं भावेन भक्त्या निर्जितं वसीकृतं यच्चेतनेन ॥ १६ ॥
 श्रोतृकं तेन अश्रुकलायुक्ते अक्षिणीयस्य तस्य मूले हृदि आविर्बभूव येमोतिभर ए निमिन्नपुलकाङ्गगा

घोरं प्रतिभयाकारं व्यालोलूकशिवजिरं परिश्रान्तिं द्रियात्मा हंत दृपरीतो बुभुक्षितः ॥ १४ ॥ स्नात्वा
 पीत्वा हृदि नद्या उपसृष्टे गतः श्रमः तस्मिन् निर्ममं कुजे रणे पिप्लोपस्थ आश्रितः ॥ १५ ॥ आत्मनात्मा
 नमाता स्थयथाश्रुतमचिंतय ध्यायत श्रवणां भोजं भावे निजितं चेतसा ॥ १६ ॥ श्रोतृकं अश्रुकला
 दास्य हृदा सीत्मे शनैर्हरिः येमोतिभर निमिन्नपुलकाङ्गोतिनिर्दतः ॥ १७ ॥ आनंदसंज्ञे वलीनो ना
 पश्य भुभयं मुने रूपं भगवतो यत्तन्मयं कांतं शुचायं ॥ १८ ॥ अपश्यन् सहसो तस्यैवैकं व्यादुर्मना श्व
 द्दिक्षुस्तदहं भूय प्रणिधाय मनो हृदि ॥ १९ ॥ वीक्ष्य मां गपिता पश्य मवितरं प्रधातुरः एवं यत्तं विजनेन
 महामोचो गिरां ॥ २० ॥ गंभीरं कदापि वाचाश्रुतं यशमपन्नं व हंतास्मिन् जन्मनि भवान्न नमाद्र
 धुमिहा हति ॥ २१ ॥ अविषक कमायानां दुर्दशं हंतुं योगितां ॥ २२ ॥

नियमः ७ ॥ आनंदानां संज्ञे वेमहा पूरे पर
 मानंदे अभयं आत्मानं परं व मनसा कांतं श्रीं शुचः शोकः तमपहंतीति तथा ॥ १८ ॥ तत्तत्तस्यैव इति उच्यते तस्मिन्
 दिमनः प्रणिधाय स्थिरीकृत्य ॥ १९ ॥ अविषक प्रहमातुर इव अभवमिति शेषः गिरां मोचः संवेदनस्याविषयभूत इव

१: २० हंतोतिता नृकं पसें वोधनेमा इति मद्रुनहति २१ यतः
 न विषक देवधक्सायाः कमादयो योतिषां नृन्यागिनां अत्रि
 मला
 यन्नयानां २२

यत्किं एतत्तद्विहर्नयंतीतयत्रादिभिर्वल्लोकांगतामृतनयंतीतिग्रहविलोमनुग्रहात् । अखंडितप्रज्वर्यवतः सन्नतवहिश्र
 येयमिपर्यटामि क्वचिदपिप्रविधाताप्रप्रतिहतागतिर्यस्यसः ॥ ३२ ॥ ननुकिमितिपर्यसि । इवराज्जालोकमालार्थमित्यात्यह
 देवेनेश्वरेणदत्तास्वराः निषादधर्माधारण्डुमध्यमधैवतपंचमाश्रितिसप्ततएववृत्तजनमिद्व्यजकत्वात् । तेनविभूषितास्वतः
 सिद्धसप्तस्वराभित्यर्थः सूर्ययित्वाभूर्यनालापवन्तीकृत्वा ॥ ३३ ॥ स्वप्रयोजनमाहमाहप्रगायतइति ॥ ३४ ॥ परंप्रयोजनमाह । एत
 द्वाविमित्राविषयास्तस्मात्पराभेदाः । तेषामिच्छयाअतुराणिचित्रानियेषन्तिवाहरिचयोनुवर्णनंयत । एतदेवमगावसिन्धाः प्रवः

अंतर्वहिश्रलोकांस्त्रीनुपैर्पम्यस्कंदितवतः ॥ अनुग्रहान्महाविहोमरविधातगतिः क्वचित् ॥ ३२ ॥ देवदत्तामिमांवी
 एणस्वरवर्णविभूषिताः मूर्धयित्वाहरिकथंगायमानमग्राग्राहं ॥ ३३ ॥ प्रगायतः स्ववीर्याणितीर्थपादप्रियश्रवाः । आहू
 तइवमशीघ्रंदृष्टीनंयतिचतसि ॥ ३४ ॥ एतद्वातुरचित्रानांमात्रास्पर्शेष्टयामुहुः । भवसिंधुलोहदृष्टोहरिचयोनुव
 र्णनं ॥ ३५ ॥ यमादिभिर्धैगयथैः कामलोभहतामुहुः । मुकुंदस्वयायदत्रयात्म्यान्शाम्यति ॥ ३६ ॥ सर्वतदिदमारवातंयत्तदृष्टाहं
 यानघ । जन्मकर्मरहस्यमेभवत्प्राप्तमोषणं ॥ ३७ ॥ मृतउवाच ॥ एवमभाष्यभगवान्नारदावाप्तवीसुतं । आमंत्रणी
 राण्यनुययोयादृष्टिकोमुनि ॥ ३८ ॥ अहोदेवविधिर्धन्याययत्कान्तिशिर्द्धिर्धन्यनः । गायन्माद्यन्गिरातचारमपत्यातुरंज
 गत ॥ ३९ ॥ इति श्रीमद्भगवत्सहायपुराणप्रथमस्कंधेनारदासंवादिषष्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥

नवन्ययत्पतिस्काभंगदृष्टएवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ एतदेवत्युक्तमवधारणमनुभवेनदृढमिति । यमादिभिस्तथानशाम्यति । यश्चमुकुंदस्वयाप्र
 दासाक्षित्वात्मा मनःशाम्यति कथंचित्मुकुंदस्वयामत्राणशाम्यति । किंपुनस्तदुण्वएनेनेतिभावः । भवतोमनः पारितापकंया
 रवातं ॥ ३६ ॥ आमंत्र्यअनुनाय्यदृष्टिकंस्वयोजनसंकल्पधृज्यः हरिकथागायकभाग्यश्लाघते । अहोइति । माधनहृष्यनयं

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

प्रयुज्यमानेनमपितामिति । अयंमर्थः हि त्वन्विद्यमिमंलेकं गतामज्जनतामसीति । पाभागवती भागवत्यर्षदस्तया शुद्धा
सत्त्वमयीतनुः प्रतिश्रुताः तां प्रति भागवतामपि प्रयुज्यमानेनीयमाने । आरध्वयत्कर्मनिर्वाणं प्रसां प्रयस्य आरध्व
कर्मणो निर्वाणमेव निर्वाणं यस्मैति सः पंचभूतात्मको देहो न्ययत । अनेन पार्षदेन नूनं कर्मकारध्वत्वं सुदृढं नि
त्यत्वमित्यादि सूचितं भवति ॥ २९ ॥ इदं त्रैलोक्यं आदाय उपसंहृत्य उदन्वतः । एका एव स्यां भूमि सयाने । श्रीनारायणो

प्रयुज्यमानेनमपितां शुद्धां भागवतीं तनुः । आरध्वकर्मनिर्वाणो न्ययत स्यां च भौतिकः ॥ २९ ॥

कल्पांत इदमादाय शयानेनमसुदन्वतः । शिशयिषोः अनुप्राणं विविशं तं रंहं विभोः ॥ ३० ॥

सहस्रयुगपर्यंत उर्यायेदं सिसृक्षतः । मरीचिमिश्राज्जयं प्राणभ्यां हंच जज्ञिरे ॥ ३१ ॥

शिशयिषोः शयनं कर्तुं मिथो विभोर्वक्षणाः अंतःस्थं । अनुप्राणं निस्वसितं सह विविसे प्रविष्टा हंततोऽवतीर्य विश्वा
त्मा देहमाविश्य चक्रिणः । अवाप वैश्वं निद्रामेकं भूयाथ विमुनेति । कूंमोक्ते । स्वायनेनमसि इति पाठे । स्वा
येन स्यस्य अयनेनं भूमि शिशयिषोर्वक्षणा इति श्रीनारायणेनाभेदविनिर्द्देशोक्तमिति गमयितव्यं । पाठोभ्यः इन्द्रिये
भ्यः । अहं मरीचिमिश्राः । तत्सुरव्याज्जयश्च जज्ञिरे ॥ ३१ ॥

अनर्थमुपशमयति यो धोक्षजे साक्षाद्भक्तियोगसंज्ञाय प्रयत्न एतत्सर्वस्वयं दृष्ट्वा एवमजानतो लोकात्पार्थसात्वतसंहितां श्रीभागव
तारव्याचक्षे ॥ तदनेन श्लोकात्त्रयेण भागवतार्थः सङ्क्षेपतो दर्शितः ॥ एतदुक्तं भवति विद्याशतयामायानियतानि स्यान्विभूतपरमानन्दस्व
रूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः ॥ तन्मायया सम्मोहतो ह्येवाधुन स्वस्वतन्मते विपरीतधर्मी जीवः तस्य च स्वस्वभक्त्या तत्त्वज्ञानेन मोहा
इति ॥ तदुक्तं स्वाभिनाक्ष्णिव्यासं विदोऽश्लेषः सञ्जयानन्द ईश्वरः स्वाविद्योऽसद्विज्ञो जीवः संक्षेपशक्तिकराकरः तथा सङ्क्षेपार्थं दृष्ट्वा
यामजीवो यस्तथादितः स्वाविभूतपरानन्दः स्वाविभूतसुदुःखभूः ॥ १ ॥ सादृश्यविपर्ययसम्भवमद्वयमीश्वरः पन्माययानुमन्ना

अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतो विद्वान् चक्रे सात्वतसंहितां ॥ ६ ॥ यस्यां वैश्वरूपमाणायां कश्चे
परमपूरेष ॥ भक्तिरुत्पद्यते पुंसां शक्यो मोहभयापहा ॥ ७ ॥ संहितां भागवतीं कृत्वा नुक्रम्य चात्मजं शुक्रमध्यापया
मास निवृत्तिनिरतमुनिः ॥ ८ ॥ शौनकाचार्योऽसौ निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्ष कोमुनिः कस्य वामहती मेता सात्मा
रामः समभ्यसत ॥ ९ ॥ सूत उवाच ॥ आत्मानामाश्रमुने यो निर्ग्रथाऽप्युत्तमः कुर्वत्यहेतुकं भक्तिमित्यंभूतं तु
एतद्विदुः ॥ १० ॥

स्ततमिमं नृहरिं नमस्कृत्यादि ॥ ६ ॥ संहितायाश्च अनर्थोपशमकत्वं दर्शयति ॥ तस्यां श्रूयमाणायां मेव किं पु
नः श्रुतायामित्यर्थः ॥ ७ ॥ अनुक्रम्य शोधयित्वा ॥ ८ ॥ कस्य वा हेतोर्महती वितः तां ॥ ९ ॥ निर्ग्रथाग्रंथेभ्यो निर्गताः तदुक्तं गीता
सु ॥ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गांतासि निर्वदं श्रोतव्यं श्रुतस्य चेति ॥ यद्वा ग्रंथैरेव ग्रंथः निवृत्तदृष्ट
यग्रंथ इत्यर्थः ॥ ननु मुक्तानां भक्त्येत्यादि ॥ सर्वलोपपरिहारार्थमाह ॥ इत्यंभूतगुण इति ॥ १० ॥ राम ॥ राम ॥

अथ भागवतं श्रुत्वा तु जन्मवक्तुं परिक्षतः सुप्रबालवधात्तद्वैदोर्दंडः स प्रमथ्यते ॥ २ ॥ तस्य नारदस्याभिप्रेतं श्रुतवानुस-
म ॥ १ ॥ ब्रह्मनद्यां ब्रह्मदेवत्यायां ब्राह्मणैरन्वितायां वा ॥ सर्वकर्मवर्ज्यतीति तथा ॥ २ ॥ वदरीणां खंडेन समूहेन मंडि-
ते ॥ मनः प्राणिदध्योः स्थिराचकार ॥ समाधिनानुस्मरेति नारदोऽपि द्दं ध्यानं कृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्राणिहितेति श्रु-
तं अत्रेदं तु भक्तियोगनामते ॥ पूर्वप्रथमं पुरुषमोक्षरसमपश्यत् ॥ पूर्णमिति वा पाठः ॥ तदप्यश्रयां ईश्वराश्रयां तद-

शेन क उवाच ॥ निर्गते नारदे सूत भगवान्वा दशपाणः ॥ श्रुतवांस्तदीभ्येतंततः किमकरोद्विभुः ॥ १ ॥
सूत उवाच ॥ ब्रह्मनद्यां सस्वत्यामाश्रमः पश्चिमेतरे ॥ शम्याप्राण इति प्राक्तनं षण्णामश्रमवर्धनः ॥ २ ॥
तस्मिन् स्वश्रमं व्यासो वदरीखंडं मुंडितं ॥ आर्त्तनाथ उपसृश्य प्राणिदध्योऽग्रतः स्वयम् ॥ ३ ॥ भक्तियो-
गं वानमौ समं भक्त्युपनिहितं मते ॥ अपश्यत् पुरुषं पूर्णमायं च तदप्यश्रयां ॥ ४ ॥ यथा संनिहितो जीव रा-
श्यात्मानं त्रिगुणात्मकं ॥ परोपि मनुते न र्थं तत्कृतं चाभियद्यते ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ रामराम

धीनां मायां चापश्यत् ॥ ४ ॥ इशमाया कृतं च जीवानां संहरति मपश्यदित्याह ॥ ययामेहितः स्वरूपावरो न विद्धि-
त् ॥ परोपि गुणत्रयाद्यारित्तोऽपि तत्कृतं त्रिगुणात्माभिमानकृतमनर्थं च कर्तृत्वादिकं प्राप्नोति ॥ ५ ॥ रामरामराम

भा. प्र.
२९

२९

शुचः शोकाश्रूणि प्रमज्जामि परिमार्जयामि यत्तदा ब्रह्मबंधो वाहाणाधमस्य आततायिन इति अग्निदो गश्दश्च वशस्त्र
पाणि र्धनापहः हृन्निदारहरश्चैव बधेते आततायिन इति स्मरणात् अजाततायी इत्युपाणिः तेन च पुत्रं हन्तुं त्वं लक्ष्यते
गांडीवात्तु धनुषे मुक्ते विंशतिर्बाणैरुपाहरेत् त्वत्तमीयमानयामि यद्विरः आक्रम्य आसन्नविधाय दग्धपुत्रासती ॥ १६ ॥ कला
बोरम्भा विचित्रजत्वाः भाषणानितैः सञ्जयं न अच्युत एवमिन्द्रसूतश्च यस्पदं शतः बधुक् च त्वः उग्रधनुः चापं यस्य
कपिर्हन्तुमान् ध्वजे यस्य सः गुरोः पुत्रं रथेन अन्वाद्भवत् अन्वाधावत् ७ आपतंतं अधो नुवंतं मद्राणिः कुमारहावाह
माती अक्षिगमनाः कंयित दृश्यः प्राणपरीशु प्राणान् लब्धुमिष्टुः ननु कीर्तिया च ज्ञमपाः वज्रं तु शक्यतावत् उग्रं प्रसाद

तदा शुचस्ते प्रमज्जामि भेदयद्ब्रह्मबंधोः शिर आततायिन गांडीवमुक्ते विंश रुपाहरेत्वाक्रम्य यत्तनास्यसि
दग्धपुत्रा ॥ १६ ॥ इति पथां वलुनिचित्रजत्वाः ससांतयित्वा च्युतमिन्द्रसूतः अन्वाद्बधुश्चित उग्रधन्वा कपिध्व
जो गुरुपुत्रं रथेन ७ तमापतंतं सविलक्ष्य दूरात् कुमारहो विग्नमनारथेन पराद्भवत्याणपरीशु रुक्वां धाव
ज्ञमरुद्रमयाद्यथार्कः ॥ १८ ॥

चतुः अयलायन कः वहासो भूत्वा सुताजिभित्तमुद्यतः सन्न रुद्रस्य भग्नयथापत्ता
पते स्म अर्क इति पाठे वामनपुराणे कथासचिता तथा हि विद्युन्मालीकश्चित्रराक्षसो माहेस्वरः तस्मै सद्रुण सौवर्ण विमानं
दत्तं ततो सोऽर्कस्य पृष्ठे तोषमन् विमानदीप्त्वा रात्रिं विलीयितवान् ततोऽर्केण निजते ततोऽर्कस्य कुरद्व्यादं दहमानः पतन्
जो भिद्रावयित्वा तद्धिमानं याति तं तद्युत्वा कुपितो रुद्रो भायादर्कः पर्याद्भवत् ततो रुद्रस्य कुरद्व्यादं दहमानः पतन्
वारणस्यापतितो लोलार्कनाम्ना विख्यातो जातः ॥ १८ ॥

खे।

राम
२१०

ननुभक्तिं कुर्वन्तु नामातयास्त्रभ्यासेषु कस्य किं कारणमित्यत आह । हेररिति । अध्यागतः अधीतवान् । विमुज्जनाः प्रियायस्येति वा
 ख्यानादिप्रसंगेन तत्संगतिकाम इति भावः । एतेन तस्य पुत्रो महायागीत्यादिना शुक्रस्य चारखाने प्रवृत्तिः कथमिति यत्पुं
 तस्यात्तरमुक्ते ॥ ११ ॥ यदन्यत्पुं परिहितः प्रापोपवेशनश्च एतत्कथमित्यतः स्पष्टं नमो महाशयः मित्यादिना तस्योत्तरं वक्तुमाह । य
 रीक्षित इति विलापनं भुक्तिं भुङ्क्त्वा संस्थां महाप्रस्थानं श्रीहृदयकथानामुदयोपथाभवतितथा ॥ १२ ॥ परीक्षितो जन्मनि रू
 पयिष्यन्नादेतावद्भक्त्यारवाचस्वाम्नां वृत्तास्त्रात्स्वर्गमनश्चित इति वक्तुं कथाप्रसंगेति यदेतादिना । यद्गोद्रेणिरश्च स्वामाक
 सासुतानां दोषदीपुत्राणां शिरासु पाह रत्नं । तदा तन्माता अरुदतता च सा त्वयन्किरीटमाली अर्जुन आह नितरतीयेनान्वयः । किमि

हेरगुणाक्षिप्रमतिर्भगवान्वाहरायणाः । अध्यागन्महदाख्यानं नित्यं विमुज्जनप्रियः ॥ ११ ॥ परीक्षितो यराजर्षेर्जन्मक
 र्मविलापनं । संस्थां च पांडुपुत्राणां वदितुं हृदयकथोदयः ॥ १२ ॥ यदा हृदयकारवत्संजयानां वरिष्ठयोर्वीरगतिंगतेषु
 दृकोदाविषगदाभिमर्शभग्नारुदं दधत्त राष्ट्रपुत्रे ॥ १३ ॥ भर्तुः प्रियं दुर्गिरिति स्मर्यपन्नकमासुतानां स्वपतां शिरां शि
 उपाहरद्विप्रियमेव तस्मात्तज्जुगुप्सितं कर्म विगर्हयति ॥ १४ ॥ मातां शिशूनां निधनं सुतानां निशम्य धारं परितप्य
 माना । तदा रुदद्वयकलाकुलादीनां सांत्वयन् प्राह किरीटमाली ॥ १५ ॥

मर्त्ये पुथ्ये यद्यपि पांडवाश्चैकैस्त्वारण्यतया भिन्नयवं संजोष्य पुंजः । पांडवानां संनापतिरिति संजयानां मित्युक्तं वीरगतिं स्वर्गं ति
 अध्यानंतरं दृकोदरेण विद्वयाक्षिप्रायागदयः ॥ १३ ॥ भिमर्शेन दधत्त भग्नारुदं दधत्त राष्ट्रपुत्रे दुर्योधनेन सति
 ॥ १४ ॥ भर्तुः दुर्योधनस्य मतिरिति वितर्कः । इति एवं प्रियं स्यादिति प्रपन्नतस्य तद्विप्रियमेव तिवक्तुं तं विप्रियं त्वेह तुः जुगुप्सित इति ॥ १५ ॥
 धारं दुःसहं यथा भवति । वायकलाभिविदुषा कुले अलिलीयस्याः सा किरीटस्य कचे पितर्या । एतावदुल्लेखत्वात् । किरी

टमालीत्युक्तं ॥ १५ ॥

भा. प्र.
३०

३०

वा

तथा चोनेनावतारेण तव साधुपक्षपातो लक्ष्य इत्याह तथेति किंभारहरणं मदिहामत्रेण भवति तत्र हस्वानां ज्ञानिनां भक्ता
 नां अनुध्यानाय च तथा अनन्यभावानां एकान्तभक्तानां च २५ एवं कृत्वा प्रस्तुतं विज्ञापयति किमात्मकमिदं कृतं वा
 यातीति त्वित्कर्त्तव्यं २६ इदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्मणस्य त्वेन च प्राणवाधे प्राप्ते प्रदर्शितं केवलं नूतनत प्रयोगे कुशल इत्यर्थः
 यातो साधुपसंहारं न वेद तच्च त्वं वेत्स्य जानासि २७ प्रत्यव कर्शनं कृषात्वे कर्त्तव्यं निवर्त्तकमित्यर्थः अतस्तदस्त्रेजः उन्न
 तं उत्कण्ठं ब्रह्मास्त्रेजसो वज्रहिद्यातय त्वत्प्रयुक्तं वास्त्रं तदुपसंहृत्य स्वयमुपसाम्याति पतस्त्वमस्त्रं ज्ञोसि २८ परे सत्रे
 तथा पंचावतारस्ते भुवो भारजिहीर्षया स्वानां वानन्यभावानामनुध्यानाय चासकृत् २५ मैकिदं स्थितु
 तो वा तदेवं देवनं वेद पदं सर्वतो मुखमायाति तेजः परमदारुणं २६ श्रीभगवानुवाच ॥ वित्पेदं द्रोणमु
 त्रस्य ब्राह्मणस्य प्रदर्शितं नैवा सो वेद संहारं प्राणवाध उपस्थिते २७ न ह्यस्यान्यतमं किंचिदस्त्रं प्रत्यव
 कर्शनं जघ्नस्त्रेज उन्नतमस्त्रं ज्ञोस्यस्त्रेजसा २८ सत उवाच ॥ श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं फाल्गुनः परवीर
 हा सृष्ट्वा पशुपरिक्रम्य ब्राह्मणं हृत्पायसं दधे २९ संहृत्या न्योन्यमुभयोस्तजसीसर संवत् अवत्परोदसीर कंच
 ववधाते कंच द्विवत् ३० दृष्ट्वा स्त्रेजस्तयोस्त्रीलोका न्प्रहमहत् दग्धमानाः प्रजाः सर्वाः सावर्त्तकममसत् ३१ द
 वस्तस्ववीरास्तान् कृतौ तितथा फाल्गुनोऽर्जुनः अप सृष्ट्वा त्र्यम्बपतं श्रीकृष्णं परिक्रम्य प्रदहणीकृत्वा हृत्पायसं निवर्त्तयितुं ।
 ३२ ततश्च अभयो ब्रह्मास्त्रे ज्ञोस्यस्त्रेजः शरैः संवृते संवेष्टिते परस्परं मिलित्वा ववधाते अवर्त्तता किकृत्वा रोदसी धावा एध्वयोरव
 संतरिदं प्रावृत्तयथा प्रलय संकर्मणु रयाग्निः उपरिस्थितो वर्ज्यसंहृत्य वर्त्तते इत् ३० पतयो द्रोणि फाल्गुनये स्तेन दग्धमा

नाः सांख्यिकं यत्तथा गितममस्तममिदं

राम
३०

असरणंरक्तकरहितं ननुपलायनमेवरक्षकमस्तिनतस्यापि कुर्वितत्वादित्याह आतावाजिनोपस्पतं ब्रह्मसिरोखं ब्रह्मा-
 स्त्रं १९ विजात्मजइत्यदीर्घदर्शितामाह तद्वृक्षसंस्मरितः कृतध्यानः उपसंहारमजानतोपिसंधानेहेतुः प्राणा
 कृच्छ्रइति २० ततः अस्त्रात्सर्वतोदिशंपादुः कृतं प्रकटीभूतं तेजः अभिप्रेक्ष्य ततः प्राणपदं चाभिप्रेक्ष्य २१ प्रकृतं
 विज्ञापयितुं यथमंस्तोति श्रीकृष्णोतिचतुर्भिः संसृजेहेतोर्दधमानानांतस्याप्योर्वै अपवर्जयितानाशक इत्यर्थः २२

जि यदा प्रमाणमात्मानमेक्षत आन्तवर्त्तनं अस्त्वं ब्रह्म शिवो मे न आत्मव्राणं द्विजात्मजः ॥ १६ ॥ अथोपसृ
प्रपसलितं संदधे तत्समाहितः अजानन्न पिसंहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते ॥ २० ॥ ततः प्रादुर्भूतं ते
जः प्रचंडं सर्वतो दिशं प्राणायाममभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिह्मरुवाच ह ॥ २१ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कृष्ण कृष्ण
माहाभाग भक्तानामभयंकर त्वमेको दक्षमानानामभयं गोसिंसं रतेः ॥ २२ ॥ त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृ
तेः परः मायां व्युदस्य चिच्छ्रया केवल्ये स्थित आत्मनि ॥ २३ ॥ स एव जीवितो कस्य मायामोहितचेत
सः विधत्ते स्वनवीर्येण श्रेयोधर्मादिलक्षणं ॥ २४ ॥

तः यत्प्रपञ्चः कारणं. कारणत्वव्यविकारितामाह मायां नृदस्य प्रमिभूयैकवत्यत्रयेन तन्मयवस्थितः इति २३
त्रिवर्गदातापित्वमेवेत्याह स इति परस्वमायां प्रमिभूयैकवत्यत्रयेन तन्मयवस्थितः स एव मायाभिभूयैकवत्यत्रयेन तन्मयवस्थितः स एव मायाभिभूयैकवत्यत्रयेन तन्मयवस्थितः

वर्षिणप्रभाजन २५

भा० प्र०
३१

३१

गोविंदप्रियः सारथिर्ह्यस्य आत्मजान् सोचंत्यै ४१ तथा परिभवेन अहंतमानो तं कर्मणा जुगुप्सिते न दोषेण वाङ्मयं अपकृतं अपका
शिरां कृपया निरीक्ष्य वामः शोभनः स्वभावो यस्याः सान्नाम ४२ उवाच च तत्कृतं कर्मणां संप्रभुः सचितः वंधनं नान्यनमसहमना
४३ सरहस्यः गोप्यमंत्रमहितः विमर्गोऽस्त्रयुगः उपसयम् उपसंहारः ताभ्यां सहितो स्वस्मिन् ४४ किंच तस्य द्रोणस्यात्मदे
हस्तस्यार्धकृपी आसौ अर्धत्वे हेतुः पत्नी च प्रद्वारा षष्ठा तनो यत्पत्नीति श्रुते जायापतेऽपनीमादधीयात्तामिति श्रुतेः अयोरा

अथोपेत्य स्वशिविरं गोविंदप्रिय सारथिः न्यवेदयत्तं प्रियायै सोचंत्यै आत्मजान् कृतान् ४१ तथा हृतं यशुवत्या
शवदं अवाङ्मयं कर्मजुगुप्सितेन निरीक्ष्य कृष्णपकृतं गुरोः सुतं वामरवभावाकृपया ननाम च ४२ उवा
च वासहं त्यस्य वंधनान्यनमसती मुच्यतां मुच्यतामिषव्राजणानितरां गुरुः ४३ सरहस्यो धनुर्वेदं संविता
गोपसंयमः अस्त्रग्रामश्च भवता शिहितो यदनुग्रहात् ४४ सरावभावावमुद्रणाः प्रजापतेः एव वर्तते तस्या
त्मनोर्ध्वं पत्न्यास्तेनान्यगादीरसः कृपी ४५ तद्धर्मज्ञा महाभाग भवद्विगौरिव कुलं द्विजिनं नार्हति प्राप्नुं
ज्यवं धमभीक्षाशः ४६ भारो दीदस्य जननी गीतमीपतिदेवता यथाहमृतवत्साम्पुत्रा मोदिम्यश्रुमुरवीमुहः ४७
धैः कोपितं ब्रह्मकुलं राज्ञेयं रजितात्मभिः तत्कुलं प्रदहत्याशुमानुवंधं शुचापि ४८ ॥ ॥ ॥

वकारकत्वावगमाच्च ननु भर्तृरिमेतं कथं सा जीवति तत्राह नान्वगात् भर्तारं यतो वीरसूः पुत्रवती ४५ ततस्मोद्गारं वंगुरोः कुलं
भवद्विः कर्तृभिश्च द्विजिनं दुरं वप्राप्नुनार्हति किंतु पूज्यवंधं च ४६ मृतवत्साम्पुत्रा ४७ विप्लवे दोषमाह यैरिति तेषां राज्ञा
नो कुलं कर्म कथं भूते सानुवंधं सपरिवारं शुचाशोकेनार्पितं व्याप्तं वज्रहकुलं कर्तृप्रदहति ४८ ॥ रामरामराम ॥

राम
३१

लोकानां च तत्कृतं व्यत्ययनाशमित्यर्थः तामुदेवस्य प्रान्तं चाल्पवत्तासु द्यमुपसंहृतवान् २ गौतमवंशजो गौतमीरूपी तस्यामुतंश्रमा-
 र्थेण कोपेण तामेकमहाणीयस्यसः निक्षयत्वे दृष्टान्तः पशुयथेति तस्य वधनं धर्म इत्यत्र दृष्टान्तः यथापानिकः पशुमिति रसनपारज्या
 ३३ आकरोषादियुक्तस्याप्यर्जुनस्य धर्मनिष्ठारव्यापनामश्रीकृष्णमाकं चतदाहर्षादुः शिवरायराजनिवेशायनेतुमिष्टं तं प्रकुपित
 इवेति ३४ अनागसो निरपराधानरिपोरपि सुप्रस्यवात्तस्य च वधो न धर्म इत्यन्यायं दर्शयितुं मत्तं मद्यादिना प्रमत्तं अनवहितं

३५

प्रजो यज्ञवर्मा तस्य लोकव्यतिकरं चतं मत्तं यवा सुदेवस्य संजहारार्जुनो वधं ३२ तत आसाद्य तस्मादभ्रगंगो
 तमी सुतं वधं धामर्षताम्राक्षः पशुरसनया यया ३३ शिविराय निजीधरं ज्वावध्वरिपुं वत्नात् शहार्जुनं प्रकुपि
 तो भगवानं बुजे स्तणः ३४ मैत्रेयार्हिसित्रातुं वत्नं वधुमिमं जह पोसावनपास सुप्रानवधीनि शिवाल
 कान् ३५ मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्रवालं स्त्रियं जडं प्रपन्नं चिरयं भीतं नरिपुं हंत धर्मवित ३६ स्वप्राणान्धः
 पर प्राणैः प्रपुष्पात्पधृणः रबलः तद्वत्सस्य हि श्रेयाय दोषाद्यात्मधः पुमान् ३७ प्रतिश्रुतं हि भवतायां चाल्पे
 पृथ्वीमम आह रिये शिरस्य परे मानि निपुत्रहा ३८ तदसौ विध्यतां पापत्राततायात्मवधुना भ
 र्ते प्रविप्रियं वीरकृतवान् कुलपासनः ३९ एवमरे चित्ताधर्मपार्यं क्लमेन नोदितः नेह दंतं गुरुमुत्तयेद्य
 प्यात्महन्महान् ४०

तं

स्त

उन्मत्तं ग्रहवातीदिना जडं अनुद्यमं प्रपन्नं प्राणागतं चिरयं भग्नरथं ३६ तद्वधो रंडस्य स्तरे ये वंश्याः
 युष्मार्थः यमतो रंडप्रायश्चित्तरहिता देवात्स पुमान् अधोपातीति तथा स्मृतिः राजमिष्टं तदंडास्तकृत्वा पापनिमानवाः विधूतक
 लपायंति सर्गमुत्तमो यथेति ३७ ३८ ३९ यद्यपि नोदितः तथापि हंतुं नेह त आत्महन्पुत्रहंतारं अपियतामहान् ४०

भा० पृ०
३२

वधार्हणः वधार्हः मध्येवशास्त्रकता बालाणानहंतव्यः तथा आततायिनमयातमपिवेदांतपारां जिघांसंतं जिघां
सीयान्नेतेन वृक्षहभवेदितिवदता तदुभयमण्यनुसासनं परियात्तय ५३ तवचप्रतिज्ञां पूरयेत्याह प्रियां सांत्वय
तात्वयायत्यतिश्रुतं हननं तत्र सत्यं कुरु मध्यमम् तत्र वधे भीमस्याप्रियं भवति अवधे द्रौपद्यादये श्रीकृष्णस्य ५४

३२

श्रीभागवतवाच ॥ वसवं धुर्नहंतव्य आततायी वधार्हणः मध्येवोभयमाप्नातं परियात्तनुशासनं ५३
कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सांत्वयेता प्रियां प्रियं च भीमसेनस्य पांचाल्यामद्यमेव च ५४ सूत उवाच ॥
अर्जुनः सहस्रान्नायहरेहर्दिमथासिना मणिजहार मूर्धन्यं दिजस्य सह मूर्ध्जं ५५ विमुच्य रसना व
धं बालहत्याहतप्रभं तेजसामणिना हीनं शिविरान्निरयापयत् ५६ वपनं द्रविणा दानं स्थानान् निर्यय
णतथा एष हि ब्रह्मवधूनां नान्योस्ति देहिकः ५७ पुत्रोका तुरासेर्वपांडवाः सह कृष्णया स्वजाम्
तानां यत्कृत्य चतुर्निर्हरणादिकं ५८ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे सप्तमाध्यायः ॥ ७ ॥

वधो

हर्दि अभिप्रायं आनायता त्वामशक्यमुभयं विदध्यात् अतोयमभिप्राय इति तात्पर्यार्थः असिनारवद्वेन मू
र्धन्यं मूर्ध्नि मूर्ध्नि जाते सह मूर्ध्जं संकेशं ५५ मणिना च हीनं निरयापयत् निःसारितवान् ५६ अनेन श्रीकृ
ष्णोक्तं सर्वसंपादितमित्याह वपनमिति निरहरणादाहार्यमयनं ५८ इति प्रथमस्कंधे सप्तमाध्यायः ॥ ७ ॥ रामराज ॥

राम
३२

धर्ममितादयोवचसः षड्गुणाः पुर्वश्लोकपदेऽदृष्ट्याः तत्रधर्म्यधर्मदनेयतमुच्यतां मुच्यतांमिति न्याय्यं
व्यायादनेयतंसरहस्यं इत्यादिसकलं तस्यात्मनोर्धर्ममिति निर्बलीकृतधर्मज्ञेति समंमारादीदिति दुःखसा
मोक्तिः महद्यः कोपितमिति निष्परोक्त्याहितोपदेशात् एवंभूतराजाः क्वः हृदिजाः प्रत्यनन्दत् अनुमो

सतउवाच ॥ धर्म्यन्यायं सकलं निर्वलीकृतं समं महत् राजा धर्ममुतेमास्याः प्रत्यनन्दश्चोद्विजाः ४६
मकुलः सहदेवश्च युयुधानो धनंजयः भगवान् देवकोपुत्रो ये चान्यथाश्रयो धितः ५० तत्रहामर्षि
तोभीमस्तस्य श्रेयान्वधः सतः नमर्तुनात्मनश्चाप्ययोऽहनसुप्तान् शिशून् वधा ५१ निशम्यभी
मगादितंद्रोपद्याश्रुचतुर्भुजः शालिग्रयवदनं सरव्युरिदमाह हसन्निव ५२ रामरामराम

हितवान् ४६ मकुलादयश्च प्रत्यनन्दत् युयुधानः सात्यकिः ५० तस्य तथाविधस्य द्रोणोर्वध एव श्रेष्ठः ५१
अन्यथा स्य नरकपात प्रसंगात् तदाह नमर्तुरिति अहमजघान ५१ चतुर्भुजोक्तेरयं भावभीमे ॥ एनंहंतुं
प्रवृत्तेद्रोपद्यां च सहसा तन्निवारणे प्रवृत्तौ यासुभयोः संवारणाय आविः कृतं चतुर्भुजरिति संदिह्य न सारव्युज्ज्वल ५१

भा. प्र.
३३

उत्तराश्रीकलं प्रार्थयते पाहीयाहीति वाभ्यां अन्यस्तप्रार्थनायोगेनास्तीत्याह त्वत्त्वत्तः अन्यं अभयं भयं रहितं पश्यामि यत्र लोको
परस्परं मत्सु भवति ६ तत्र प्रस्तुतं भयं मावेदयति अभिद्ववति अभिमुखमायाति तत्तमायसंलोहमयं शतं यस्य सः अतिका
र्यणमाह काममिति कामं येष्टे १० पराभवेनातिक्रुपितस्य द्रोणः अपाडवपांडवपुत्रा इदं विष्कं कुपवत्तं ब्रह्मास्त्रमबुध्य
त ११ अतएव बहुमुखं तदागतमित्याह तर्ध्वं ब्रह्मास्त्रस्याऽस्त्रांतरे रनिवर्तन्वा १२ तत्तदुःपरिहं व्यसनं वीक्ष्य अनम

३३

पाहियाहिमहायोगिने देवे देवजगत्ये नान्यत्त्वदभयं पश्येय प्रस्तुः परस्परं ६ अभिद्ववति मामीश शरत्तप्रायशो
विभो कामं इह तु मानाय मां गमो निपात्यतां १० सूत उवाच ॥ उपधायैव वस्तस्या भावान् तत्तवत्सलः अ
पांडवमिदं कुद्रोणं स्त्रमबुध्यत ११ तर्ध्वं विचमुनिश्रेष्ठ पांडवाः पंचमायकान् आत्मनो मिमुखान् दीप्तानाल
द्यास्त्राण्युपादुः १२ व्यसनं वीक्ष्य तत्तमामन्य विषयात्मनां सुदर्शनेन स्वस्त्रिणस्वानां स्त्राव्य धाधिभुः १३ अं
तस्थः सर्वभूतनामात्मा योगेश्वरो हरिः स्वयमेवाष्ट्रं एतद्भवं वैराद्याः कुरुतंतवे १४ पश्यस्त्रं ब्रह्माशिरस्त्रं मोघं
चाप्रतिक्रियं वैष्णवं तेजसा साधसमशम्यद्गूढह १५ मामंस्थाद्यतदाश्रयं सर्वाश्रयं मे ये च्युते यददं मापसा
देव्यास्तजत्पवति हंत्यजः १६ विषयः आत्मा येषां स्वैकानिष्ठानामित्यर्थः १३ वैराद्या उत्तराया अंतस्थसन्नुर्गममादृतवा

न तत्र हेतुः यतः आत्मा अंतर्गमयोगेश्वर इति वहिस्थस्यापि प्रवेशाद्यद्वयं मुक्तं कुत्राणांतं तवे संतानाय पांडवानामपि
कुरुवंशजत्वात् एवमुक्तं १४ अमोघं मप्रतिक्रियं च समशम्यद्गूढं मशांतमासीत् १५ एत. ब्रह्मास्त्रं शमनं आश्रयं मामंस्थान

ग्रन्थप्रव १६

राम
३३

अष्टमेऽनुपितोदोणेऽस्वाद्वापरीक्षितः श्रीकृष्णस्तुतिः कुंत्प्राज्ञशेष्कप्रकीर्त्यते १ तेषां डवासंपरेतानां मृतानां गंगायां
दकंदानुसकल्याः श्रीकृष्णस्तुतिः स्त्रियः पुरस्कृत्य अग्रतः कृत्वा तस्मिन् कार्यं स्त्रीपुरःसरत्वं विधानात् १ निनीयद्
त्वा हरिपादाब्जरेजिभिः पूजायां सरित् गंगानद्याः जले पुनर्ग्रहणात् आदावपि स्ताता इति गम्यते २ कुरुपतिं युधि

तानां

सुत उवाच ॥ अथ ते संयरेऽस्वानामुदकमिच्छतां दानुं सकृद्गंगायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः १ ते निनीयोदकं
सर्वविलप्य च शंपुनः आश्रुता हरिपादाब्जरेजः पूतसरिज्जले २ तत्रासीनं कुरुपतिं धृतं राष्ट्रं महा
बुजं गांधारीपुत्रशोकात्तां प्रथां कृत्वा च नाधवः ३ सांत्वयामास मुनिभिर्हतवर्णैः शुचार्पितान् भूते
शुक्लालस्यगतिं दर्शयन् प्रतिक्रियां ४ साधयित्वा जातरात्रोः स्वराज्यं कितवैर्दत्तं धातयित्वा
संतोराजः कचस्पर्शं क्षतायुधः ५ याजयित्वा प्रथमे धौस्तं निभिरुतमकल्पकैः तद्यशः
पावनं ६ दिदुशतमन्पारिवालेनोत् ६ अमं च पांडुपुत्रांश्चरैर्नियोष्य च संयुतः द्वेपायनादिभिर्विषैः
ः पूजितैः प्रतिपूजितः ७ गंतुं क्षतमतिर्वृत्तं नृद्वारकां रथमास्थितः उपलभे मिधावन्ती मुक्तां भयविकल्पां ८

धू

ष्टिरं स हानुजं भीमादिभिः सहितं ३ मुनिभिः सहितः ४ कितवैर्धृतं दूयोदिनादिभिः द्रौपद्याकचप्रह्लाददिनाक्षतं न
ष्टमायुर्पथां तान् ५ याजयित्वा तेषां दिभां विकथां संक्षेपः शतमन्योः शतकलो विव ६ सैन्येयः सिने नृपासात्पक्षिणेन
चोष्ये न च संयुतः ७ रथमास्थितः सन् ७ उत्तरापरीक्षितान्तरं अभिमुखं धावन्ती उपलभे ददर्श ८ ८ ८

तत्कृतोपकाराननुस्मति यथेतिहायां अयमर्थः मातृतोपमयाधिकतवशीतिः हेहृषीकेशयथादेवकीकंसेनरुद्धात्वया
विमोचिता अहंचतथैवकिमोचतेति काकामहान्विशेषउक्तः तंदर्शयति सत्प्रतिचिरंरुद्धासतीतस्मादेवसहृदिमो
चिता तथाशुचार्पितासतीनचतस्याः पुनारक्षिताः अस्तिचान्येनाधस्तस्याः अहंतुविपद्गणान् तत्रापिमुहुः शोधंचसा
त्मजाचत्वयैवनाथेनेति २३ विपद्गणमेवदर्शयति विषिद्धीमस्मिन्विष्णोदकदानात्महाग्ने जनुगृह्णदाहात् पुरुषादा
हिउवाद्योराक्षसाः तेषांदर्शनात् अस्मत्सभायाः धूतस्थानान् अभितारक्षिताः अस्माच्चभवाम २४ यत्पातुविपत्सु की

यथाहृषीकेशवलेनेदेवकीकंसेनरुद्धातिचिरंशुचार्पिता विमोचिताहंचसहात्मजाविमोत्वयैवनाथेन
मुहुर्विपद्गणान् २३ विधान्महग्नेःपुरुषाददर्शनादेसत्सभायावनवासहृष्टः मधेमधेनेकमहार
थास्त्रतोद्रौण्यस्वतश्चास्महरेभिरक्षिताः २४ विपदः संतुनःशश्वत्तत्रतत्रजगद्गुरो भवतोदशनयत्स्यादपुनर्भव
दर्शनं २५ जनेष्वयंश्रुतश्रीभिरेधमानमदःयुमान् नैवार्हस्यभिधानुवेत्तामकिंचनगोचरं २६ नमोकिंच
नवितायनिवृत्तगुणवृत्तये आत्मारामायशांतायैकेवल्यपतयेनमः २७

यस्मात् २४ संपदस्तुश्रेयः परिपंथिन्यइत्याह जन्मसत् कुलेजन्मादिभिरेधमानोमदोयस्यसः अभिधातुंश्रुतमगोविंदोति
वक्तुमपि अकिंचनानांगोचरंविषयभूतं २६ प्रकृतंमनोरथपूर्वगायप्रणमति अकिंचनाभक्ताएववित्तंसर्वस्वंयस्यतेस्म
ततःकिंचनवृत्तागुणवृत्तयोधर्मार्थकर्मविषयायस्मात्तस्मैवक्तुः आत्मारामायशांतायरागा दिरक्षिताय किंचकैवल्यदातुंसम

यति

कृष्णया सह ७ त्वात्मानमस्मिन्मस्मिन् कनिष्ठमां कथं नमस्करोषित्वाह आद्यं पुरुषं कुतः प्रकृतोः परं तत्कुतः
इष्ट्वरं प्रकृतोः पि नित्यं तारं अतएव सर्वभूतानामंतर्वहिरवस्थितं तथाप्यलक्ष्यं १७ तत्रैतुः मायैव जवनि
कतिरस्कीति या आद्यन्तं अतोहमज्ञा भक्तियोगानभिज्ञा केवलं नमस्यामि अधः अज्ञं ज्ञानयस्मात्तं अथ
यं आपारं हि न्नंतु त्वयं चैनं नुभूढदृशादेहाभिमानिना पुंसां त्वं न लक्ष्यसे यथानटः १८ किंच परं हंसानां मात्माना
त्माविवेकिनां ततो मुनीनां मननशीलानामपि ततश्चामलात्मनो निवृत्तरागादीनामपि तथा तेन निजमहिम्नानल

प्रसूतो ज्योतिर्निर्मुक्तैरात्मजैः सह कृष्णया प्रयाणमिमुखं कृष्णमिदमाह पृथासती ७ कुंतुवाच नमस्ये
पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतोः परं अलक्ष्यं सर्वभूतानामंतर्वहिरवस्थितं १८ मायाजवनिका घट्टनमज्ञा
धो ह्यजमन्यं न लक्ष्यसे मूढदृशान्दो नाद्यधरो यथा १९ तथा परमहंसानां मुनेनाममलात्मनां
भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहिस्त्रियः २० कृष्णाय वासुदेवाय देवकी नंदनाय च नंदगोयकु
माराय गोविंदाय नमो नमः २१ नमः पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने नमः पंकजनेत्राय नमः पंकजंघ्रये २२
ह्यसे अतो भक्तियोगविधातुं त्वां वयं स्त्रियः कथं हि पश्येम यथा परमहंसानामपि भक्तियोगविधानार्थं त्वां आत्मारामा
णामपि अचिंत्यनिजगुणैराकृष्य भक्तियोगं कारयितुमवतीर्णमिह
शक्यत्वं मुक्ता पुनः केवलं नमस्करोमि श्रीकृष्णाय नमः २१ पंकजनाभाय नमः पंकजनां मालास्त्रियस्य पंकज
वत्सस्त्रिनेत्रस्य पंकजं कितवंधीयस्य तस्मै २२

अतएव जगन्मोहनतया दुर्गेयत्वात्तव जन्मादिवहुधा वर्णयंतीत्याह केचिदित्युच्यते पुण्यश्लोकस्य प्रत्यययुधिष्ठिरस्य कीर्तये
यश्चिदित्येव कीर्तये इति वा मलयस्य कीर्तयेवंसेवाचंदनं ३२ तथा वसुदेवस्य देवक्या भार्यायां अज एव च मभ्यगात्
सुत्रत्वं मिति शेषः प्रथमपुरुषस्त्वार्यः अर्भकत्वमिति पाठः सुगमः ताभ्यां भवेत्पूर्वसूत्रया एक्षितृयाभ्यां याचितः सन् अस्वज
गतः क्षमाय ३३ आत्मभुवेति वल्लप्रार्थनस्य प्राधान्यविविधायामांतरं ३४ परमानंदस्वरूपज्ञानमविद्याततो देहोद्यमिमा
मातृकामः ततः कर्माणि तैः क्लिष्टमानानां तन्निवृत्तये अवगाधर्हाणिकरिष्यन् ३५ अस्वपक्षस्य सिद्धांतानामभिप्रेत्य अवगा
केचिदादुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्तये यदेऽप्यस्यान्ववाये मलयसेवचंदनं ३२ अपरे वसुदेवस्य देवक्या
याचितोभ्यगात् अर्भकत्वमप्यक्षमायवधाय च सुरक्षितं ३३ भारवतारणयान्यभुवेनावस्वोदधौ सीदंसाभू
रिभोरणजातोद्यात्माभुवार्थितः ३४ भवेस्मिन् क्लिष्टमानानामविद्याकामकर्मभिः अवगास्मरणार्हाणिकरि
ष्यन्नितिकेचन ३५ अष्टावन्ति गायंति गृणन्त्यभीक्ष्णाः स्मरन्ति नंदं तितवेहितं जनाः तएव पश्यत्यचिरेणाताव
कं भवप्रवाहोपरमपदांबुजं ३६ अप्यधनस्त्वस्य कृतो हितप्रभोजिहससिखित्सुहृद्देनुजीविनः येषां नचा
न्यद्भवतः पदांबुजात् परायणं राजसुयोजिताहंसा ३७
दिकलमाह अष्टावन्तीति नंदंति अन्ये कीर्त्यमानमभिनंदं
तियेजनाः इहितंचरितं तावकं त्वदीयं पदांबुजं तएव पश्यं त्यं च अचिरेणैवेति च सर्वशवधारणं कीदृशं भवप्रवाहस्य जन्मम
रं पराया उपरमोपस्मिन्ततः ३६ इदानीं तवास्मत्प्रागो नुचित इत्यासयेनाह अपीति चतुर्भिः हृष्टभो सुहृद्देनुजीविनः अन्ये
स्मानप्युपपिस्त्वित्किस्वित् त्वजिहससिखेषामस्माकमन्य परायणं नैवास्ति कुतः राजसुयोजितमहोदुःखं तेषां स्वानां कृतमी

द्वितीयोपस्थितं येन तस्य संबोधनं विरुद्धं तिथेयं त्वं विशिष्यं ३७
पु

ननुदेवकीपुत्रां कथमेवलोषितत्राह मन्यत्वां कालं ननु देवकीपुत्रं तत्र हेतवः ईशानं नियन्तां अनादिनिधनं आद्यं तत्पुन्यं विभुं
प्रभुं समं यथा भवति तथा सर्वत्र च तं ननु पार्थसारथेः कथं भवति समं यः तत्स्वतो निमित्तभूतात् भूतानामेव मिथः कलिः क
लहा भवति ननु स्वतस्त्वः पितृषम्य २४ ननु निग्रहानुग्रहद्वयमपि प्रसिद्धं वेद्यमं अत्र आह नवेदेति नृणां विडंवन
मनुकरणमीहमानस्य कुर्वतो यस्मिन्स्वयिविषमामतिरनुग्रहनिग्रहत्रयमवति २५ अजस्य जन्म अकृतं कर्मतिर्यक्तुव

मन्यत्वां कालमीशानमनादिनिधनं विभुं समंचरंतं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः कलिः २४ नवेदकश्चिद्भागं श्रिकी
र्षितं तेवहमानसमनृणां विडंवनं नमस्य कश्चिद्विधितोऽस्ति कर्हचिद्विषयश्च यस्मिन् विषमामतिरनृणां २५
जन्मकर्मच विषमामन् अजस्या कर्तुरात्मनः तिर्यङ् नृषिषु यादस्सु तदत्यंत विडंवनं ३० गोप्यादं दत्त्वधिक
तागसिद्धासया वद्यानि दशाश्रुकलिलं जन्मसंभवाद् वक्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य सांघिमोहयति भीरपि विभेति ३१

गहादिद्वयेणान्धुराभादिद्वयेण दूरिषु वामनादिद्वयेण मादस्सु मत्स्यादिद्वयेण ३० कर्विडंवनमत्याश्रयमित्याह गोपीय
सोदात्वयिक्ततागसिद्धिमांडस्फोटनं कृतवतियावतदामर्कुं आदेदेजग्राह तावत्तद्वरणमेव तेयादशाश्रवस्थामां
विमोहयति किंभूतस्य अश्रमिकलिलं व्यामिश्रं अजं नययोस्तचैतं संभ्रमे व्याकुले अहिणीयसिंस्तद्वक्रं निनीय अ
धः कृत्वा ताडयिष्यतीति भावसंभावनाया स्थितस्य यत्तु यतः त्वतः भीरपि स्वयं विभेति तस्येतदशा ३१ रामराम ॥

भा. प्र.
३६

36

रु

एवमभ्यर्थयुनः परामर्शे कृत्वा तेनमा उपकारानुस्मरंतीवदुधा संवोधयति कृष्णसरवज्जुनस्पसरैव रघोनां रघुभ्यश्च
अवमेधूमेदुहंति पराजन्त्याः तेषां वंशस्य दहन एवमप्यन्यवर्गवीर्यश्रद्धीणप्रभावो विदधा प्रकामधेन्यैश्चर्यगोविंजसुराणामा
र्तिहरावतारयोग्येति ४४ कलानिमधुराणि पदानियेषु तेवक्ष्येः परि एतारिवल उदयोमहिमायस्यसः एतुतावित्प्रसातपरि
एतेति वक्तव्ये दीर्घं च देह्यो धेन मंदमथिततस्य हास एव मायावदप्यति हि हांसे जनां न्मादकरीचमायेति ४५ त्वयि मेऽनन्यवि
षयामतिरिक्तियत्पार्थितंतदा मिति अंगीकृत्य रथस्थानात् गजाक्रयमागत्य यश्चातो अन्यश्च सुभद्रा प्रमुखास्त्रियउपामंत्र्यः नु

~~एतान् पश्यन्तु य एतन्निहोदः~~ ~~अनुस्मरन्तीवदुधकृतं~~ श्रीकृष्णकृष्णसरवज्जुनस्पृष्टभावानि
धुक्राजन्यवंशार्देनानयवर्गवीर्य गोविंदगोविंजसुरार्तिहरावतारयोग श्र्वरारिवलपुराभगवन्नमस्ते ४४
मृतज्वाला प्रयपेस्य कल्पयेदः परि एतारिवल उदयः मंदजहासैव कुंठो मोहयन्निवमायया ४५ तदाहमि
त्युपामंत्र्य विश्वागजसाक्रयं स्त्रियश्च सुपुरं यास्यन्त्येन्नाराज्ञानिवारितः ४६ व्यासाद्यैरीश्वरे होत्रैः कृष्णे
मादृतकर्मणा प्रवोधि तोयीति हासेनोबुध्यत शुचाव्यतः ४७

ज्ञायस्व पुरं यास्यन्त्या मायुधिष्ठिरेण प्रेमायाश्चैव।
कंचित्कालं निवसेति संप्रार्थयन्निवारितः ४८ अथ भाषमनियोणोत्सवं वक्तुं उपोद्घातकथां प्रस्तौति व्यासोऽपि प्रवोधि तोयि
शुचाव्याप्तः सन्नाबुध्यतं विवेकं न प्रायस्कृतः इश्वरेहायाऽन्ते स्वभक्तभाषमनियोणमहोत्सवायराज्ञासह कुरुक्षेत्रंगंतव्यं
ममुरेकैवायं प्रवोधिनीय इति इश्वराभिप्रायस्तमजानादिरित्यर्थः श्रीकृष्णेनापि प्रवोधिना बुध्यत तत्रेह दुरद्रुतकर्मणा यथा
कुरुपांडेव संधानार्थगतोपियथाचित्तमेव दत्त्वापि विग्रहमेदृढीकृतवान् एवमनापि प्रवोध्यन् प्रवोधिमेव दृढीचकारे इत्यर्थः

४७

ननु तव बंधवो यादवा पुत्राश्च पांडवाः शूराः समर्थाश्च तत्किं कार्यं गंधर्वाधेस अत आह केवयमिति परिभवतो दर्शनं य
दा त्वमस्मान्न पश्यति तदानास्माद्विराट्पुत्राय समुत्था च यदुमिः सहिता पांडवानाम केवयं न कपि अतितुष्टादत्यर्थः
दृष्टीकाणामाशितु जीवन्मादर्शने यथार्थं किंचिन्नामस्वरूपं च तद्वत् किंच येथे दानीमियमस्मत्पुत्रात्पुमिः स्वेर
साधरोर्गवज्जकुशादिभिरनंदोणैर्विलक्षितैर्विलक्षितैः त्वत्पदैः रक्तासनी भातितत्र तदा त्वयि निर्गतिरिति न शोभिष्यते

केवयं नाम तूपाभ्यां यदुमिः सहयांडवाः भवतो दर्शनं परिदृष्टीकाणामिवेशतुः ३६ नेयं शोभिष्यते ३७ येथे दानी
गदाधर त्वत्पदैरंकिता भाति स्वल्पाणविलक्षितैः ३८ इमे जनपदास्वृष्टाः सुपुत्रौ पाधिवीर्यधः वना
दिनद्युदन्वतो ह्येनो धंततव वीक्षितैः ४० अथ विश्वेश विष्णोर्नाम विष्णुमूर्तिसंकेषुमे अहपाशमिमं धि
धिदृढं पांडुपुत्रादिषु ४१ त्वयि मे न न्यविषयामतिमं धुपंत सकृत् रतिमुद्धता दद्यां गोवो घमुदन्वति ४२

अपि च इमे जनपदादशाः स्वृष्टाः सुसमृद्धाः संतः ४० गमने पांडवानाम कुशलमागमने च यादवानामितुभयते व्याकु
लचित्तासतीतेषु अहनिर्दृष्टिं प्रार्थयते अथेति विष्णोर्नाम विष्णुमूर्तिसंकेषुमे अहपाशमिमं धि
ततः किमतः आह त्वयाति अन्ये नैविषयामतिमं धुपंत सकृत् रतिमुद्धता दद्यां गोवो घमुदन्वति ४१
यथासांगप्रतिबंधं मगायति एवं मतिरपि विद्वान्सांगं यत्निति भावः ४२ ॥

भा.पु.
३९

किंच युद्धेषु सान्धौ भवतु नाम धर्मः साक्षात्तु मया हता वधवोपासता संयोज्योऽसौ द्रोहोऽनुदिष्टोऽप्युचितः तं व्यपोहितुं अपाकर्तुं कल्पः
समर्थो नाहं गृहमेधायिर्ह्यश्रमविहितैः ५२ ननु च सर्वपापानंतरति ब्रह्महत्या पापमधेन पजते पत उन्नमेव वेदतिष्ठ
ते पापमश्वमेधेन नश्येदेवत्याशं क्वा विवक विज्ज भित्ते तु वा दमाश्रित्य निराकरोति यथा घनपकेन पकाभां न मज्जते यथा वा
सुरालेशकृतमप्राशस्त्य वक्ष्य सुप्रानमज्ज्यते तथैव भूतहत्यामेकापमाद तो जातां बुद्धिं पूर्वहिंसा प्रायेयं नैमाहृषो धयितुं

स्त्रीणां मध्वत वंधूनां द्रोहोऽप्यप्राविहोऽत्यतः कर्मभिर्गृहमेधायिर्नाहं कल्पो व्यपोहितुं ५२ यथायं केन पकाभाः सु
रथा वा सुराकृतं भूतहत्यां तथैवैकां न पजेर्माहं महति ५३ इति श्री भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे युधिष्ठिरा
नुतापो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ सूत उवाच ॥ इति भीतिः प्रजाद्रोहात् सर्वधर्मविविक्तसया ततो विनश्यन् प्रागाद्यत्र देव
व्रतो पतत १ तदतो भ्रातरः सर्वे सदेष्टे स्वर्गा भूषितैः श्रवणगधन रथैर्विप्राव्यासधौ भ्यादयः स्तथा २ भावा
नपि विप्रं रथेन सधनं जयः सौतेर्व्योचत नृपः कुवेर इव गुह्यकैः ३ दृष्ट्वा निपतितं भूमौ दिवश्च्युतश्चामरं प्राण
मुः यां डवाभीष्मसानुगाः सह चक्रिणा ४ तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे दिवर्षयश्च सत्तम राजर्षयश्च तत्रासन् दृष्टुं भरतपुंगवं ५

नर्हतीति ५३ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ २ ॥ युधिष्ठिराय भीष्माण सर्वधर्मनिनूपां कृष्णमुक्तिश्च मुक्तिश्च नवमेतस्य वार्ष्णेय १ य
दर्थतस्या विवेकः श्री कृष्णेन संवर्धितस्तदर्शयति इतीति सर्वेषां धर्माणां विवक्षया विदितुं मिथ्या विनश्यन् कुक्कुष्ठे न देवव्रतो भाषः १

तत्र दामनतदाष्टमवगता
२ १ ४ तत्र दामनतदाष्टमवगता
संतप्रधायकवोयुधुमैः २ १ ४ तत्र दामनतदाष्टमवगता
इत्यर्थः भरतपुंगवं भाष ५
१७

अबोधमेवपुपंचपति प्राकृतेनअविवेकशोभेनआत्मनाचिन्तेनेहविषा ४८ पारकस्यश्वशृगालाद्याहारस्यदेहस्यार्थेनिमया
अक्षौहिणीअक्षौहिण्यः अक्षौहिणीप्रमाणं व्यासनाकं अक्षौहिणीप्रसंख्यास्थानां द्विजसत्तमाः संख्याणानतत्त्वज्ञैः
सहस्राण्येकविंशति शतान्युपरिचैवाष्टौशतान्भूयश्चसप्तति गजानांचप्रसंख्यानिमित्तदेवप्रकीर्तितं त्रैयंशतसहस्रंतुस
हस्राणिनेवेवतु नराणामपिपंचाशच्छतानिर्त्राणैवेवह पंचवर्षिसहस्राणितथाश्वानांशतानिचदशाक्षराणिषट्

आहराजाधर्मसुतश्चित्तयन्सुदृढांवधं प्राकृतेनात्मनाविषाः अहोमोहवशांगतः ४९ अहोमेपश्यताऽज्ञानंद
क्षित्तुदुरात्मनः पारकस्यैवदेहस्यवर्णोमक्षौहिणीर्हताः ५० बालाद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुदुहः नमे
स्मान्निरयान्मोक्षोद्यपिवर्षीयुतायुतैः ५० नैनाराजःप्रजाभर्तुश्चर्मयुक्त्वधोद्विषाम इतिमेन तुबोधायकल्पते
शासनं वचः ५१

प्रह्लुःसंख्यातत्त्वविदोजनाः एतामक्षौहिणीप्रह्लुर्धयावदिहसंख्यायेति ४९ बालाअभिमन्युलक्षणादयः द्विजोद्गोणाद
यः सुहृदोष्टृष्टुम्नप्रभृतयः मित्राणिविराट्प्रभृतीनिपितरोभीष्मवाङ्गीकादयः भ्रातरोदुयोधिनादयः गुरवोदुपदादयः
एतयोदुहृतीतिधक् टीकांतरं सुहृदः संवाधिनः मित्राणिसखायःपितरःपितृव्या ५० द्विषांवधानःयापेनभवतीत्य
तस्माशनिषिद्धाहंपवः कुतेनकल्पतेयतस्तच्च प्रजाभर्तु रेवअयंभावः स्वप्रजानामन्यतोवधेप्रसक्तैतदधोनुज्ञातः दु
योधनेनतुप्रजायांपाल्यमानायांमयाकेवलंराज्यलोभेनहतत्वात् यापमेवचेदमिति ५१ ॥ ताम ॥

भा. प्र.

३८

वयोमुह
नि१

३४

कालकृतोत्पन्नशोकंवारयति सर्वमिति द्वाभ्यां भवतामपि यस्मिन्स्यवसेवती १४ अहोर्द्वयं दृष्ट्वा दृष्ट्वा काल इत्याह
 येनति कृष्णार्जुनः अस्त्रीधन्वीततः तत्रापि विपतदुःखं पुण्यशरीरवत्प्रद्वेनेपुण्यद्वेनसंपतविपीत्यर्थः १५
 ननु कृष्णमकथं कालातिक्रमेदित्यपेक्षायामाह नृपस्य श्रीकृष्णस्यैतत्पुण्यानिर्दिशति विधित्सितस्य विजिता
 सया १६ देवतत्रमीश्वराधीनं व्यवस्थानिष्ठं यतः स्य श्वरस्यानुविहितः अनुवर्तनीस्त्वकर्तारितः हेनायकुलप

सर्वकालकृतं मन्ये भवतं च यदप्रियं सकालोपशोको वां यारिव धनावलिः १४ यत्र धर्मसुतो राजा
 गदायणिवृकोदरः कृष्णार्जुनां द्विवं चापं मुहृत्कृष्णस्ततो विपत १५ नृपस्य कर्हि चिद्रा जनपुमान् न्व
 दविधित्सितं यद्विजिता सया युक्ता मुद्यते कवयोपि हि १६ तस्मादिदं देवतत्रं व्यवस्थभरतर्षभ तस्यानु
 विहितोऽनाथानाथपाहि प्रजाः प्रभो ७ एषेव भगवान् साक्षाद्धानारायणः पुमान् मोहयन्मायया
 लोकगूढं प्रवर्तितव्यमिषु १८

द

रं परागतस्वामिन् प्रभो समर्थः अनाथा पूज्यापहि ७ अनुविधेयः पर
 मे श्वरस्य श्रीकृष्ण एवेत्याह एषाव भगवान् सर्वेश्वरः यतः आद्यः पुमानूतव्यतो नारायणः साक्षात् १८

राम
३८

रेणुकासुतः परसुरामः ६ ७ बलरातः शुकः आगिरसो हृदस्पतिः ८ वसुन्तमोभीषः ९ हृदस्पिं संतं पुरत आसीनं पूज
यामास १० उपासीनान् स्मृपि उपविष्टान् प्रशये विन्यः प्रमत्तेहः ताभ्यां संगतान् उपसन्नान् पाठांतेरेताभ्यां मवनतान्
अभ्याचष्ट अभ्यभाषत अनुरागासैः स्नेहाश्रुभिः अधीभूतेन च धूषा उपलक्षितः ददर्शति वा ११ अभिभाषणमाह अ

री

पर्वतानां रदो धोमे भगवान्वा दरायणः दृहदश्चाभरुजः सखिष्यो रेणुकासुतः ६ वसिष्ठ इन्द्र प्रमदस्त्रितो गृ
त्समदो सितः कदाचान् गतमोऽभिश्चकौ शिकिषु मुदनेः ७ अन्ये च मुनयो ब्रह्मन् ब्रह्मरातादयो मत्ताः
शिष्यैरुपेता आजगमुः कस्य योगिरसादयः ८ तान् संमतान् महाभागान् उपलभ्य वसुन्तमः दृजयामास ध
र्मज्ञो देशकालविभागवित् ९ कथं च तत्प्रभावज्ञः आसीनं जगदीश्वरं हृदस्पिं पूजयामास माययो
पातविग्रहं १० पांडुपुत्राम् उपासीनान् प्रशये प्रमसंगतान् अभ्याचष्ट अनुरागासैरधीभूतेन च धूषा ११
अहो कष्टमहोर्नयं यधूपं धर्मनंदनाः जीवितुं नार्हथ किं विप्रधर्माभ्युताश्रयाः संस्थितेति रथे योडो १२
एथा वालपुत्रावधूः युष्मत्कृते बहुल्लेखात् प्राप्ता तो कवती मुहुः १३ ॥ राम राम ॥

होशिताकाशमिहो धर्मनंदनाः किं यथा भवत्येवं जीवितुं नार्हथ एतदहो कष्टं जुगुप्सितं अहो अन्यायं चैतत् य
तो रथं विप्रधर्माभ्युताश्रयो येषां ते १२ किंच संस्थिते मते वालपुत्राः यस्यासाः वधूश्चेति दैन्यं दर्शितं तोकान्पण्या

वित्तवर्तमानपस्यः शल्लक्षणा नृपस्य यः १३

भा० पु०

३९

शे

ततस्तस्यानुकंपं वाक्यमाकर्ण्य २५ पुरुषस्वभावेन विहितान्न रजातिमाधारणान्वर्णयामास तितृतीयेनान्वयः यथावर्णवर्ण
धमाद यथाश्रमं धर्माश्च वैराग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यां क्रमेणास्नातं अभयं निर्वृतिप्रवृत्तिरूपं लक्षणं येषां तान् २६ पुनस्तत्रैव
विषमह दानेति महाधर्मान्शमदमादीन् भगवद्भगवान्हरितोषणान् वाहस्पतिनिधमनूयान् समासव्यासोऽस्त्वपि विस्मयो

सतत्त्वानामपि धिष्ठिरस्तदाकर्णयानं शरपंजरे अष्टाद्विविधानधर्मान्शुषीणामनुभूतवत्तां २५ पुनः
वस्वभावविहितान् यथावर्णं यथाश्रमं वैराग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यामास्नातोऽभयलक्षणान् २६ दानधर्मान् राज
धर्मान् मोक्षधर्मान् विभवाशः स्त्रीधर्मान् भगवद्भगवान्समासव्यासयोगतः २७ धर्मार्थकाममोक्षांश्च महोपा
यान्यथामुने नानास्थानेति होसपुवर्णयामास तत्त्ववित् २८ धर्मेष्ववदत्तस्य सकालः प्रत्युपस्थितः यो
योगिनः छंदमृत्यावोऽपि तस्मिन् रायणः २९ तद्दोषसंहृत्वा गिरः सहस्रणी विमुक्तसंगं मनश्चादिपूरणे कर्मसु
सत्वीतपदे चतुर्भुजपुरःस्थितमीलितदृग्ब्यधारयत् ३०

तावयोगोऽपाद्योततस्ताभ्यां २७ धर्मादींश्च यथाधिका
रं प्रतिनियतोपयसहितान् यथायथावतनजाख्यानेषु ये इतिहासास्तु यथासंति तथावर्णयामास २८ छंदेने
छयामस्युपस्य २९ सहस्रणी युद्धे समीपस्थान् सहस्रं रथिनो नयति पालयति सहस्रणी भीष्मः सहस्रिणी
रिति पाठे सहस्रार्थवती गिरः लसंतो पीतो यो यो यस्तस्मिन् मीलितदृग्ब्यधारयत् ३० ३०

राम
३९

तदुपांशादयति अर्पयति अनुभावं प्रभावं १० त्वं मज्जानात्तयमेवं मन्त्रमेमातुलेयं देवकाः सुतं प्रियं प्रीतिविषयं मि
त्रं प्रीति कर्तारं सुहृत्तममुपकारानपेक्षापकारं च सोऽहदात् विश्वासात् अकरोः कृतवानसि सचिवं मंत्रिणं २०
मन्त्री श्वरं प्रत्यक्षं नीचसारथ्यादेः प्रहृतः तत्राह सर्वाति तत्कृतं नीचाच्च कर्म कृतममया श्रमया ज्ञमिति वै
षम्यं चिदपि नास्ति कुतः निरवद्यस्य रागादिभूतस्य तत्कुतः अनहंकृतः तत्र कुतः अद्यस्य तदपि कुतः समदृशः

अस्यानुभावं भगवान् वेदगुह्यतमं शिवः देवार्थं नीरदः साक्षाद्भगवान्कपिलो नृप १० मेयं न्यसेमातुले
यं प्रियं मित्रं सुहृत्तमं अकरोः सचिवं दत्तं सोऽहदादयसाराथं २० सर्वात्मनः समदृशाद्वाद्यस्यानहंकृतः
तत्कृतं मतिवैषम्यं निरवद्यस्य न कर्तव्यं २१ तथापि कान्तमते सुपश्यन् भूयानुकंपितं यन्मम सुस्तु जतः
साक्षात्कृत्वा दर्शनमागतः २२ भक्त्या वैष्णवं नाथं मिमन्वा चाप्यन्नामकीर्तयन् त्यजन्कलेवरं योगी
मुच्येत कामकर्मभिः २३ सदैव देवो भगवान्प्रतीक्ष्यता कलेवरं यावदिदं हि नोभ्यहं प्रसन्नहासारुणलो
चनोऽस्मिन्मुखं च नुजे ध्यानपथं प्रतुर्भुजः २४

तत्रापि हेतुः सर्वस्यात्मनः यथेष्टं वाहिने हेतुमद्भावः २१ तथापि सम
त्वपि ह भूय अनुकंपितमनुकंप्यो २२ इदानीं देहत्यागपर्यंतं प्रीतिभावस्थानं प्रार्थयते भक्त्यतिशयां २३ यावदिति विलं
बं ध्यातयति अहं हि नो मित्यजातीति स्वातंत्र्यं इदमित्यनामत्वेन ज्ञातं प्रसन्नहासिनश्च रुणलोचनाभ्यां ३४ सत्सु चिरं सु
खं भुजयस्य ध्यानस्य पथविषयः येनैव चिंत्यते केवलं सांगतः स्थितः सन्मां प्रतिहतामीत्यर्थः २४ ॥ २५

यतो मे प्राणं ह्यततः साक्षात्स्वयमेव तर्हि प्रादिरूपेणोत्पद्यः ५३

भा० ध०
४०

विजयसरिवत्वंमेवानुवर्गायनरतिं प्रार्थयते युधियुद्धेदुर्गाणां रवुरजस्तुरगरजसेनविधुक्त्राधूसरेतेविध्वं इतस्ततश्चलंतः
कंचाः कुंतलोतेलुलितं विकीर्णं श्रमवारिखंदविदूरं तेनभक्तवत्सल्यघातकेनालंकृतमाख्यस्यतस्मिन् श्रीकृष्णममा
त्मासेनास्तरमतामित्यर्थः पुनः किंभूतमदीयन्निशितेस्तीक्ष्णः शरैर्विभिद्यमानत्वगपस्पशरे रेवविलसत्कवचं पश्यत
स्मिन् ३४ किंच सपदीति सेनयोरुभयोर्मध्ये रथस्थापयमेत्युत यावदेतान्निरीक्ष्य हं यो युक्तमानवस्थितान् इति स
रवुरज्जनस्य कंचानि शम्य सपदि तत्क्षणा मेव स्वपरखलयो सेनयोर्मध्ये स्थिते पार्थसरे वरतिरस्तु तत्र स्थित्वा कृतं सरं च द

युधितुरगरजोविधुमविध्वं कंचलुलितश्रमवार्यलंकृतस्य मम निशितशरैर्विभिद्यमानत्वचिधिलसत्कव
चेस्तस्मै कृष्ण आत्मा ३४ सपदिसरिवत्वं चानि शम्य मध्ये निजपरयोर्वल्लभोरथं निवेश्य स्थितवति परं मे नि
कायुर दृष्ट्वा हतवति पार्थसरे वरतिर्ममास्तु ३५ व्यवहितं हतनामुरवं निविक्ष्य स्वजनवधादिमुरवस्य निवृत्तु
द्या कुमतिमहर्षदात्मविधयाय श्ररणा रतिः परमस्य तस्य मेस्तु ३६

शयति परस्य दुर्योधनस्य सेनकानां आयुरक्षणा
कालदृष्ट्वा हतवति असौ भीष्म असौ द्रोणः असौ कर्णः इति तत्पदं दर्शनं व्याजेन दृष्ट्वा सर्वं विमायुराक्षणा कुनस्य जयं
कृतवति ३५ न केवलं अर्जुनस्य सपत्न्यायुर्हरणे नैव जयमावहत किं त्वक्विधाहरेणैनापि त्वाह व्यवहितादूरे स्थिता
या हतना तस्यामुरवमिव मुरवं अग्रे स्थितान् भीष्मादीन् निरीक्ष्य इत्यर्थः स्वजनवधादिमुरवस्य निवृत्तस्य तदुक्तं गीतासु ए
वमुक्त्वा अर्जुनसंवेद्योपस्थ उपविशत् विसृज्य सरसं चापं शोकसंविग्नमानसः इति कुमतिः अहं हंता इत्यादि कुबुद्धिं

दा

राम
४०
३६

अनेपेक्षुद्धयाधारणया हतमशुभं यस्य सः तस्य श्रीक्षेमस्य ईक्ष्याक्षयाद्दृष्टो वगत आयुधश्रमो यस्य सः अतएव नि
 वृत्तसर्वे द्विपट्टीनं विभमः विविधं भूमां यस्मात्तः जन्येदेहं ३१ परमफलरूपं श्रीक्षेमे रतिं प्रार्थयितुं प्रथमं सुकृतम
 र्पयति इति नानाधर्माद्युपाये र्मतिर्मनाधारणालक्षणा उपकल्पिता समाप्यता क्षमात्त्वितानां पुंगवे श्रेष्ठभगवति वि
 त्तज्ञाः निःकामाः अविर्तमातिवांछदः अविर्तप्रेत्यर्थः विगताभूमा यस्मात्तस्मिन् यमपेक्षान्यत्र महत्वं नास्तीत्यर्थः ते दे

विमुद्धयाधारणया हतमशुभं दीक्षयेवाशुगतायुधवयः निवृत्तसर्वे द्विपट्टीनं विभमस्तुष्टावजनं सृज
 जनादेनं ३१ भीष्म उवाच ॥ इति मतिरुपकल्पिता वित्तज्ञा भगवति सात्त्विकपुंगवे विभूनि स्वसुरव
 मुपगतेष्वेव हि हर्तुं प्रकृतिमुपेयुषियद्भवप्रवाहः ३२ त्रिभुवनकमनंतमालवणं रविकरगौरवरांवरं दधा
 ने वपुरलंजुलावृत्तानना ज्वं विजयसरैव रतिरस्तमेऽनवधा ३३

वपरमैश्वर्यमाह स्वसुरसंस्कृतपुत्रं यमोदेनं मुपगतेष्वेव हि हर्तुं प्रकृतिमुपेयुषियद्भवप्रवाहः ३२ त्रिभुवनकमनंतमालवणं रविकरगौरवरांवरं दधा
 ति नतु स्वतः प्रतीरोधानेन जवत्पारतंत्र्यमित्यर्थः विहर्तुं मित्युक्तं पुंयं च यति यद्यतः प्रकृतमवप्रवाहः सृष्टिपरंपराभव
 ति ३२ इदानीं श्रीभूतिवर्णनं रतिं प्रार्थयते त्रिभुवनकमनं विलोक्योक्तमेव यत्कमनीयं तद्वपुर्दधाने रतिर्मस्तुः तमाल
 वल्लीलावणं स्थितं प्रातःकालीनारंवेः करः स्वस्वत एव गौरिपतिं वरे निमलेऽं वरे यस्मिन् तत् अलकजुलैरुपयोज्यमान
 नाञ्जयस्मिन् तत् विजयसरैव पार्थसारथोऽनवधा अदेतु कीफलाभिसंधिरहितारतिरस्त ३३ ॥ ३३

वि

क

लज्जार्धमेणमुध्यमानाः तत्त्ववर्यं वायुरित्येतन्नचिन्वन्ते मदां धामपि प्रापुरित्वाह ललितगतिश्च विलसन्नुरासिदिः मंजुगया
दिभिः आत्मीयेस्तदीयेर्वाकल्पितः उन्मुक्तः पूजाया सांताः अत उत्कटेन मदेनां धामत एव तदेकचित्त्वेन तत्स्य कृतं क
र्म गोवर्धनो चरणदिकं अनुकृत्य वत्सो गोपबुधस्य प्रकृतिसं रूपं अगन्तुं गमन् प्राप्ताः मकारलोपः स्वार्थः कि
ल प्राप्ते च तस्मिन्नेति रत्निति पूर्वैरेवान्वयः जगत्सृज्यतामनुस्मन्नाह मुनिगणैर्न्यपवर्षैश्च संकुले व्याप्य अंतः सदसि

ललितगतिविलासवत्सु हामप्रणयनिरीक्षणकल्पितो रमानाः कृतमनुकृतवत्सु उन्मुक्तं धामः प्रकृति
मगन्तुं कृत्यस्य गोपबुधः ४० मुनिगणैर्न्यपवर्षैश्च संकुले तः सदसि युधिष्ठिरराजसूयाणां अहं एवमुप
येदं दृष्ट्वा गीताममदृष्टिगोचराय आविरात्मा ४१ तस्मिन्ममजं संप्रभाजं हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकस्मि
तानां प्रतिदृष्ट्वा भिन्नेनैकधा कर्मैकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमाह ४२ ॥ ॥ राम राम

सभामध्ये युधिष्ठिरस्य राजसूयाणां मुनिगणदीनां दृष्ट्वा गीतः अहं रूपमहो महिमेत्येवमाश्चर्य्येण विलोकनीयः स
न् उपदेयैः प्रायणजगतामात्माममदृष्टिगोचरः दृष्ट्वा विषयः सन् आविः प्रकटो वर्तते अहो मे भाग्यमिति भावः ४१
सो हं कृतार्थोऽस्मीत्याह तस्मिन्ममजं संप्रभाजं हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकस्मि विधूतभेदः तदर्थं भेदस्योपाधिकत्वमाह आ
त्मककल्पितानां स्वयं निर्मितानां शरीरभाजां प्राणिनां हृदि हृदि प्रतिदृष्ट्वा धिष्ठितं अधिष्ठितं अकारलोपस्वार्थः नैकधा धि
ष्टानभेदादनेकधा भातमित्यर्थः अत्र दृष्टान्तः सर्वप्राणिनां दृष्टं दृष्टं यति एकमेवा कर्म अनेकधा प्रतीतमिति ४२ ४२

ममत्तमहंतमनुग्रहं कृतवानित्याह दाम्यां स्वनिगमं असमवाहंसायमात्रं करीष्यामि त्विवंधूतां स्वपतिशंहिता श्रीकृष्णं शंसं
 ग्राहयिष्यामीत्यवस्तुपासत्यतिज्ञा मत्तसत्यं यथाभवति तथा अधिः अधिकां कर्तुं योरयस्यः सनुः अत्र स्तुतः सहसैवावतीर्णः
 अवस्तुतः सनयोऽभ्ययात् अभिमुखमधावन् इमं हंतुं हरिः यिह इव किंभूतः धर्तरे यचरणं चक्रं येन सः तथाच संरंभेण मनुष्या
 नाहो विमते रुद्रस्य सर्वभूतभुवनभारेण प्रतिपदं चलद्गुः चलन्ति गोपृथ्वीयस्मांते नैव संरंभेण पृथिवीं तं पतितं मुत्तरीयं वसं
 यस्य समुक्तं दोमगतिर्भवत्तूरणान्वयः ३१ एवं पदाभ्यधात्तदास्मयमानस्याततायिनामेशितैस्संक्षोर्विशिष्ये हंतं प्रताविमी

स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञा मत्तमधिकं हंतुं मवस्तुते मथायाः धर्तरे यचरणोऽभ्ययाच्चलद्गुर्हरिविवहंतुमिमंगतोत्तरी
 यः ३१ शितविशिष्ये हंतो विशीर्णदंशदत्तजपरिस्तुत आततायिनोमि प्रसममामिससमं दधार्थं समवतुमे २
 भगवान् गतिर्मुकुंदः ३२ विजयरथकुटंब आततोत्र धर्तहय रस्मिनि तिष्ठेत् दणो भगवति रतिरक्तमेमु
 मूर्षीर्योमिहीनरक्षहतागताः स्वस्यैस् ३६

एतदंशविध्यस्तकवचदातजे रुधिराण्यविलुप्तः व्याप्तः सनप्रसमं वलात्वा
 रयेतमर्जुनमतिक्रम्य मयधार्थं मामिससारं अभिजगाम एव यो लोको प्रतीत्या अर्जुनयह्यपाती क्लृप्तः वस्तुतस्तममेव
 अनुग्रहं कृतवान् यतमममत्तेन उक्तं कवः मावधायस्तकं भगवान् गतिर्भवत्तूरणान्वयः ३२ तदेव मन्यायेरपि भूतारदाव्य
 ग्रेक्ष्णैरतिमाशंसि विजये अर्जुनः तस्य परथ एव कुटंबं अकृत्परि रक्षणीयाय स्यतस्मिन् आततो प्रतो दोयेन तस्मिन् धृता
 अत्रेह यानां रश्मयः प्रग्रहोस्ते सति यस्य तस्मिन् व्रीडादीभ्यश्च त्रयनकारांतादधिरश्मिभ्यश्च दिनिः तद्धियातया सारस्याभिया
 इक्षणीये को भमाने मुमूर्षीमर्तुमिहोः ननु अन्यायवर्ति नि किं मतिरतिः प्रार्थयते अत आ भगवति अचिके प्रवर्त्ये न दाह इह पु

ये
 प्रहताः सर्वयं निरीक्ष्य च नृपतस्य मानं नृपयं ता प्रमादिति दि
 बहध्यापयन्नाह ३६

भा० ५
४२

राज्ये श्रीकृष्णस्य प्रीतिं पयःलोच्य प्रवृत्त इत्यास्येनात्तरमाह वंशंकुरोः संरोहयित्वा परीक्षित्वा एनसंरोहं चंद्राकरितं कृत्वा क
थंभूतं वंशदवाग्निनिर्हंतं वंशएवोद्वेनंतस्मादुद्धृतः काधतूपेगिनिस्तननिर्हंतं दग्धं निजराज्ये निवेश्य च २ प्रवृत्तौ हेतुमु
क्ता किमकार्षादित्यस्योत्तरमाह निशम्यति प्रवृत्तयत्तु विज्ञानं परमेश्वराधीनं जगन्मस्वतंत्रमित्येवंभूततेन विधूतो विभ्रो
ऽहं कर्तव्येवंभूतो मोहायस्यसः अनुजैरनुवर्तितः सेवितः सन् अजितः श्रीकृष्ण एव विधायस्यसः परिधिः सु मुद्रः तत्पर्यं

सूत उवाच वंशंकुरोर्वंशदवाग्निनिर्हंतं संरोहयित्वा भवभावो हरिः निवेशयित्वा निजराज्ये स्वरोपुधि
ष्टिरं प्रीतमना बभूव ह २ निशम्य भीष्मात्तमयाच्युतोक्तं प्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः शशासगामिंद्र इवा
जिताश्रयः परिधुपातामनुजानुवर्तितः ३ कामं वर्षवर्षपुंजं न्यः सर्वकामदधामही शिषिचुः समवजानुगा
वः पयसोऽधस्वतीर्मुदा ४ नद्यः समुद्रागिरयः सवनस्पतिवीरुधीः फलैस्त्यौषधयः सर्वा काममनृतुतस्यै
५ आधयो व्याधयः लेशादेवभूतात्महेतवः अजातसनावभवनं जन्तूनां रात्रिकहिचिह्नं ६ अषित्वा हास्तिन
पुरे मासान्कतिपयान् हरिः सुहृदां च विशोकाय स्वमुपप्रियं काम्यपा ७ तं गां दध्नीपालयामास ३ तस्पर्शमनुवर्ण

यतिकाममिति त्रिभिः महीसर्वकामदेमध्वीवभूववजान गोशमनि उधस्वती उधस्वत्यः अधः क्षीराशयः स्थूलोऽधमदत्य
र्थः शिषिचुः अभयविचन ४ अंशुतुश्चतारौ ५ आधयो मनोव्यथा व्याधयो रोगाः लेशाः शीतोष्मादिदृक्तादेवंभूतानि
च आत्मा च हेतुर्पेया आधिदैविकादीनां तज्जन्तूनां प्रभवन् ६ इदानीं द्वारकागमनं निरूपयितुमाह अषित्वेति स्वमुः सुमद्रया

७५

राम

४२

७

मनोवाङ्महतीनां प्रतिभिः परमात्मनि श्रीकृष्णे अंतरेवलीनः श्वासोऽस्य सः ४३ निःकलेन नृपाधौ संपद्यमानं मिलितं
 आ ज्ञायन्नालक्ष्य ४४ देवेर्मानवैश्च वादिताः राज्ञां मध्ये साधवः अनसूयवः ४५ निर्हरणानि संस्कारादीनि सम्यक्
 परंतस्य मुक्तस्यापीत्यर्थः ४६ ४७ पितरंधृतराष्ट्रं तपश्चिन्ता संतापवती ४८ राजा युधिष्ठिरः ४९ इति प्रथमेन वचनः

श्रीसूत उवाच ॥ कस्मैवं भगवन्निर्मनोवाङ्महतिभिः आत्मन्यात्मानमावेश्यसेतः श्वासोऽप्यस्य ४३
 संपद्यमानमाज्ञाय भीष्मं वल्गुनिःकलं सर्ववभूवुस्तेतूमीव्यासीवदिनात्पये ४४ तत्र दंदुभयोर्नेदुर्दे
 वमानववादिताः शशंसुः साधवो राज्ञो रवात्पुत्रः पुष्पदण्डः ४५ तस्य निर्हरणादीनि संपरेतं स्य भागव
 युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्तदुःखितो भवत ४६ गुणवर्धनमोदहृष्टः कष्टमंतदुद्यनामभिः ततस्तत्क
 र्महृष्टः स्वाश्रमान्ययस्य पुनः ४७ ततो युधिष्ठिरा गत्वा सहकृष्णगजादयं पितरं सांत्वयामास गं
 धारी च तपश्चिन्ता ४८ पित्रा चानुमते राजा वासुदेवानुमोदितः चकार राज्यं धर्मं एषितयेतामहं विभुः
 ४९ इति श्रीभगवत्पुरुषोत्तमस्य महाप्रसन्नस्य वचनमध्यायः ॥ ५॥ शौनका उवाच ॥ हत्वा स्वरिव
 स्पृध आततायिनो युधिष्ठिरा धर्मविदां वरिष्ठः सहानुजैः प्रत्यवरुद्धभोजनः कथं प्रवृत्तः किमकारणीतः १

दशमेकतकार्यस्य हस्तनापुरतोहरेः स्त्रिभिः संसृष्टमाजस्य सवार्पिते वास्कागमः १ राज्यं च कोरे युक्ते तत्र पृच्छति हत्येति स्वस्य
 रिविधधने संपर्धते स्मयेते तथा यदा स्वरिव्याप्य रत्नसंग्रामो यथा अतएव धनादिहरणादाततायिनः तान् हत्वा प्रत्यवरुद्ध

भोजनः वधुवधुः खनमं कुचक्रमोः राजलाभनयाप्रमोः
 वाक्ये रज्यं पृच्छतः प्रवृत्ता वाततः किमकारणीतः १
 न

प्रमवडास्मितपूर्वमीक्षारंसांताः १६ गुडाकानिद्रातस्याईशोजितनिद्रैर्जुनः ७ बजनेचामरेजगद्गतः मधुपतिः श्रीकृ
ष्णः १८ सत्याः श्रीकृष्णतासामव्यभिचारान् किंतुनानुरूप्याश्रिताः अनुरूप्याश्रनिर्गुणस्य परमानंदस्य सुरतीभवेत्यादयो
नानुरूप्या गुणात्मनोमानुष्यनाद्यावतारेनुरूप्याश्रत्यर्थः १९ सर्वासांश्रुतीनां मनोहरः उपनिषदादिभूतिमित्यः तसंजल्प
मभ्यनदन्नित्यर्थः २० तत्रैतेजसोदर्याद्यतिशयेन विस्मिताभ्यः सखीभ्योऽन्यास्त्रियः कथयंती नान्निमित्तमयः कार्यः साक्षा

प्रसादशिरवराः रुहाः कुरुनार्योदिदृक्षया वदपुः कुसुमैः कलंभेयमवीडास्मितेक्षणाः १६ मितातपत्रं जगद्गहमु
क्तादामविभूषितं रत्नदंडगुडाकेशः प्रियः प्रियतमस्यह ७ उद्धवः सापकिश्चैव व्यजने परमाद्भुते विकीर्यमा
णः कुसुमैः रजेमधुपतिः ययि १८ अश्रूयंतां शिष्यसत्यास्तत्र तत्र द्विजे रिताः नानुरूप्यानुनुरूप्याश्रनिर्गुणा
स्य गुणात्मनः १९ अन्येऽप्यमासीत्संजल्प उत्तमश्लोकचेतसां कोरवेद्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतिमनोहरः
२० स्त्रियः २१ सवैकिल्यायं पुरुषः पुरातनो यएक आसीदविसेष आत्मनि अग्रेगुणेभ्योजगदात्म
नीश्वरे निमीलितात्मनि शिशुसुप्तसक्तिषु २२ दीश्वरत्वादस्येति सवाशतिचतुर्भिः वैस्मरणे किलेति प्रसिद्धा प्रमा

णद्योतकं यएक एवा द्वितीयः पुरुष आसीत् सावायं श्रीकृष्णः कुत्रासीत् अविशेष आत्मनि निप्रपंचे निजतूपे कदा
अग्रेगुणेभ्यः गुणक्षोभात् पूर्वतया निशि प्रलये च तस्य लक्षणं जगदात्मनि जविनिमीलितात्मनि तिलुप्तसम्पत्तयं
दं जातावेकवचनं श्वरे लीनत्वेऽप्युज्जीवेषु सति स्त्वित्यर्थः ननु जीवानां ब्रह्मत्वात् कथं लयस्तत्राह सुप्तासु सक्तिषु स

तंयुधिष्ठिरं ८ पुयुत्सुः धतराष्ट्रो देश्यायां जातः गोतमः कथं यमो न कुलसहदेवौ ९ अत्राश्रितः मत्स्यसुता उत्तरात
स्याः पुनः ग्रहाणां गमरत्नकं कर्म विरहमोहादिक्यात् यदा मत्स्यसुता सत्यवती १० तेषां कर्म विरहा सहने केमुत्पत्त्या
यनाह सत्संगादिति द्वाभ्यां सत्तां संगादितो मुक्तः युत्रादिविषयो दुः संगो येन सः सद्भिः कीर्त्तमानं रुचिकरं यस्यः पशः सह
दया कर्णं सत्संगात्पुनः नशं करोति ११ दर्शनादिभिः सस्मिन्प्रीतिरूपेण सत्संगं यथा धीर्यं धाते १२ अतएव अनिमिषेन

आमंत्र्याभ्यामुत्तातः परित्यज्याभिवाद्यतः आरुरो हरथं के श्रित्यतिथिर्ज्ञेयमिति वादितः ८ सुभद्राद्रौ यदी
कुंती विराटनपातया गांधारी धतराष्ट्रपुयुत्सुगोतमो यमो ९ इकोदरश्च यो मत्स्यश्चित्रियो मत्स्य
सुतादयः नमो हिरे विमुह्यंतो विहरे सार्जं धन्वनः १० सत्संगान्मुक्तः दुः संगो हातुं नो न सहते बुधः कीर्त्तमा
नं यशो यस्य सकदा कणरोचनं ११ तस्मिन्प्रीतिरूपेण सत्संगं यथा धीर्यं धाते १२ अतएव अनिमिषेन
यनासनभेजं नैः १३ सर्वे ते निमिषे रक्षेत्तस्मिन्नुद्वेगं वीक्ष्यतः स्नेहं संवद्वि चैरुत्तमं तत्र ह १३
न्यस्य धनुर्जलदाप्यमौक्तं द्वादेव कीर्त्तितं नियोत्यगारान्ने भद्रमिति सार्द्धं धवस्त्रियः १४ मद्गणं शंसव
मेयं श्रुत्वा एतावन्मवाः धुंधुर्या न कंघटाघानं दुदुदुभयस्तथा १५

यनाघर्थं चलन्ति स्म यतः ते हेनः सम्यक्वाच्यत एव तं अनुगतान्निवेतां सियेवाते १३ अगारान्तिर्य्यति निर्गच्छन्ति सति
ओत्कंठया येतोः उज्जलतश्च वदाम्यं श्रुत्वा संधेनैवेधं वस्तं भिर्वन्तः तत्र हेतुः अभद्रो न स्यात् अमगलमाभूदित्येते दर्शयः १४

पुण्यश्लोकतामाहुः हेमखियोवेदेषुरहस्यागमेषु चरहस्पनिहृषकेः अनुगीतसत्त्वयः अन्वन्गीतासत्त्वः कथाय
 स्यस्रवायंगानप्रकारमाहुः यएकईसइत्यादि २४ एवमृतस्यनानावतारेकारणमाहुः यदाहीतितमोव्याप्ताधीयेधांते
 नृपाअधर्मेणजीवंतिकेवलंप्राणान्पुष्पति तत्रतदाएवमवायस्थितेसत्त्वतः विपुषसत्त्वेनह्यागिदधत भ
 गादीनिधनेप्रकटयतियुगेयुगेतत्रदवंसरे भांगेस्वर्यसत्त्वसत्त्वनितात्वं इत्ययथाधीयेदेशत्वं द्याभक्तकपांयशः

सवाअयंसमयनुगीतसत्त्वयोवेदेषुगुह्येषुचगुह्यवादिभिः यएकइशोजगदत्तलीलयामजस्यवत्प
 तिमतत्रंजते २४ यदस्यधर्मेणतमोधियोनृपाजीवंतितत्रैषहिमत्त्वतः किल धनेभगंसत्त्वमत्तं
 दयांयशोभवायह्यागिदधद्युगेयुगे २५ अहोअलंश्रुयध्यतमयदोःकुलंअहोअलंपुण्यतममं
 धोर्वनं यदस्यपुंसामप्रमः श्रियःपतिः स्वजन्मनाचंक्रमेणनचांचति २६ राम राम राम

अद्भुतकर्मत्वं २५ विप्रोषतश्रीकृष्णवतारसौभाग्यंवर्णयति अहोइतिचमिः यदस्माज्जएषपुरुषोत्तमः
 श्रीयःपतिः स्वजन्मनायदोःकुलंअंचयतिपूजयतिसत्त्वोतिअतः श्लाघ्यतमंतत् चक्रमेननचमधोर्वनम
 थुरासत्त्वोति अतस्तत्पुण्यतममितितमवर्थस्याप्यत्यंततिशयेअलमिति तत्रापाश्रयेअहोइत्युक्तम् २६

तदेवं सृष्टेरादौ प्रलयानंतरं च निः प्रपंचावस्थानमुक्ता सृष्टिप्रलययोर्मध्ये सप्रपंचावस्थानमाहुः सा एव अप्रच्युत
 स्वतंत्रपस्थितिरेव प्रकृतिं अनुससार आधिष्ठितवान् भूयः पुनः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात् कीदृशी निजवीर्यचोदि
 तां स्वकालशक्तिपेरितां स्वांशभूतानां जीवानां मीमांसा हिनी अतएव सिसृक्षन्तीं सृष्टिं मिच्छन्ती किमर्थं मनुससार
 अनामनुष्ये आत्मनि जीवितुं पनामनी विधातुमिच्छन् उपाधिसृष्ट्या भूतानां भोगयेत्यर्थः कर्माणि च विधातुं वेदान्
 कृतवान् इत्याहुः शास्त्रकदिति २२ अस्य दर्शनमात्रं दुर्लभमस्माभिरलं ध्वमित्याहुः सैवै अयं यस्पपदस्वतंत्रं आधिष्ठानिर्जि

सा एव भूयो निजवीर्यचोदितां स्वजीवमायां प्रकृतीं सिसृक्षन्ती अनामनुष्यात्मनि तृपनामनी विधित्समा
 नो मनुससारशास्त्रकृत २२ सवा अयं यत्तदमत्र सूरयोजितेन्द्रिया निर्जितमातरि श्वनः पश्यन्ति भक्त्यु
 त्कलिता मलात्मना न्वेषसत्त्वं परिमाणं महति २३

गोमातरि स्वापाणौ यैः ह्रस्वमांघ्र्यं सूरय एव यश्यन्ति ते
 केन भक्ता उत्कलित उत्कंठितो मलोप आत्मा बुद्धिस्तन दृश्यते त्वग्न्या बुद्धिः क्रतुः बुद्धिर्वैमल्यस्याप्य
 यमेव हेतुरित्याहुः मनुस्मरिण एव सत्त्वं बुद्धिपरिमाणं सम्यक्शोधयितुमहति ननु योगादय इत्यर्थः य
 द्वा मुञ्च्ये राषसत्त्वं ज्ञानं परिमाणं नाशयितुं दूरागमेन नापह्नीयं विना हति किं त्वनेन सैव वा तत्त्वमित्यर्थः

भा.प.
४५

एवंविधाः चित्रागिरः सस्मितेन निरीक्षणेनाभि नन्दन सहस्रिययो ३१ मध्वधिवोपि गोपीयाय रक्षाणा यजेहात परेभ्यः श
त्रुभ्यः संकितः सन् प्रायुक्तहस्त्यश्चरययादाने सनागस्या चतुर्विधमित्येव चतुरंगिणी घृतनासेनापाडेः कुरुवंशजत्वात्पादुवा
पिकौरव एव तान् प्रिये रुद्रवादिभिः सह ३२ कुरुक्षेत्रं कुरुदेशात् गतिमेव क्रमोन्नविवाहितः ३३ मरुन्निरुदकोद्देशः धन्वोऽस्त्ये
दृक्ः आनन्त्रोत्वाधारकादेशः सविभुः उपागात्प्रायः हेमार्गवमनाक् इषत्प्रातावाहाय स्पसः ३४ तत्र तत्र देशे तत्र त्वेज्जनेः प्रा

एवंविधा गदंतीनां सगिरः पुरयोषितां निरीक्षणेनाभि नन्दन सस्मितेन ययौ हरिः ३१ अजातशत्रुः घृतनागे
पीयाय मध्वधिवः परेभ्यः संकितः जेहात्प्रायुक्तचतुरंगिणी ३२ अथ दरागतान् शौरिः कौरवान् विरहातुगन्
संनिवर्त्तद्वहंस्तिग्धान् प्रायान् स्वगंगीप्रिये ३३ कुरुजांगलपंचालान् धूरसेनान्सयामुनान् ब्रह्मवर्त्तकुरुक्षेत्र
जमत्यान्तारस्वतानथ ३४ मरुधन्वमतिक्रम्य सौवर्गभीरयोः परान् आनन्त्रोत्वाधारकादेशात् प्रातवाहो मनाग्वि
भुः ३५ तत्र तत्र हतत्रये हरिः प्रत्युद्यताह्वलः सायं भजे दिशं पश्चात्तुगविष्टो गंगान्तदा ३६ ॥ ॥ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथम स्कन्धे श्रीकृष्णार्कप्रवेशनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ राम राम राम

त्युद्यतानि निवेदितानि अर्हणानि उपायानि नियस्मै सः सायं अथ रक्षिपश्चादिशं पश्चिमां दिशं भजे प्रायः तदा गविष्टः सर्गस्थः सूर्यः
गां उदकं गतः अस्तंगत इत्यर्थः अद्रोवारणप्रात उदेत्यायः सायं प्रविशतीति श्रुतेः यदा तदा सायं काले जाते रथादक्तीर्य गवि
ष्टभूमौ स्थितः ततः गां जलाशयं गतः सन् यश्चादिशं संध्यां भजे उपासितवानित्यर्थः ॥ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥

राम
४५

अहोवतः इत्याश्वर्षे किंतु कुशास्थलीक्षारकास्वर्गज्जलं इति यशस्तस्यतिस्करिपरिभव कर्तुमुवशं पुण्यपशः कर्त्री भवति
यतयतः यत्रत्याः सर्वाः यजाः स्वानुग्रहेण इति तेषां यितं स्मितं पूर्ववत् लोकं यदा अनुग्रहार्थमिवितं इष्टं स्वस्यात्मानः पतिं श्री
रुसं ननु पित्रादिवेदेहमात्रपीतं नित्यं पश्यति स्म अमितमिति यो स्वानुग्रहार्थमुपितं कृतं निवासं नैतत्स्वर्गस्तीत्यर्थः ३
हसरिव अस्मद्गृहीतपाणिभिः पत्नीभिः इत्येवमेव नूनं जन्मांतरेषु समर्चिताः प्रसिन्धुधरमते आसयश्चित्तं यासां ताः सं
माहं प्राप्ता इति मनोहरस्त्वमुक्तं २६ एतत्पयचयति या इति धाम्ना वीर्यं भाववद्व्युक्तं मूल्यतनयप्रुष्मिणः बलिष्ठान् प्रुष्मन्

अहोवतः स्वर्गयशस्तिरस्करि कुशास्थली पुण्यपशस्करि भुवः पश्यति नित्यं यदनुग्रहेषितं स्मितं वलोकं स्वयतिं स्म
यत्प्रजाः ३ नूनं वतस्तानहुतादिनेध्वरः समर्चिता इत्येव गृहीतपाणिभिः पितृति याः सव्यधसमृतं मुदुर्व
जस्रियः संमुमुह्यदावायाः २६ या वीर्यं श्रुते न हतास्वयं वरं प्रमथ्य च द्यप्रमुखान् हि मुष्मिणः प्रुष्मन्
शावां वसुतादयो पुरायाश्च हताभौमवधं सहस्रशः २७ एताः परं स्त्रीत्वमपास्तपेशलं निरस्तशो च वतसा
धुकुर्वते यासां गृहात्पुष्करलोचनः पतिर्न जातव्यं तेषां हतिभिर्दृष्टिः ३०

रुक्मिणी जाववती नमन जी तीनां ता आदिर्यासां स
त्यमामादीनां ताश्च याश्चापराजस्येलाकस्योत्तरं केलाकनाज्वयः २६ एताः स्त्रीत्वमेव परं केवलं साधुशोभनं कुर्वते अपा
स्तपेशलं भद्रं स्वातंत्र्यं यस्मान् निरस्तशो च सुचित्वं यस्मान् न धूतं मयि जातुकदाचित् शपनायेति निर्गच्छति आहोति मिव
होरः यदा परं जातादिप्रियस्त्वाहरोः दृष्टिः ३० ॥ ॥ रागराम रम ॥

इति योऽनइत्यनाहरेमघोऽस्मान्नाहृत्य अपससार अपहाय जगाम कुतहस्तिनापुरं ३ +

भा० प्र.
४६

कृतार्थतामेवाहुः अहो भवता वयं सजाथाः समयधस्मात्तव नृपयेम त्रैविष्ट्यानामपि दूरदर्शनं यस्पदेवानामपि दुर्लभं इत्यर्थः प्रेमायतिम
ततद्युक्तं स्निग्धनिरीक्षणं यस्मिन्तदानं यस्मिन्तद्वयं सर्वेषु चांगे पुंसो भगवन्स्मिन् अर्भका इव सकलमाहुः यदियं यमोऽभुजान्मना भवा
नृपुंसं धूमयुगं वा तत्र तदारविर्बिना आध्याद सूर्येयथा एव तवनः त्वदियानामस्माकमपीत्यर्थः ६ न केवलमदर्शनोस्माकसां ध्यायि
तु जीवनामपि दुर्लभमित्याहुः कथमिति प्रपन्नानां तस्मात्तपो यो रिविलताय शोषांगं न शकं त्वाप्रपन्नानां तस्मात्संभवत् १० इति च

अहो सजाथा भवता समयधयं त्रैविष्ट्यानामपि दूरदर्शनं प्रेमास्मितस्निग्धनिरीक्षणं न नृपयेम मरूपं तव सर्वसौभागं ८ यद्वं
बुजार्क्षिपससारने भवानु कुलमधून्वाथ सुदृढदृष्ट्या तत्रा एकादि प्रतिमः क्षणो भवेद्वि विनाक्षो गारिव नस्त्वाद्युत
९ कथं वयं नाथ चिराद्वि तत्त्वयि प्रपन्न तस्मा रिविलताय शोषांगं जीवमते सुंदरहासशोभितं अपश्यमाना वदनमनोहरं १
इति चो दीरिता वाचः प्रजानां भक्तवत्सलः शृण्वानो लुग्रहं दृष्ट्वा वितन्वन् प्राविशत्पुरीं ११ मधुभोजदशाहं हंकु कुराधक
रक्षिभिः आत्मतुल्यबलैर्गुप्तानां गोभोगवतीमिव १२ सर्वर्तुसर्वविभवेः पुण्यचलता श्रमेः उधानो यवनारमिर्वृत्तः
पद्माकरश्रिये १३

१२

वैविधाः अग्राश्चोच्चरिता वाचः शृण्वन् दृष्ट्वा सभिनंदावलोकनेन नृपुग्रहं कुर्वन् पुरीधारकां यविशत्
११ तं स्तोति पंचभिः तुर्यवलेर्मधुभोजादिभिः प्रारक्षितं सर्वेषु रतुषु सर्वविभवा पुण्यादिसंपदो येषां ते पुण्यचला लता श्रमालता
मंडपाश्रयेषु ते उधानादिभिर्वृताः येषु पद्माकराः सरांसितैः श्रीशोभायस्यांता उधानं फलप्रधानं उपवनपुष्पप्रधानं आरा
मः क्रीडार्थं वनं १३

राम
४६

आनर्त्तस्यमानस्यपुरीनिर्विश्वबंधमिः एकादशरतिः सत्यापादेवंद्रस्यवर्णते १ उत्तमैवस्त्रिलतपौरमुदं च ध्वज तोरणं
 उद्वसद्रदीपालिस्वपुरं प्रभुरविशत २ स्वकान्तामृदान्दरवरं पांचजन्यशरवंधमौ वादितवान् ३ दशः शरवः दध्मायमा
 नः श्रीतशायनभगवता आपूर्यमाणः उच्चकाशेषुशुभे इत्यन्वयः कथंभूतः धवलमुदरयस्यसः धवलोदरः उरुक्रमः क
 ध्मस्तस्याधरशोणनरागोणशोणमवोयस्यत्रधरशोणशोणमास्वार्थे इमंकरकंजकरकमलियाः संयुटेमध्यवर्त्तमानः कथं
 रत्नं शुभभेभ्रवः डेरककमलसमूहे कलहंसारजहंसः उच्चकाशेषयातवत् २ जगतामृद्वपंतस्यभयावहंप्रत्युद्युः प्रत्युजगुभुर्दश

सप्तउवाचा आनर्त्तान् उपवज्यस्वकान्जनपदान्स्वकान् दध्मोदरवरंतेषांविषादंस्मयन्निव १ सउच्चका
 सेधवलोदरादरापुरुक्रमस्माधरशोणशोणमा दध्मायमानः करकंजसंयुटेयथा जखंडेकलहंसउत्खनः २
 तमुपश्रुत्यनिनंदजगद्वयभयावहं प्रसुधुमु प्रजाः सर्वाभर्तुर्दशनलालसाः ३ तत्रोपनीतवल्योरवेदीयमिवा
 दताः आत्मारामं पूर्णकामं निजलाभेन निजदा ४ प्रीत्युत्कृष्टमूर्वाः प्रोचुर्हर्षगद्गदयागिरा पितरं सर्वसु
 हृदमवितारमिवाभकाः ५ नताः समेतनाथसदंघ्रिपंकजं चिरचिविरेचं प्रसुरं द्रवदितं प्रायणं देममिहेह
 तोपरं नयत्रकालः प्रभवेत्तरययुः ६ भवायनस्त्वं भवविश्रभावनत्वं मेवमाता प्रमुह्यतिः पिता त्वंसदु
 र्गन्ः परमं च देवतं यस्यानुदत्याकृतिर्नोवभूविम ७

समर्पितावलयउपायनानिपा मिस्तामिरपेक्षेयितस्मिन्नादरेण समर्थोदृष्टातः रवंदीयमिवति ४ पितरं च वितां सर्वसु
 हृदमवितारमुचुः इत्युत्तराण्यन्वयः सुहृत्स्वैववितारं ननुकामेन ननुदतः परमानंदनिजस्वरूपलाभेन पूर्णकामं ५ विमि
 चिर्विजाचैरवामनकादयः हंससारयुर्वेदेममिष्टतां परायणं परमं सरांकुतः परमविजादीना प्रभुपिकाता यत्र प्रभुर्न भवेत् अ

तोभवाय उदवाधेनां ग्रासं चंभवेद्विषयभावनकृतिनः स्ता
 शोचमुविषयजातावय ७

मग्नानवरसाभिन्नयचतुराः तालिधनुसारेणन्त्यंतोर्नर्तकाः गंधर्वागायकाः सूताः पौराणिकाः पोक्तामागधावंशशंसकाः
वेदिनस्त्वमलप्रजाः प्रजाः प्रस्तावसदृशाक्तयः ते सर्वे गायन्ति चित्तिचकारस्यान्वयः २१ यथाविधिधैः सहयथोचितं तैस्तथा
समागमंकृत्वा सर्वेषामानंकृतवानित्यर्थः २२ तदाह प्रकृति प्रकृत्वं शिरसानतिः अभिवादनं वाचनं च आश्वास्य च

नटनर्तकगंधर्वाः सूतमागधवंदिनः गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च २१ भगवांस्तत्र वंधूनां यौरा
णामनुवर्तिनां यथाविध्युपसंगम्य सर्वेषामानमादधे २२ प्रकृभिवादनं क्लेपकरस्यर्शस्मितेक्षणेः आश्वा
स्य च आश्वायकेभ्यो वरैश्च अभिमतेर्विभुः २३ स्वयंचगुरुभिर्विधैः सदारैः स्थविरैरपि आशीर्भिर्युज्यमानो नै
वंदिभिश्च विशाल्युरी २४ राजमार्गगते कल्पे धारकायाः कुलस्त्रियः हर्म्याण्यारुरुदुर्विप्रतदीक्षणा मेहो
त्सवाः २५ नित्यं निरीक्ष्यमाणानां यद्यपि दारकौकसां न विलुप्यन्ति हि दृशः श्रियो धामांगमं च्युतं २६
श्रीयो निवासि यो सारः पानपात्रं मुरवंदशां बाहवो लोकपालानां सारगानां यदा बुजं २७ ॥ ३१

भयंदत्वाश्च पाकानामपि भिव्याप्य वरैः अमीष्टदो नैश्च मानंकृतवान् २३ अन्यैश्च वंदिभिश्च २४ हे विप्रशौन्मकतस्ये
क्षणे महानुत्सवे यासां ता २५ यद्यस्मात् नित्यं सदा अच्युतं निरीक्ष्यमाणानामपि दृशे नैव लुप्यन्ति अतस्मात्तु रुदुः कथं
भूतं श्रियोः शोभाया धामस्थानं मंगयस्पते २६ एतदेवाभिनयेनाह श्रियो लक्ष्म्याः यस्याः वहाः निवासो यस्यः मुरवं
सर्वप्राणिनां दृशां सो दयामृतपानाय पात्रं यस्य बाहवो लोकपालानां निवासः सारं श्रीलक्ष्म्यायतीति सारंगभक्तास्तं वा यस्य
यः दंबुजं निवासस्तु निरीक्ष्यमाणानां दृश इति पूर्वोक्तान्वयः २७ ॥ ॥ राम राम राम राम ॥

भा. प्र.
४८

आयतंतं पतिदर्शनात्पूर्वआत्मनावुष्ठापरिरेभिरे ततोदृष्टिभिः ततः समीः यं मागतमस्मिन्नेगद्दोतकंचमालिंगपंतइव
स्वयमालिंगतवत्यइत्यर्थः अत्रहेतुः दुरंतभावः गंभीराभिप्रायाः तदाचतासनेत्रयोः निरुद्धमप्यनुवाप्य वैल्ल्यात् वै
वस्यात् अश्रवत् इषत्सुखावः अतएवधैर्यहान्ताविलज्जतीनां हेभुवप्यचित्रं शृण्वति ३१ पार्श्वगतः समीपस्थः त

६

तमात्मजैष्टिभिरंतरात्मना दुरंतभावः परिरेभिपति निरुद्धमप्यास्वदंबुनेत्रयोर्विलज्जतीनां भगुवप्यवैल्ल
वात् ३१ यद्यसौ प्यपार्श्वगतो र्होगतस्तथापितस्याधियुगं न वनवं यदेयदेकाविरमेततत्त्वं चैलापियध्री
र्नजहातिकर्हिचित् ३२ स्वनृपाणां हितिभारजन्मनामहोहिणीभिः परिवृततेजसां विधाय वेरं श्वसने पथानलं मिथो
वधेनोपरतो निरायुधः ३३ स एष नरलोके स्मिन्नवतीर्णस्वमायया रेमेस्त्रीरत्नकूटस्य भगवान्प्राकृतो यथा ३४

दा

त्रापिरहोगतः एकांते वर्तते स्म यदेयदेयतीक्ष्णानं वनं वेमव अत्रैकेमुत्पन्नायः काविरमेतेति चलाचंचलस्व
भवायि ३२ उक्तं श्रीरत्नकूटस्य चरित्रं संक्षिप्याह एवमिति वाभ्यां हितिर्भाषायजन्मयेषां अहोहिणीभिः कृत्वा
परिवृतं सर्वतः प्रसृतं तेजः प्रभावेयेषां श्वसने वायु वेणूनां अन्योन्यसंघर्षेणानलं विधाय मिथो दाहेन
यथोपशाम्यति तद्वत् ३३ स्त्रीरत्नकूटस्य उत्तमस्त्रीकंदवस्थ ३४

राम
४८

पुरोक्तं यत्प्रसंगाय दौर्लभ्यं दंडादि विस्तरं वाह्यं तु तदेवाथ परीक्षितं जन्मवर्णनं १ परीक्षितो यराजं र्धजन्म कर्मविलापनं संस्था च पां
दुपुत्राणां वक्ष्ये च मकथोदयमिति प्रविज्ञाय पाडवानं प्राज्यस्थिति उपोद्घात तूयास प्रसंगं सप्रमाध्यायमारभ्य निरूपिता इदानीमिच्छेत्
तिकमुक्तानुवादपूर्वकं पृथगिति अथ स्याज्जेति उपसंख्येन विस्मयेन तस्य जन्मेत्यादिब्रूहि इत्युत्तरेणान्वयः १ स परीक्षितो प्रेत्य देहं
त्यक्त्वा २ प्रार्थयेन त्वाज्ञायामीत्याह गीदंतु यदि मन्यसे अनुग्रहेण ब्रूहि तिस्य ज्ञानमदायुक् इति प्रवोदयायं प्रमाणं ३ निस्पृ

शेनक उवाच ॥ अथ त्वर्क्ये परं न वक्ष्ये शीर्षोऽपि तेजसा उत्तराया ह तोषा भर्द्दिना जीवितं पुनः १ तस्य जन्म महावु
देः कर्माणि च महात्मनः निधनं वयं वैवासी तस्य प्रेत्य गतवान्यथा २ तदिदं श्रोतुमिच्छामि गीदंतु यदि मन्यसे ब्रूहि नः
श्रद्धा नानां यस्य ज्ञानमदायुक् ३ मृत उवाच ॥ अथीयलक्ष्मण राजः पितृवद्वं जयन्त्यजाः निस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्ण
पादानुसेवया ४ संपदः कृतवोलोकामा हिषी भ्रातरो मही जंबूद्वीपाधिपत्यं च यशश्च त्रिदिवंगतं ५ किं ते कामाः सुरस्याः
हो मुकुन्द मनसो विजाः अधिजह्नु सुदं राक्षः क्षुधितस्य यथेतरे ६

हस्यापिराजः श्रीकृष्णानुग्रहात् तादृकं पौत्रः समजनीतिवृत्तं तस्य श्रीकृष्णे भक्तुद्रेकमाह अथीयलक्ष्मण इति त्रिभिः पितृवदधीयलत्
पालयामास ४ कृतवः तदुपाज्जितालोकाश्च ५ सुरस्यार्हाः सुराणां स्पृहणीयास्तस्य संपदादयः कामा विषयाः राज्ञः किं मुदं प्रीति
मधिजह्नु न कृतवन्त इत्यर्थः अत्र हेतुमुकुंदावमनोयस्येति क्षुधितस्य अन्नैकमनसः यथा शतरेसकचंदनादयोऽपि यन्तुर्वर्तितवन्त ६

नन्वेवंस्त्रीसंगादिभिः संसर्पित्वतीतिः कथं भागवान् अवतीर्ण इत्युच्यते तत्राह उदामेति ह्यभांयासां उदामः गंभीरो यो भावो भिषा यः तस्यापि
 पुनः सूचको मलोक्तः सुंदरी हां सा व्रीडा वलोकश्च ताभ्यां निहितः अमदनः श्रीमहादेवोऽपि संमुखं लज्जया चाप्यपिनाकं अजहात् एवं प्रभा
 वाया स्त्रिय इत्येतावद्विलसितं यदा भगवतो माह नीतुं परमं महेशोऽपि मोहित एव एतच्छ्रुत्वा हविलासा एवेति तथाक्रं ताः कुहकैः कपटै
 विभ्रमैर्ष्येन्द्रियमनः विमथितुं प्रभयं तु न शकुनलोभायितुं शक्ताः ३१ तं श्रीकृष्णं श्रयं प्राकृतो लोकः आत्मैयम्येन स्वसादृश्येन संगीजमनु
 जं मन्यते अत्र हेतुः व्याघ्रवान्न व्याघ्रियमागं मनुष्यवद्वापमं कुर्वंतं यतो यममुधः अतस्त्वजः ३२ कुत इत्यपेक्षा यो मेष्वर्पलक्षणा माह ए

उदामभावोऽपि पुनामलवल्गुहासव्रीडावलोकनिहितो मदनोऽपि र्षसां समुद्यत्वा पमजहात् यमेदात्तमास्तायस्येन्द्रियं विमथि
 तुं कुहकैर्न शकुः ३१ तमयं मन्यते लोकोऽयं संगमयि संगिनं आत्मैयम्येन मनुजं व्याघ्रवानं यतो बुधः ३२ एतदीशनि
 मीशस्य पुटोऽतिस्थोऽपि तज्जुगोः न युज्यते सदात्मस्थैर्यथा बुद्धितराश्रया ३३ तमनिर्गुणत्वा मूढाः स्त्रेण चानुव्रतं रहः अ
 प्रमाणविदो भर्तुरीश्वरं मतयो यथा ४० इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

तदीति इशास्ये स मेतदेव किं नरा प्रकृतिस्थापितस्यागुणोः सुरवदुःखादिभिः सहानयुज्यते इति यत् यथा आत्मस्थैः आनंददिभिः ।
 आत्माश्रयिषु विनियुज्यते तद्वत् वैधर्मिदृष्टं ताया आत्मस्थसत्ता प्रकाशादिभिर्धया बुद्धियुज्यते एवं चात्र सदात्मदेहः तज्जस्थगुणै
 तदाश्रयापि बुद्धितदुपाधेर्नियुज्यते एवं प्रकृतिस्थापितज्जुगेन युज्यते इति यत् एतदीशनिमीशस्येति ३३ तत्पन्थापितस्य तत्त्वज्ज
 नंतीत्याह तस्त्रेण आत्मस्थं रहः एकान्तेऽनुव्रतं अनुसृतं च मनिरं भर्तुरप्रमाणविदः प्रमाणमियतामहिमानमजानं तः इत्या
 हः ईश्वरं हेतुं न संमतयः अहं हं तयो यथास्वाधीनं स्वधर्मयोगिनिं मन्यते तद्वत् यदा यथा तिसंस्मृतयः कल्पनातया तमीश्वरे स्त्रेण

॥ ११ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भा०७०
५०

जातकं जातकर्ममंगलं पुण्याहं १३ वधानुश्रेष्ठान्स्वन्नंशोभनमज्जं च तीर्थवितदानकालः पावनधिद्योतनालंतावन्नाप्रोतिस्सुत
कं धिमेन नलिततः पञ्चात्मकं तु विधियतेति वचनात्ततः पूर्वप्रादात् अमोन्नवाप्रजातीर्थपुत्रोत्पत्तिपुण्यकाले पुत्रे जातेव्य
तीः पातेदत्तं भवति चाक्षयं इति स्मरते देवाश्च पितरश्चैव पुत्रजने हि जन्मना आयांति हि नृपं प्रहृष्टपुण्याहमिति चाबुवन
॥ हे पौरवर्षभयुक्तां कुरुवंशानां ॥ १४ अल्ले सुदिं अस्मिन् प्रजातंतो देवेन कथं धूतेन अप्रतिघातेन दुद्वारेण संस्थाना

तस्य पीतमज्जाजाविपैर्धौम्यकृपादिभिः जातकं कारयामास वाचयित्वा च मंगलं १३ हिरण्यं गामहं ग्राभान् हस्य
श्वान् नृपतिर्वान् प्रादात्स्वन्नं च विप्रैः प्रजातीर्थं सतीर्थवित् ॥ तद्धृद्वर्वाहणस्तृप्तारजानं प्रश्रयानतं एष्य
स्मिन् प्रजातंतो कुरुणां पौरवर्षभ ॥ १४ देवेनापुतिघातेन अल्ले संस्थामुपेयुषि राते वोचुः प्रहार्थाय विष्मना प्रभे
विष्मुना ॥ १५ तस्मान्नाम्ना विष्मुरात इति लोके दृष्ट्वाः भविष्यति न संदेहो महाभाग वतो महान् १६ युधिष्ठि
र उवाच ॥ अप्येष वंशान् राजधीन् पुण्यक्राकान् मेहात्मजः अनुवर्तितास्वित् यशसा साधुवादेन सत्तमाः ॥ १७

ले

शं उपेयुषि गते सति वोचुः प्रहार्थाय यस्मात्प्रभवन्शीनं श्रीमहाविष्मुरातो दत्तः ॥ १६ तस्मात्लेके विष्मुरात इति नाम्ना भवि
ष्यति महाभाग वतश्च गुणैर्महान् भविष्यति नात्र संदेहः इति तं राजानं ब्राह्मणा ऊचुरिति त्रयाणामन्वयः महाभाग वतो
भविष्यतीत्युक्ते दृष्टः दृश्यति अपि स्थितसाधुवादेन यशससत्कीर्त्या अनुवर्तिता भविष्यति पूर्वस्यैवातः परमप्यनुषंगः

राम
५०

प्रस्तुतमाह मातुरिति ७ पुरंदं सुवर्णं सुखं सुरटं मोलिर्यस्यास्तितं ब्रह्म्यादीभ्यश्चेतीनप्रत्ययः अपीच्यं अतिमुंदरं दृश्यतइ
तिदर्शनं रूपं यस्य तदिदं ससीयस्यतिशयमिति च पदभ्यां विद्युद्भूषितमेधोपमासूचिता अच्युतं आविकारं ८ तत्पदाहो
नीर्णयत्काचनंतन्मयं कुंडलेयस्य क्षत्रजाहं अहोमद्रक्तस्यापि गर्भस्त्रादियौडे तिसरं भादित्यारक्तनेत्रमिति भाव ९
अस्त्रतेजोविधमंतं विनशयंतं नीहारहिमंगोयतिः सूर्यश्च संतिकर्षसमीपिददर्शदृष्टाच अमो क इति पर्येक्षत वित्तर्कितवा

मातुर्गर्भगतोर्वीरः सतदाभगुनंदन ददर्श पुरुषं कंचिद्दृष्टमानोऽस्त्रेजसा ७ अंगुष्ठमात्रममलं सुखं सुरटं मो
लितं अपीच्यदर्शनं श्यामंतडिवा सममच्युतं ८ श्रीमद्दीर्घचतुर्वीहंतप्रकांचनकुंडलं क्षत्रजाहंगदया
णिमात्मनः सर्वतोदिश ९ परममंतं उल्काभां भ्रामयंतं गदां मुहुः अस्त्रतेजः स्वगदयानीहार मिव गोयतिः १०
विधमंतं संतिकर्षे पर्येक्षत क इत्यसौ १० विधूपतद्वेतेयात्मा भागवान्धर्मगुणं विभुः मियतो दशमासस्य तत्रैवांत
र्द्धधेहरिः ११ ततः सर्वगुणोदकं मानुकूलग्रहोदये जन्मेवंशधरः पांडोभूयः पांडुर्विवोजसा १२ ॥

च १० अमेयात्मा कथं तद्विधूतवानित्यवित्तर्क इत्यः धर्मगोपायतीति धर्मगुणं दशमासपरिच्छेदस्य तस्य मिव तः पश्यतः ॥
यत्र दृष्टः तत्रैवांतर्हितः न त्वन्यत्र गतः यतो विभुः सर्वगतः ११ उदकः उत्तरं फलं सर्वगुणानामुत्तरोत्तमधिक्यसूचकेल
नेतत्र हेतुः अनुकूलैः नैः ग्रहैः सहितानां शुभग्रहाणामुदयो यस्मिन् १२ ॥ ॥ रामराम

लब्धाऽप्यचितिपूजायेः २९ परीक्षितितनामनिर्वृत्तिमावदति यद्यस्मात्प्रभुः समर्थः सन् गर्भदृष्टं पुरुषं अनुष्ठाप्य
इह दृश्यमानेषु नरेषु तथैव सर्वमपि निरूपयति परीक्षितः अप्यमसौ भवेदिति नो वा इति विचारयेदतः परीक्षितितित्यातः पूर्वदृष्ट
मिति वा पठे ३० शुक्ले मुक्तापदे सप्रसिद्ध उपोन्वहं यथा काष्ठाभिरिव दशकलाभिः अपूर्णमाणे वदन्ते एवं पितृ
भिः युधिष्ठिरादिभिः कामेऽश्वतः षष्ठिकालाभिः प्राप्यमाणे वदन्ते ३१ पूर्वमपद्व्याप्तान् अश्वमेधान् स्वावसरे स

क्षितराज उवादिश्य विधाजातककोविदाः लभ्योपचितयः सर्वप्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान् २९ सराषलोके विख्या
तः परीक्षितितित्यत्प्रभुः गर्भदृष्टमनुध्यायन् परिक्षितनरेश्वर ३० सराजपुत्रो वदन्ते आशुमुक्त इवेष्टुः आप्
र्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोन्वहं ३१ यद्यप्यमाणोऽश्वमेधेन जातिद्वेहजहास या राजा तद्ध्वधनो दध्योनान्य
त्र करदंडयोः ३२ तदभिप्रेतमालक्ष्य भ्रातरोऽभ्युत्तरोदिताः धनं... जीतामाजहुरुदीच्यादिशि भूरिशः ३३ तेन सं
भृतसंभारो लब्ध्वेकामय्यधिष्ठिरः वाजिमधैस्त्रिभिर्भीतो यज्ञैः समयजध्वरं ३४ आहूता भगवान् राजा याज
यित्वा धिजेनृपं उवासकोति चिन्मासान् सुहृदां प्रियकाम्याया ३५ ततो राजा भयने ज्ञातः क्षमया सह बंधुभिः
पणोद्धारवती वस्त्रं सार्जुनो यदुभिर्वृतः ३६ इति श्रीभगवत्समाप्तं पुराणप्रथमस्कंधे जादसोऽध्यायः ॥ २॥

प्रकारं कथयति ज्ञातिद्वेहसहानेष्टयायत्तमाणः करदंडयोर्न्यत्र ताभ्यां विनानुलब्धधनो दध्यो चिंतयामास कर
दंडजधनस्य परिजनभरणमात्रोपक्षीणत्वात् ३२ प्रहीणं मसतस्य यज्ञेऽप्युक्तं सुवर्णयात्रादिकमानीतवतः
३३ संभृतसंभारः संपादितयज्ञोपकरणः भीतो ज्ञातिद्वेहात् ३४ ३५ ३६ ॥

प्रजानामवितारक्षकः मन्वेमनोः पुनः ब्रह्मणेर्बुधतः सत्यप्रतिज्ञश्च श्रीरमो यथा १६ उशीनरदेशाधियतिः शिविः येन
 शानायकसंभेदत्वाशरणगतः कथोत्तरक्षितः स्वानां ज्ञातीनां यथोक्तानां च यशोविस्तारको दोषकृतिर्भरतश्च २० अर्जुनयोः
 पार्थकार्त्तवीर्ययोः २१ हिमवानिव सतानिषेव्यः अनन्यपातिकलेन वसुधेव तितिक्षुः क्षमिता प्रीत्या मातापितृविव

ब्राह्मणाकुचुः पार्थप्रजाविता साक्षादिदवाकुः रिवमानसः ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च रामो दासपरिष्यया १७ एष ह
 तप्राणपश्वयथाद्योशीनरः शिवि यशोवितनितारत्वा नो दोषकृतिस्त्रिष्यज्वनां २० धन्विनामप्रणारिषतुल्यश्च
 र्जुनयोर्वयोः दुताशङ्कदुर्धर्षः समुद्रइन्दुस्तरः २१ भोगेद्वीकृतांते निषेव्यो हिमवानिव तितिक्षुर्वसुधेवा
 सौमहिधुः पितराविव २२ पितामहसमः सम्पयसां दगिषिणोपमः आश्रयः सर्वभूतानां यथादेवोरमाश्रयः २३
 सर्वसङ्गणमाहात्म्य एष ह स मनुवतः रतिदेवदेवो दासो ययातिरिव धर्मकः धत्वा बलिममः कृष्णप्रद्वद्वद्वम
 दुहः आहर्तृयोश्च मेधानां वृक्षानां पर्युपासकः २४ राजधीणां जनपिताशास्त्रोच्चात्यथगामिनां निर्गहीर्तकले
 रेषः भुवो धर्मस्य कारणात् २५ तदकादात्मनो मत्पुं द्विजपुत्रैः सज्जितत् ५ पश्यते उपश्रुत्य सुतसंगः पदं
 हरेः ३ जिज्ञासितात्मना यात्यो मुनेर्वाप्य सुतादसौ हित्वेदं नृपगंगायां यत्पश्यत्कृतो भयं २८ २८

२४

महिषुः २२ पितामोहो ब्रह्मोत्तमसमः सम्पयसमत्वेमाश्रयो हरिः २३ सर्वसङ्गणमाहात्म्य तस्मिन् श्रीदत्ततुल्यः २४ सुत
 भद्रग्रहः कामिनिवेशो यस्य सः आहर्तृकर्ता २५ राजधीणां जनमेजयादीनां २६ द्विजपुत्रेण प्रेरिता तदकात् आत्मना मत्पुं ३
 पश्यत्यहरेः पश्यं पश्येत्तमजिष्यति ३ ततश्च जिज्ञासितात्मनो यायां संपयेन सः इदं शरीरं गंगायां हित्वा शुक्रेतो भयं पदं यास्यति २८

२८

यदि लोप्यपत्त्यानियथातिस्त्रेहेन पक्षशाययावर्धयति तदत् युष्मत्पक्षयातशायपासमेधितान्नः अस्मान् अपि किं स्म
रथ समेधितत्वेमेवाह विपद्गणात् यस्मान्मिचित्तास्म ८ वः युष्माभिः कया दृष्ट्या वर्तितं देहदृष्टेः कृता कानि च तीर्थादीनि
सेवितानि ९ भवतां च तीर्थाटनं नस्तानां नार्थं किंतु तीर्थानुग्रहार्थमिस्माह मलिनजनसंपर्कात् तीर्थानि मलि-

युधिष्ठिर उवाच ॥ अयि स्मरथ नो युष्मात्पक्षशाययासमेधितान् विपद्गणादित्थाग्न्यादिमिचित्ता यस्मात्तृकाः
८ कया दृष्ट्या वर्तितं च श्रद्धादिः क्षितिमंडलं तीर्थानि क्षेत्रमुखा निसेवतानीह भूतले ९ भवद्विधा भागव
ताः तीर्थभूताः स्वयं विभो तीर्थी कुर्वन्ति तीर्थानि स्वांतस्थेन गदाभूता १० अपि नः सुहृदस्मात्वांधवाः क
ष्मदेवताः दृष्टाश्रतावापदवः स्वपुण्यां सुरवमासते ११ इत्युक्तो धर्मराजेन सर्वतत्समवर्णयत् यथानु
भूतं क्रमशो विनायदुक्कुलक्षयं १२ नन्वपि यंदुर्विवहं नृणां स्वयमुपस्थितं नावेदयत्स कुरुणा दुःखितान्
इष्टुमक्षमः १३ कंचित्कालमथावात्मीयसत्कृतो देववत्सुखं धातुर्ज्येष्ठस्यैव यत्कुरुत्सर्वेषां प्रीतिमा वहन् १४

नानि संति संतः पुनः स्वयं तीर्थी कुर्वन्ति स्वांतं मनः तत्र स्थेन स्वस्या ता स्थेतेनेति वा १० अपि किं सुरवमासते
भवद्विक्वापि दृष्टः श्रुतावा ११ १२ यदुक्कुलक्षया वर्णने कारणमाह नन्विति १३ अयम्कृततत्त्वमुपदिशत् १४

निर्गमोद्धतराष्ट्रस्यविदुराज्ञात्रयोदेशे उक्तः पौत्रभिषेकेणवक्तुराज्ञेमहाप्रथं २ इदानीपरंक्षिताकलिनिग्रहादिकर्माणि कथ
यिष्यन् विदुरागमनेनधतराष्ट्रप्रस्थानंतताजुनागमनं ततः पांडवप्रस्थानंचनिरूपयति त्रिभिर्ध्यायैः गतिहरिं तथात्मना ततः श्रीकृष्ण
न त्याज्यवाप्तं विविंसितं ज्ञातुमिष्टं सर्वयेन २ तदेवाह यावतः कर्मयोगवृत्तादिविषयान्प्रज्ञानं प्रथमंकृतवान् कोष्णरव
स्यमेवयस्यपुरुषः पश्चाच्चतुःप्रश्नार्थज्ञानमत्रिणगोविंदे जाते कर्मक्तिः कृतार्थः सन्तेभ्यः प्रश्नेभ्यः उपररामः

सूत उवाच ॥ विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादात्मनो गतिं सात्वांगाश्चास्तिनपुरंतयावाप्तं विविक्षितः १ यावतः क
तवान्प्रज्ञानं लब्धोकोष्णरवाग्रतः जातेकर्मक्तिगोविंदेभ्यश्चापररामह २ तंवंधु मागतं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः स
हानुजः धतराष्ट्रायुयुत्सुश्चसूतः सारक्षतः एषा ३ गंधारीद्रोपदीवत्यनुमद्राचोत्रराक्षसी अत्याश्रजामयः
पांडोर्जातीयः ससुताः स्त्रियः ४ प्रत्युज्जामुः प्रहर्षेणप्राणंतन्वइवागतं अभिसंगम्यनिधिवन्परिष्फंगाभि
वादनैः ५ मुमुक्षुः प्रेमवाप्योद्यं विरहोत्कंठकातराः राजातमर्हयांचक्रे कृतासनपरिग्रहं ६ तंमुक्तवन्त
रच मासीनं विष्णुं तं सु मासने प्रश्रयावनतो राजा ७ ग्राहतेयं च प्रह्वता ७ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११

ततः परं न विद्वामितवान् २ सूतः संजयः शारङ्गः कथः ३ कृपाद्रिणभार्याजामयो ज्ञातिभार्या च अन्यास्त्रियः ४ प्रा
णंतन्वइति कृतश्चिन्मूर्च्छाविदोषतः प्राणैस्मिन्सति तन्वः करं ध्यादयानि श्रेष्ठभवंति युनस्तस्मिन्नाविहते यथा
तिष्ठति तद्वत् ५ विरहेण यदेतत्कंठं तेन कातराविवशा ६ ७

कथं धनादिवियोगः सोऽहं सव्यञ्जत आह येन चेति अभिपन्नः अभिग्रस्तः २० अत्रावस्थानमतिदैन्यमिति दर्शयन् वैराग्यमुत्पा-
दयति पितृभारमिः सूर्यामः आत्मा च देहः २१ येन च पुत्राहतास्तेन भूमिना दत्तं पिंडं गृहपालः स्वगृहपालः श्वाः २२ निररुहः प्रसि-
द्धः गरीविषं दूषिताऽवमताः तद्देहैरन्नादिभिलष्यैः असुभिः कियत्संयोजनं न किञ्चिदित्यर्थः २३ तस्यापि एवं दैन्यमनुभ-
वतोऽपि परैरिति चिंतयते २४ गतस्वार्थं येषां धर्मी हि ह्युजं मुक्तबंधनः त्यक्ताभिमानः कृतज्ञ इत्यविज्ञाता गतिरस्य सः धीरः प्राप्तः

येन चैवाभिपन्नोऽयं शरणोऽपि यत्तमेव यः जनः संशो विपुज्येत विमुक्तो नैर्धनैर्दमिः २० पितृभारमुद्धृत्य हता-
स्ते विगतं वयः आत्मा च जरया ग्रस्तः परगेदमुपासते २१ अहो महीयसी जन्ते जीविताशाययाभवान् भूमिना वाज्जितं-
पिंडं तद्देहं गृहपालवत् २२ अग्निर्निर्मृष्टो दत्तश्च गरीवराश्च दूषिता इति संशयं धनं तेषां तद्देहैरसुभिः कियत् २३ तस्यापि
तव देहोऽयं कृपणस्य जिजीविषोः परैरत्यनिष्ठतो जीर्णो जरया वाससी इव २४ गतस्वार्थमिमं देहं विक्ते मुक्तबंधनः
अविज्ञातगतिर्यस्यान्तवेधोऽर उदाहृतः २५ यः स्वकात्परतो बहूनां जिवेदे आत्मवान् हृदि हृत्वा हरिं गोहात्पुत्रेण
नरोत्तमः २६ अथो दीर्घादिशायानुत्तरजातगतिर्भवान् इतोऽर्वाक्याय शक्यालः पुंसां गुणविकर्षणः २७

त्राः

दुःखस्त्वयं महनेन मुक्तिप्रोप्ते २५ नरोत्तमस्तुततः प्रागेव कृतप्रतीकारः स्वकात्स्वतएव परतः परोपदेरांतो वा २६
त्वं तु नरोत्तमानाभूः अतश्च नीधरि भवेत्याह अथेति अर्वाक् अर्वाचीनः राघव इत्यर्थः गुणान् धैर्यदयादीन् विकर्षति
आधिपतीति तथा २७

राम
५३

ननु रद्वेसौ कथमुपदिशत ननु सौरद्वः यमस्तद्वेषणासीत् कित्तरकारणं यमेवात्रागतेऽनुत्रकोदं उधरइत्यपेक्षा।
यामाह अविधुदिति धृतवानित्यर्थः सांडव्यशापात् तथाहि क्वचिन्नौराननुधावंतोरजभट्टासांडव्यस्फुरधस्तपः चरतः स
मीषिततान्संप्राप्येतेन सह निवधानीयराज्ञे निवधतदाज्ञया सर्वान् शूलमारो ययामासुः ततो राज्ञा तमधिष्ठात्वा शू
लादवतार्य यसादयामास ततो मुनिर्यमं गत्वा कुपित उवाच कस्मादहं शूलमारोपित इति तेनोक्तं त्वं वा त्वं शूलमं कुशाग्रं

अविधुदयमादंडं यथावदधकारिषु यावदधारश्चूडत्वं शापाद्वयं शतं यमः १५ युधिष्ठिरोलब्धराज्योदृष्टा योत्रं कु
लंधरं मातृभिलोकपालाभैर्तुमुदेयराजिया १६ एवं गृहेषु शक्तानां प्रमत्तानां तदीहया अत्यक्रामदविज्ञातः
कालः परमदुस्तरः ७ विदुरस्तदभिषेत्तधृतराष्ट्रमभाषत राजन्निर्गम्यतां शीघ्रं यशेयं दमयमागतं १८ प्रति
क्रियानयस्येह कुतश्चित्कीर्हचित्प्रभो सण्णमगवान्कालः सर्वेषां नः समागतः १९ ॥ ॥ ॥ राम ॥

विध्यक्रीडितवानिति तद्युत्वामांडव्यसंशशापवात्येऽज्जज्ञतेमिमहांतंदंडं यतस्त्वं कारितवान् अत्रः रद्वेसौ भवेति १५ इ
दानीं राज्याय कर्षे निरूपयितुं उक्तं मीनिगमयति युधिष्ठिरइति कुलंधरं वंशधरं १६ तदीहया गृह व्यापारेण प्रम
तानां अत्यक्रामत् आयुः कालोऽतिजातः यदा तानभ्यभवदित्यर्थ ७ अभिषेत्तत्वा १८ ननु तत्प्रतीकारः
क्रिय तां किं निर्गमेन तत्राह प्रतिक्रियेति सर्वेषां मिति यैः प्रतिकर्तव्यं ते वामयीत्यर्थः १९ ॥ ॥

आत्मानाबुद्ध्याऽऽत्मानं मनोविष्टम्यधैर्यमुक्तं कृत्वा प्रमोदत राक्षस्य ३५ गंधार्याश्च व्यवसितं निश्चयं यतो मुषितः वंचितोऽस्मि
 ३६ एवं किंचित्कालं शोचति तस्मिन् अथ ननु दः प्रजगाम अत्रास्ति क्वचित् पुस्तके पाठांतरं तद्वद्व्ययत्संप्रदायव्याख्यायत ।
 शोके वेगादभ्यर्चयन्निवाहराजन्त्वभ्यर्चयितुं कृतः शोकाक्रान्तः क्रुद्धविष्टः अश्रुपरिहितः पुमान् गुह्यद्विजातीनां पूजनं नमः
 माचरोदिति स्मरते ३७ नाहं वेद वेदि ३८ अपरिणेशो कारणविः भगवान्त्वमेव पारदर्शकः अतो ब्रूहीति शमः ३९ आहं वे

विमज्ज्याऽऽरुणियाणि भ्यां विष्टम्यात्मानमात्मना अजातशत्रुं प्रभूचे प्रमोः पादावनुस्मरन् ३५ संजय उवाच ॥ नाहं वेद व्य
 वसितं पित्रोर्वज्रुलवर्चनः गंधार्याश्च महाबाहो भुवि तास्मिन् महात्मभिः ३६ अथाजगाम भगवान् नारदः सहतुं व
 रुः प्रत्युत्थायाभिवाद्या हसानुजोऽभ्यर्चयन्मुनिं ३७ युधिष्ठिर उवाच ॥ नाहं वेद गतिं पित्रोर्भगवन्कृतावितः ।
 अवावाहत् पुनर्नार्त्तकं गता च तपस्विनी ३८ कर्णधार इवापारे भगवान् पारदर्शकः अथावभाषे भगवान् नारदो मुनि
 सत्तमः ३९ नारद उवाच ॥ मा कंचन भुवो राजन्यदीश्वर वशजगत् लोका सपाला यस्य मे वहति बलिमीशितः ४०
 ससंयुजति भूतानि सरववियुनक्ति च यथाप्रायेण सिंघातस्तस्यावद्यास्वदासभिः ४१ वाक्यं तं यानामभिर्वाक्यं वहति बलिमीशितः ४२

वयथा रत्नकथने न शोकेन मूर्ध्नि यतोऽदिति प्रथमं तावच्छेकमुपशमयति कंचन मणुवः शशो वनकेवलं तानेव यद्यस्मादीश्वरा
 धीनां गन्तुं तदेवाह लोका इति गन्ते वली वर्द्धति स्यादीर्घतं त्यावद्यास्वदासभिर्न सिनासिकायां प्रोतास्वामिनो वलिं बाहंति एवम
 कृतां त्यां कर्तव्या कर्तव्यविधा यकवेदलक्षणायां नाम भिन्नलक्षणे लक्षणायां चारीत्यादि वर्णमलक्षणे वर्द्धापरे मध्वरस्य वलितेन प्रे
 रिता वल्लीत्यर्थः ४१

४० ॥ यत्तौ पादतं अमुक्तं संयोगो दय्याह ॥ संयुजति संयोजयति ॥ विपुनक्ति विजयति च २

आजमीढः अजमीढवेशजः प्रज्ञाचक्षुः अंधः एवं बोधितः सन् द्रष्टुः चित्तदाढ्यात्तथात्रासंदर्शितः अध्याव नमोत्तयेयोर्मा
गीयस्यसः २८ सुवलस्यपुत्रीगांधारीसाध्वीसुरीलाहिमालयप्रयात्रं पतिमनुजगामननु कथं मासुकुमारीहिमादिदुःखः
बहुलं हिमवतंगता अत आह नस्तदंडानां प्रहर्षीयस्मिन् तदुःखदमपि केषांचित्पहर्ष हेतुर्भवतीत्यत्र दृष्टांतः मनस्वि
नां शृण्वाणां धुंवे सन्तीवः प्रहारायथापाठांतरं सत्संप्रहारं युज्येयेति २९ कृतं मे त्रमित्रदेवस्य संध्या वंदनं येन नत्वा स

एवं राजविदुरेणानुजेन प्रज्ञाचक्षुर्वोधित आजमीढः धित्वास्वयुस्नेहप्राज्ञान् द्रष्टुं निनिश्चकामथात्संदर्शिताध्या
२८ पतिप्रयात्रं सुवलस्यपुत्रीपतिवतचानुजगामसाध्वी हिमालयं न्यस्तदंडप्रहर्षमनस्विनामिव सत्संप्रहारं
२९ अजातशत्रुः कृतं मे त्रमित्रदेवस्य संध्या वंदनं येन नत्वा स
लीच ३० तत्र संजयमासीनं प्रच्छादितमानसः गवत्ता एकेन स्तुतिं हृदोहीनश्चेन्नयोः ३१ अवाच हतपु
त्रोऽपि त्वयः क्रगतः सुहृत् अपि मय्येकत प्रनेह त्वं धुः सभायया आशंसमानः शमलदुःखायां दुःखितो
यतत् ३२ पितुर्युधरतेयाडो सर्वज्ञः सुहृदः शिशुर् अरुहतां व्यसंतः पितृव्योऽकगतावितः ३३ सुत उवा
चास्य योऽभवेत्कृत्वा तस्मै विरहकर्मितः आत्मे श्वरमवधारणो न प्रत्यादाति पीडितः ३४ ॥ ॥ ॥ ३५

पूज्यपितरौ विदुरधृतराष्ट्रौ ३० देवान्तराणो गवत्ताणस्य पुत्रसंजय ३१ अकृतप्रनेहमंदसेतो मयि शमलं अपराधं आशं
समानः आशंसमानः सभायया सह किं गंगाया ययात् ३२ किं योडो उपसे मंत सुमतिः शिशुर् यो अरुहतां तोडतः स्थानात् क्रगता ३३
कपयाभवेत्कृत्वा तस्मै विरहकर्मितः आत्मे श्वरमवधारणो न प्रत्यादाति पीडितः संजयः न प्रत्युत्तरमाह ३४

भा० पु०
५५

कासावस्तीहोमाहमायधीदास्वापमित्यहसोयमितिः अस्यांभूमे अभवायनशाय ४८ तदिष्टोहमेवास्तीत्येवास्यामाका-
याइत्याह तच्चदेवानांका यंतेननिष्पादितंकेवलमवशिष्यतीदंते यदुक्तलस्यद्वयमितिहृदिस्थितंतेननिजंयामयास्य
ति ततोपुष्पमपिगच्छेत्यर्थः तच्चभूतमपिविदुरवेदवनावरणयत् ४९ तेदेवशोकमस्याचनिवार्यजितसंतेसमयथावतंक
ययति धृतराष्ट्रइतिषड्भिः हिमवतर्दक्षिणभागे ५० यावेषसिद्धास्वर्धुनीगंगासाआत्मानयत्रसप्तधाव्यधात् किमर्थनाम्नाएव

तमेव

सायमद्यमहाराजभगवान्भूतभावनः कालत्रयोवतीतोस्पासमवायसुरद्विषां ४८ निष्पादितंदेवद्वयमवश
यंप्रतीक्षते तावद्यूपमवे हृद्यंभवद्यावदिहेश्वरः ४९ धृतराष्ट्रःसहस्रातागांधार्याचस्वभार्यया इक्षिणे
नहिमवतःश्रुषिणामाश्रमंगतः ५० स्रोतोभिःसप्तभिर्यत्रस्वर्धुनीसप्तधाव्यधात् सप्तानांप्रीतियनान्नासप्त
स्रोतःप्रवहन्ते ५१ स्नात्वानुसवनंतस्मिन्नुत्तार्चनीन्यथाविधिः अत्रहोपशान्तात्मासंश्रितविगते
षणः ५२ जितासूनोजितस्वासःप्रत्याहृतगोडिभ्यः हरिभावनयाध्वेस्त रजःसत्त्वतमोमलः ५३ ॥ ५३ ॥

कसप्तभिःस्रोतोभिःप्रवोहः सप्तानाम्बीणांप्रीतयेअतएवतीर्थं सप्तस्रोतोवदंति ५१ अष्टांगयोगमाह स्नात्वितिचतु
भिः तत्रस्नानंहोमोऽब्रह्माण्व निष्पाउक्तामह्यस्यानेत्रयांस्वीकारोऽब्रह्मःउपशान्तआत्मायस्य विगतापुत्रा
द्येषणायस्मादिति यमाउक्ता ५२ जितासूनइत्यादिनाआसनुप्राणायामप्रत्याहारा उक्ताहरिभावनयेति धारणा
क्ताः ध्वस्ताःरजःसत्त्वतमोत्पामलायस्पतिफलतोऽध्यानमुक्तम् ५३ ॥ ॥

राम
५५

प्रवृत्तौ पातं तं अमुक्तसंयोगवियोगधोरप्याहयथेति त्रीडोपस्कराणां क्रीडासाधनानां ४२ ईश्वराधीनत्वान्नशोककार्यइत्युक्तं लो-
कतत्वे विचार्यमाणे निर्विषयेषु शोकइत्याह यद्यदिलोकं जनं ध्रुवं जीवतुष्येण अध्वं देह रूपेण ते चेति न ध्रुवं ताप्यध्रुवं कइव
सुखं पाण्यनर्त्तवनीयत्वेन यउभयवाचिज्जडोऽशतः सर्वथा चतुर्ध्रुपि देहसुते पित्र देयान्नेषां च स्नेहादन्यत्र स्नेह एव केव।
लेशोकदेहः स च ज्ञानमूल इत्यर्थः ४३ तस्मान्मांसादिना कथं ते वर्तन्ति मनुष्यसो वेत्ता ध्रुवं च वा कुलतां त्यज ४४ तत्रैव देहते
यो वर्तन्ति रित्यतः तत्रास्तीत्याह कालागुणदोषाभवा कर्मजननिमित्तगुणाउपादानं तदधीनं पांचभौतिकं जडः तदिह भागेन नाशवान्

यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविह इष्टया क्रीडितुः स्यात्तां तथेवेशेष्टयान्तरां ४२ यन्मन्यसे ध्रुवं तेषां
स ध्रुवं तान चोभयं सर्वथा हि न शोच्यस्ते स्नेहादन्यत्र मोहजात ४३ तस्माज्जडो गवेह कथमज्ञानकृतमात्म-
नः कथं त्वनाथकृपणवर्तन्त तस्मादिना ४४ कालकर्मगुणाधीनि देहाय पांचभौतिकं कथमन्यां सुगो-
पायस्यप्यग्रस्तायथा परं ४५ अहस्तानि सहस्तानि मपदानि चतुष्पदा फलानि तत्र महतां जीवि जीवस्य जी-
वं ४६ तदिह भागवान्ना जन्ने कश्चात्मात्मना स्वदृक् अन्तरान्न बोधो भानि परपतं मायया कथा ४७ ४७

ज सप्यग्रस्तोऽपि गलितः यथा अन्यन्न रक्षति तद्वत् ४५ ईश्वरेण विहिता रतिश्च सर्वतः सुलभैवेत्याह अहस्तानि पश्चादीनि
अपदानि तृणादीनि तत्र तेषु अहस्तादिषु अपि फलानि अल्पानि एवं जीवः सर्वेऽपि सर्वस्य जीविनं जीविका एतेनैव सर्वतां मत्सु
४६ आसत्वे चोक्तं मोह निवृत्त्यर्थं देहस्यावसत्त्वं आह तदिह अहस्तं सहस्तं तद्वत् जडं स्वदृग्गानि न वनततः ध्रुवं स चेक ए-
वनतुना ननु स जीवीय विजातीय भेद इत्यहं कृत एतन्नहं आत्मानं भोक्तुं एतां स्वात्मा स्वदृग्गानि न स जीवीय भेदः अन्तरान्न
तरप्यग्रस्तो ह्यश्वभोक्तुं भोग्यं ह्यश्वभाति अतः न विजातीय भेदाय ननु एकः कथं तथोपजीयते अत आह मायया चतुर्धा तदपश्यति ४७

चतुर्दशोत्तरिष्टानिद्वाराजाविशंकितः अष्टौदण्डनाल्लक्ष्मिनिधानमितीर्यते २ श्रीकृष्णस्यैतच्चकारणमिप्रायंजातुं २ क
तिचिद्वपुतदाकालातिक्रमेऽपिततः कारकातः न आयात् नागतः निमित्तानि अयातान् कुरुक्षेत्रमुधिष्ठिरः २ गेदंघोरंतेदेवार विप
र्यस्तास्तुधर्मायस्मिन् तस्यवार्त्ताजीविकंकोधलोभाज्जन्तयुक्तआत्मायवा ३ जिह्वाप्रायंकपटवदुल्लव्यवहतं व्यवहारशाहं

सूत० वाच॥ संवस्थिते धारकायां जिह्वोबंधदिदृक्षया ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचिष्टं १ व्यतीता कलि
विनासास्तदनायाततोऽर्जुन ददर्शघोररूपाणि निमित्तानि कुकुरः २ कलस्य च गतिरौघं विपर्यस्तर्तुधर्मेण पापीया
सौन्दर्यावार्त्ताकोधलोभाज्जन्तानां ३ जिह्वाप्रायं व्यवहतं साह्यमिश्रं च सौहृदं पितृमातृसुहृद्वाहं देवतीनां च कल्कनं
४ कन्याविक्रयिणं तातं सुतं पित्रोरयोषकं ब्राह्मणान्वेदविमुखान् सुहृद्वान्वेव ह्यवादिनः ५ निमित्तान्यत्परिष्टा
निकाले त्वच्छ्रुतिनृणां लोभाधर्मप्रवृत्तिं दृष्ट्वा वाचानुजं नयः ५ मुधिष्ठिर उवाच॥ संवस्थितो धारकायां जिह्वे धु
दिदृक्षया ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचिष्टं ६ गता सत्ताधनामासाभीमंसेन त्वानुजः नायाति किं त्यवोद
तेर्नाहं वेदेदं मज्जसा ७ अपि देवर्षिणादिष्टः सकालोऽमुपस्थितः यदा त्मानं गमाक्रीडं भगवानुत्तिसृजति ८

बन्धनं तन्मिश्रं सौहृदं सख्यं पित्रादीनां स्वप्रतियोगिभिः कल्कनं कलहादि ४ अत्परिष्टानि अयं त्रयं प्राणिदृष्ट्वा ज्ञानं लोभाध
धर्मप्रवृत्तिं च दृष्ट्वा अनुजं भीमं ५ ६ वेति किं द्वे किं स्माद्वितो नार्यातीत्यहं न वेदि ७ अपि किं यदा आत्म न आक्रीडं क्रीडा
साधनं अंगं मनुष्यनायं उत्सृष्टुमिच्छति सकालः किं प्रातः ८

समाधिमाह विज्ञानेति वाभ्यां आत्मानमहंकारास्पदं स्थूलदेहादियोज्यविज्ञानात्मनि बुद्धौ संयोज्य एकीकृतं विज्ञानात्मानं दृश्यं
 प्रादियोज्यं सत्त्वं द्रष्टारि प्रविलापनं चक्षेत्रं द्रष्टृणादियोज्य आधारे आश्रयसंज्ञं ब्रह्मणि प्रविलाप्य बाधघटावरं घटोपाधेर्वि
 योमययामहाकाशप्रविलापनतद्वत् ५४ व्युत्थिताभावमाह ध्वंसति अंतर्गुणोत्तमाद्योवहिरिंद्रियविंदयघटव्युत्थानमवेत्तदुभयं
 तस्य नास्ति यतः ध्वंस्तामाया गुणानामुदकः उत्तरफलं वासनायस्य निरुद्धनिकरणानि च चतुरादीनि आश्रयो मनश्च यस्य अतएव
 निवर्तितं अखिल आहाराभोगं ईदृशेर्विषयहरणं नायेत सः स्थाणुरिव निश्चल अस्ति ५५ तथाभूतमप्यनिर्तुं उद्यतं प्रत्याह तस्य

विज्ञानात्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलापनं ब्रह्मण्य आत्मानमाधारे घटावरमिवांवर ५४ ध्वंसमायागुणोदक्ते नि
 रुद्धकरणाश्रयः निवर्तितं अखिल आहाराभोगं नास्ति यतः स्थाणुरिव अधुना ५५ तस्यांतरायो मेवाभूः संन्यस्तारिवलकर्मणः सत्त्वा
 यतनाद्राज नृप रतः पंचमहति ५६ कलेवरं हारयत् स्वतः च भस्मीभविष्यति दहमाने गृभिर्देहे पत्युः पत्नी संहार
 जे बहिः स्थितापतिं साध्वी तमग्निमनुवेक्षति ५७ विदुरस्तु तदा श्रयं निशम्य कुरुनंदन हर्षशोकयुतस्त
 स्माकं तात्तीर्थनिषेवकः ५८ इत्युक्त्वा यासहस्रवर्गनासदः सहकुंवरः पुंभीष्टैरेव च कृतस्य हृदि कृत्वा जहा ध्रुवः ६
 इति श्रीभागवतमहापुराणे प्रथमस्कंधे धर्मोपनिषत्सु १३ अध्यायः ॥ १३ ॥

ति अंतर्गोविप्रः मेवाभू इत्युक्त्वा यासहस्रवर्गनासदः सहकुंवरः पुंभीष्टैरेव च कृतस्य हृदि कृत्वा जहा ध्रुवः ६
 हितदाहार्यगमिष्यामि तेत्याह तच्छेति तर्हि गांधार्यजयनायगमिष्यामि तेत्याह यत्पुदेहे संहारजे परीशालासहिते योगाग्निना स
 हगार्हपत्यादिभि ५९ दहमानस्य पत्नी बहिः स्थिता सती तपति मनुग्रजिनं वेक्षति प्रवेक्षति ५७ तर्हि विदुरानयनार्थं गंतव्यमवने
 त्याह विदुरस्तु तन्निशम्य हृष्टा भ्रातुः सुप्रत्याहर्षः तन्महत्पुनश्चैकमत्राभ्यामुत्तमस्मात्स्थानातीर्थानि सेवितुं गतामिष्यति ५८

५९ इति प्रथमोऽध्यायः ६० अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ६० ॥

असृक्कृतं ग्रहाणामर्धयुग्मं ७ धृतराष्ट्रानुचराः तेषांगणैः संकुलैः व्यामिश्रैः प्राणिभिः सहितैः रोदसीद्यावापृथीयैश्चलतेदी
 स्रस्वचपशेषाणि पुनर्भोमानाह नद्यदितिसाक्षीस्त्रिभिः प्राणिनांमनांसिच १८ नदुद्योतीतिकर्मकर्त्तृपापं नपुमुवन्तीत्यर्थः १७
 देवतानिप्रतिमा २० अर्धदुःखं २१ एतैः कृत्स्नानविद्यते अन्येषुपुरुषेषुश्रीवैज्रानुशादिशोभायेवातेभगवतःपदेःहीनाभू

असृक्वर्षेतिजलदावीभक्तमिवसर्वतः सूर्यहतप्रभंयशप्रहमर्धमिथोदिवि ७ ससंकुलैर्धृतगणैश्चलितेइव
 रोदसी नद्योतदाश्रुभिताः सरांसिचमनांसिच १८ नज्वलन्त्यग्निराज्येनकालोयंकिंविधास्यति नपिदंतिस्तनं
 वत्सानदुधमितिचमातरः १९ रुदंत्यश्रुमुखागावेनदृष्यन्त्युषभावजे देवतानिरुदंतीवस्विद्यंतिद्युञ्जलंतिच २० इमे
 जनपदाग्रामापुरोधानाकराश्रमाः धृष्टश्रियोनिगनंदाकिमधर्षयन्तिनः २१ मन्येएतैर्महोत्पातैर्नूनंभगवतःपदेः
 अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीनाभूर्हतेसौभगा २२ इतिचिंतयैस्तस्यदृष्टारिष्टेनचेतसा राज्ञःप्रत्यागमइहानुय
 दुपुण्याःकपिध्वजः २३ तपादयेन्निपतितमयथापूर्वमातुर अधोवदनमश्विंदुमुचंतंनयनाज्जयोः २४
 विलोकेयाद्विग्नहृदयोविधायमनुजंनृपः दृष्टतिससुहृन्मध्यसंस्मरन्नारेदरितं २५ युधिष्ठिरउवाच ॥
 कश्चिदजर्तपुयोऽनः स्वजनाः सुखमसते मधुभीजदशाहीर्हीः सात्वतांधकदह्मयः २६ ॥ ॥

न

राम
५३

रित्यहमज्य २२ तस्यराज्ञःइत्येवंदृष्टानिश्चरिष्टानियेनतेनचेतसाचिंतयतः २३ अपथापूर्वनिपतितंतेदेवाह आ
 तुरमित्यादि अपांविंदून्त्रश्रूणिचाम्बाविरजंतमित्यर्थः २४ अक्षिणंकांपितंइदंयस्यपविगतंकांति २५ स्वजनावाम्भवाः २६

भा. प्र.
५८

भगवतोच्चैःस्थानेहिलोकानांमंगलंनल्पेत्पाशयेनाहचतुर्भिः मंगलायप्रभायदेमावलध्वालनायभवायउद्वय अनंत
सरवःवल्लभइसहायः ३६ अर्चिताःसर्वेपूजिताःपरमानंदयथाभवति तथाकिंइति महोपासविकादेकुंठनाथानुचराः ३७
यस्पृष्टादुष्पुष्पमवमुवयंतपत्रादिभ्यः अष्टयत्कर्मतिनसत्यभामादयः सरय्युदेःश्रीःमवल्लेननिर्जित्यतहाशिवः देवा
भोगपान्पास्नजादीनवज्रायुधस्यवक्ष्यभाशचीतस्याउचिताः ३८ यदाहृदंउप्रभावायजीविनः सुधर्मांमधिभरधिक

मंगलायचलोकानांदेमायचभवायवः अस्ति यदु कुलांमोधोअधानंतसरवःपुमान् ३६ यदाहृदंउगुप्तायांस्व
पुर्वायदेवोर्चिताः कींइतिपरमानंदमाहोपासविकाइव ३७ यत्पादुष्पुष्पमसुरव्यकर्मासत्यदयोद्यहसह
स्त्रयोधितः निर्जित्यसंख्येन्द्रिदशांस्तदाशिषाहरतिवज्रायुधवक्ष्यभोचिताः ३८ यदाहृदंउप्रदयान्जीविनोयदे
प्रवीराहृदुतोभयासुहः अधिक्कृत्यंधिभिराहृतावल्लभासुधर्मांसुरसत्तमोचितां ३९ कश्चित्तेनामयतात
भृष्टतेजोविभासिमे अलध्वमानोवशातः किंवातातचिरोधितः ४० ॥

मंतिसगोविंदसुरवमास्तइतिगतयंचमश्लोकनान्वयः ३६ इदानींतस्यैवकुशलंइहति कश्चिदितिषाडिः अना
मयआरोग्यं नलध्वमानोयेनबंधभिःसकासात् किंवातैःप्रसुतजप्रवजातः तिरस्कृतः यतःचिरोधितःवहुकालंत
वस्थितः ४०

राज
५८

किं वत्पतीति शोकयाव्यवहितक्रमेण पृथ्यति मूरुइत्यादिना मारिषः मान्वासात्रा आनकदुंदभिः वसुदेवः २१ स्वसारः पर
स्वरं वसुदेवदेम एतासामपि देसं पृथमेव पृथगपि पृथगिति स्वयमिति २२ आहुकः उग्रसेनः असतपुत्रोपस्यप्रतएव।
जीवनमात्रेण अनुजश्च देवकः हृदीकसुतः कृतवर्मा जयंतादयः कुरुक्षेत्रे २३ सर्ववृष्मीनामध्यमहारथः गं

मूरुमातामहः कचिच्छस्योस्तेवाथमारिषः मातुलसानुजः कचिच्छकुशलानकदुंदभिः २४ सप्तस्वसामस्तन्यनो
मातुलान्यः सहात्मजाः आसते सन्तुषाः हेमदेवकीधमुरवाः स्वयं २५ कचिच्छाज्जाहुको जीवत्यसत्पुत्रोप्यचानुजः
हृदीकः समुत्तकुरोजयंतीं गिराणाः २६ आसते कुशलं कचिच्छेचरात्रुजिदादयः कचिच्छेस्तसुरवरा मोभगावः
नृणां च त्रापतिः २७ प्रधुम्नः सर्ववृष्मीनां सुरवमास्तमहारथः गंभीरयो निरुद्धो वर्धते भगवानुत ३१ सुषे
एषा रुद्धेऽमप्रसांवाजां वती सुतः अन्यच कचिच्छिवराः सपुत्राश्च भादयः ३२ तथैवानुचराः शोरेः श्रुत
देवोऽवदादयः सुनंदनं दशार्धैषा ये च न्येसात्तर्षभाः ३३ अपि च स्थासंतं सर्वे रामकृष्णभुजाश्रयाः अपि स्मरं
निकुशलमस्माकं वक्षो हृदाः ३४ भगवानपि गोविंदो ब्रह्मण्यो भक्तवत्सलः कचिच्छुरे सुधर्म्यां सुखमा
लो सुदृष्टः ३५

गंभीरयः युद्धे महविगः वर्धते मोदत इत्यर्थः ३१ श्रीकृष्णस्य अयत्नानि कार्मेयाः तेषु प्रव
राः ३२ सुनंदनं दशार्धैषां मुखे बोधयति ३३ ३४ भगवानिति सुरवमास्त इति प्रहस्यो नोचित्यमासं कुरुक्षेत्रे पुर ३५
त्यादि ३५

अभवेरिति चेदः प्रेमशून्यैरमंगलैः प्रथमैः शब्दादिभिः नाभिहितः न ताडितो सिकिं यदा अर्थिभ्यः किमपि दास्यामिति चोक्तं
किं यदा अशयासह यथा आसा भवति तथा दास्यामीति प्रतिश्रुतं सन्ततदत्तकं ४१ अन्यद्वा शरणगतं सत्त्वं प्राणिमा
त्रंत्यक्तवानसिकिं यत्तत्त्वं पूर्वशरणप्रदः ४२ अगम्यामिति चेदः न निदितां स्त्रियं अगमः किं तागतवानसि असत्कृतां
मलिनवस्त्रादिना नागमः किं नोत्तमैः अनुत्तमैः समैरित्यर्थः असमैरधर्मैर्वा किं न पराजितो सीत्यर्थः ४३ संभोजनाहंन्

कश्चिन्नामिदं तोऽभवेः शब्दादिभिरमंगलैः न दत्तमुक्तमर्थिभ्यः आयायत्युति श्रुतं ४१ कश्चित्त्वं वा स्त्राणं वा लिंगं
दृष्टं रोगिणं स्त्रियं शरणोपसृतं सत्त्वं नात्याक्षीः प्रमणाप्रदः ४२ कश्चित्त्वं नागमाऽगम्यागम्यावा
स्त्रियं शरणोऽसत्कृतास्त्रियं यवाजीतो वा यमवान्तोत्तमैर्नासमैः यथि ४३ अयिस्त्रित्यर्थं भुं संवसंभोज्या ४४ यथा
नृध्रवालकान् युगुप्सितं कर्म्म किंचित्कृतवान्नयदक्षमं ४४ कश्चित्त्वेष्टमेनापहृदयेनात्मबंधना
शून्योस्मि रहितो नित्यमन्यसे तेन्यधानरुक् ४५ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथम स्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥

सृष्ट्यान्वात्तकांश्च किं स्त्रित्यर्थं भुं कर्त्तव्यत्वा मुक्तवानसि अक्षमं कस्यो गंपयत न्नरुतवानसिकिं ४४ नित्यं सदा
येष्टमेनापहृदयेनांतरगेण स्ववं धनाश्रित्येन रहितः शून्योऽस्मीति आत्मानं मन्यसे अमथाते रुक्मनः पीडा
न धरते ४५ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ ५॥

शिष्याणामपुत्रस्योत्पत्तौ भुक्तयः तस्मादुर्वाससो हेतोः अरिणा दुर्धनेन रचितं यत्तदुरंत कष्टं शायलक्षणं तस्मात्सका
 ज्ञानो अस्मान्वनेरात्यजुगोप किं कृत्वा शाकमवान्तस्मिन्पुत्रेऽवशिष्टं उपभुज्यजाधायतः उपयोगात्सलिले विनिम
 ग्ना मुनिना संघः त्रिलोकी तपाममस्त रावे हि भारते कथा कदाचित् दुर्वाससो दयो धनेनातिथ्यं कृतं तेन च परितुष्टेन वर
 दणीष्टं युक्तं दुर्वसि साः शापात्पाण्डवानश्च मुनिमनसि विधाय दधे धनेनोक्तं मृधेष्टि रास्मत्कुलमुख्याश्च तस्मात्
 पिमवतैर्मेव शिष्यापुत्रसहितेनातिथिना भवितव्यं किंतु द्रोपदीयया लुधयानसीदत तथा तस्य भुक्तवत्पातद्वहंतय
 मितिततश्च ते ये वदुर्वाससि प्राप्ते परमादरेण युधिष्ठिराण मध्याह्निकं कृत्वा आगम्यतो मिति विसापितो मुनि संघो अथ

योजे जुगोप वनं मेत्यदुरंत कष्टात् दुर्वाससो रिविहिता दयुताग्रभुक्तयः शाकान्नशिष्ट
 मुपभुज्ययत् त्रिलोकी तपाममस्त सलिले विनिमग्न संघः ११ राम राम राम

मर्षणाय जले निमज्ज तत्र चिंता तुरया द्वौ यथा स्मृतमात्रः कुलः अंकस्था रुक्मिणी हि त्वा तत्तद्वा एवैव कृतवा
 त्सलतया चागतः तथा च विदिते वृत्ताते भगवतोक्तं द्रौपद्यहं बुभुक्षितोस्मि प्रथमं मां भोजय तथा च तिलज्जोक्तं स्वामि
 नं ब्रूज न पर्यंतमक्षयमन्नं सूर्यदत्तां स्थाल्यां मया च सर्वान्संभोज्यमुक्तं अतो न्नास्मन्नमिति तथाप्यतिनिर्वधेन
 स्थालीमानायतत्कंठलग्नं किंचित् शार्कजं प्राशेत्तं अनेन विस्वात्मा भगवान् स्वीयतां अथ भोक्तुं मुनि संघमाक्रमे
 ति सच तावता तितप्तः वृथाया कर्मयेन पलायित इति ११

त

श्रीकण्ठोपकाराननुस्मरतिपत्तंश्रयादितदशभिः पश्यसंश्रयातवलात्स्मरेणकामेनदुर्मदानाम्पतिमत्तानांतेजःप्रभावः दृष्टं
धनुर्ग्रहणेनवपञ्चातधनुःसर्जकित्तंतेनमत्स्योपत्रोपरिधमन्विष्टः ततस्तान्विजित्यदोपदीपाप्तचश्रुति ३ उज्जतिवि
सम्यक्वाउवडंद्रस्यवनंश्रदाद्वीनास्मववाडवदाह रक्षितेनमयेनकृतचसभातध्वाश्रुतेनित्यत्रयामायस्यासातेअ
ध्वरयागाराजस्ये ८ अनंतरश्चकोविगीतः तथापियव्याख्यायते न्यप्यपार स्वध्रियस्यतजरासंधतवानुजोभीमःम
स्वार्थमहतहृतवाने तेनर्जयविनाराजसूयमखानुपपत्तः गजापुत्रस्येवसत्त्वमुत्साहशक्तिः वीर्यबलचयस्यसः तेहत्वा

पत्तंश्रयातदुपदगोहमुपागतानाराजांस्वयंवरमुरेस्मरदुर्मदानां तेजोदृष्टंस्वरूपमिहृतश्चमत्स्यः सर्जकितेन
धनुषाधिगतचक्रध्मा ३ पत्तंनिधाकहमुवाउवमनयेदमिदं चसामरगांतरसाविजित्य लध्वासभामपकृता
दुर्नशित्यमयादिमोहान्प्रयतयोर्वालमध्वरेते ८ यत्तेजसान्तर्याणोधिमहन्मरवायंआपोनुजस्तवगजा
युतसत्त्ववीर्यः तेनाहताःप्रमथनायमरवायभूयायन्मोचितास्तदनयन्वलिमध्वरेते ८ पत्त्यास्तवाधिमरवत्क्र
प्रमहाभिषेकश्लाघिष्टचारुकरं कित्तंवेसभाया स्पृष्टविकार्यपदयोः पतिताश्रुमुरवायसत्त्वमोक्तहृतेषांवि
सुक्तकेशाः २०

प्रमथ नाथोमहामैरवः तस्ममरवाययेराजानः तेनाहताः तयस्मान्मोचिताः तत्तस्मात्तध्वरेवलिमानीतवतः ए येः
कित्तवेदः रसनादिभिः तवपत्त्याकचुरंनिकीर्णंउन्मुच्यसृष्टंआहृतंतेषांस्त्रियोहृतेषां अकृतचकारुक्थंभूतंकरं
जर्मरवैराजसूयमधिकृत्यक्तप्राचितयोमहाभिषेकः तेनह्लाद्यतमंचक्ररन्त्यतत्र स्मरेणात् तदानीमेवप्राप्तस्यश्रीक
हस्यनमनेयदयोः पतितान्यश्रुमुरवात् पत्त्यापत्त्याः त्वयिनाथसत्तिचेन्मेदुःखंरंतिहोपरधस्तवेमेमेवभाग्य मित्यभिप्रायः

अतएवैवंथानुक्तकेशाः ३+

पदशब्दस्यशोयद्वयस्यापिपतितमध्वस्याश्रुपदंनसमोसांनित्य
सापेक्षितत्वात् २८

भा० प्र० अदभ्राजानत्यायेरजन्यवर्याः तेषां रथमंडलेर्मंडितासु भीष्मादीनां च मूषासारथिस्तेषां ममाग्रैश्चरः स नृहे विभो तेषां
 ६१ रथयूथयानां आधुरादीनियोद्धैव अर्थं त इतवान् मनोसीत्युत्साहादिशक्तिः सहावलंज्राजः सखादिकौशलं १५
 यस्य द्रोः सुभुजे सुमां प्रणिहितं स्थापितं तेनैव गुवादिभिर्निद्रपितानि प्रयुक्तानि अस्त्राणि मानस्यं प्रतिस्मः गुरुद्रोणः
 विगर्तः विगर्तदेशादिप्रतिः सुशर्मा शलः शल्यः संधवः सिंधुदेशादिप्रति जयद्रथः बाह्लीकः शतनोर्धाता अमोघो

६५ यो भीष्मकर्णगुरुशल्यचमूषदभ्राजान्यवर्यरथमंडलमंडितासु अग्रैश्चराममविभोरथयूथयाना मायुर्मनां
 सिचदृशा सहज्राजार्थं १५ यदेषु माधुरादिहंतगुरुभीष्मकर्णद्रोणि विगर्तशलसंधववाह्लीकौघैः अ
 स्त्राण्यमोघमोहमानि निरूपितानि नोपस्पृष्टं नृहरिदासमिवापुराणि १६ सौत्येव तः कुमतिना तदद्वयरोमेया-
 त्यादये वमभवाय भजति भव्याः मश्रातवाहमरयो रथिनो भुवि स्थं न प्रहरन् यदनुभावनिरस्तचित्ताः ७ ७

आ माहं येषां तथाभूतान्यपि पाठांतरेपि सार्वार्थः प्रतीकाराकरणेऽप्यस्पर्शदृष्ट्यांतः नृहरिदासं प्रह्लादमिवेति १६ स्वा
 यराधमनुस्मरन् संतप्यमान आह सौत्ये सारथ्ये कुमतिना मे मया वतः कुमति त्वमेवाह आत्मदइत्यादिना अभवाय
 मोक्षाय भव्याः श्रेष्ठाः श्रांतावाहाश्च आयस्य तं मां जयद्रथवधे हि जलपानं विना अश्रांताः ततो रथादवतीर्य वीरेण भुवं
 भित्वा जलं संपादिते मया तदायस्यानुभावेन निरस्तचित्ता अरयो मानं प्रहृतवन्तः स सौत्येव त इति कुमति त्वं ७

गिरिजासहितो विस्मायितः स न निजं पाशुपतमस्त्रं अन्येपि लोकपालानि नान्यस्त्राणि अदुः अन्यदप्याश्रयमाह अमुने
वेति महत्तुन्दस्यासनाद्धं १२ तत्रैव स्वर्गोत्कीडतः गांडीवलक्षणचिह्नं यस्य तत् अरातयो निवातकवचोदेसाः तेषां
धार्यं आश्रितवन्तः येनानुभावितं प्रभावयुक्तं कृतं हे अजमीढमुधिधिरतेन मुषितः वंचितोऽस्मि कथं भूतेन भूम्नानिजम
हिमावस्थानेन १३ यदांधवश्चादिश्लोकत्रयस्यापितेन मुषितोऽहमिति प्रवेणैव संबंधः श्रीकुरुवांधव एकावाह

ह यत्तजसाथ भगवानुयुधिस्तुलपाणिर्विस्मायितः स गिरिजास्त्रमदानिजं मे अन्येपि चाहममुनेव कलेवरेण
प्राप्ता मे हंद्र भवने मे दशनाद्धं १२ तत्रैव मे विरहतो भुजदंडमुग्मं गांडीवलक्षणमवातिवधाय देवाः सेंद्राः
श्रिता यदनुभावितमाजमीढतेनाहमद्यमुषितः पुरुषेण भूम्ना १३ यदांधवः कुरुवलाधिमानंतपारं ए
कोरथेन तत्तमेह मतीर्यमानं प्रत्याहृतं बहु धनं च मया परेषां तेजस्पदं मणिमयं च हतं शिरोभ्यः १४ ॥ १४

कोरवमैत्र्याधिना संतो गांधीर्येण पाश्वदेष्टो यस्य तत्तरेतीर्णवान् उत्तरगोश्रं ह अतीर्य णिदुस्तवाणि सत्त्वानिति
मंगलादीनि भीष्मादिहृपाणियस्मिन् परैर्जीतं मोधनं प्रत्याहृतं परेषां च शिरोभ्यः सकाशात् तेजस्पदं प्रभावस्या
स्पदं दुष्मीषत्रयं मणिमयं मुकटरत्नरूपं च बहु धनं तान् मोहनस्त्रिणामोहयित्वा हृतं यदांधवेन मया १४ १४ १४

五

而

हं

राम
देव

हेनरेदेवउदारंगंभीरंरुचिरंचयत्स्मितंतेनशोभितंनिर्मणीयपरिहासवाक्चानितथाकार्यप्रस्तावेष्टुहयार्थत्वादीनिम
धुराक्षरणि संजल्पितानिचहृदिस्पृशानिमनेज्ज्ञानिमाधवस्ययान्येतानिइदानीस्मर्त्तुममहदयंलुटितलोढयंतिसोभयं
तिणिजभावाच्चायः १८ विकल्पनंस्वगुणश्लाघनादिशय्यादिषुगोक्तात् अव्यतिरेकात्हेतोः कदाचिच्छाभिचारं
दृष्ट्वाहेवयस्यज्ज्ञानवान्सत्ययुक्तेस्त्वं इतिक्वोक्तयाविप्रलब्धः तिरस्कृतोपिप्रभुमानितिपाठे ॥ इमवोद्वाः संवकाः सं

नमर्माण्युदाररुचिरस्मितशोभनानिहेयार्थः अर्जुनसर्वकुतुबुनंदनेति संजल्पितानिनरेदेवहृदिस्पृशानिस्म
र्त्तुलुटितहृदयंमममाधवस्य १८ शय्यासनादनविकल्पनभोजनादिष्वेक्याद्यस्यश्रुतवानिति विप्रल
ब्धः सख्युः सर्ववपित्वत्तनयस्यसर्वमेहमहान्महितयाक्तमतेरघंसे १६ सोहंनपेक्षरहितः प्रुष्योत्तमेनसखा
प्रियेणमुद्गृह्णदृष्टेनभूयः अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमंगारदानगोपेरसद्भिर्बलेवविनिर्जितोस्मि २० २०

तियस्यप्रभोमहान्मयावयस्यइतिमत्वाविप्रलब्धः तिरस्कृतः इत्यर्थः मेअर्धंप्रपाधंप्रसहत महितयामहत्वेन
एकपदेअतिमहत्वेनेत्यर्थः सख्युर्घंसर्ववत्तनयस्याधंपितव १६ त्वयाशक्तं पराजयंचप्राप्नोहमित्याहेतन्स
ख्यारहितः अतोहृदयेनभूयः अंगोद्वाजन् उक्तक्रमपरिग्रहंघोडससहस्रस्त्रीलक्षणांअसद्भिर्नचिः अवलापो

भा० प्र०

६३

व

63

तादुर्विज्ञेया वक्ष्यति एकादशोहि सौदामिन्या यथा कौशेयां त्वाहित्वा भूमंडलं गतिर्नलस्यते मर्त्येस्तथा कृष्णस्य देवैरेति
 ति संसारेकपरगमजीवन्मुक्तावभूवेदं जहाविति च ३३ तदेवमुक्तमपि यादवेभ्यो भगवतो वैलक्षण्यमवुध्यात् तस्मात्पेवदतो
 मंदमतीति प्रतिवेलादप्यप्यष्टयति दुभ्यां ययायाददपयात्तन्वाभुवोभारं कठकेन कठकमिवाहरत् सायादवतनुः ३४
 भारतनुज्जतिवपमपि ईश्वरस्य सहायत्वेन सम्भवं ३५ श्रीकृष्णसूत्रं विशेषमाह यथेति तान्मपि यथाधत्तेन जहाति
 च तदाह यथानटनिजहृपणस्थितयथारूपांतराणि धत्ते अतर्ध त्वेचतथातदपि कलेवरजोहो अंतरधादित्यर्थः

एथाप्यनुश्रुत्य धत्ते जयोदितं नाशयदुनां भगवद्भक्तिं चतां एकं प्रभक्त्या भगवत्पथोक्षे जनिवेशितात्तो परासं
 संतेः ३३ ययाहरदुवोभारं तानुं बिजहावजः कठकं कठकेनैव धयंचापी शितुः समं ३४ यथामत्स्यादिदूपाणि ध
 तेजस्था धयानरः भूभारक्षयितो येन जं होत कलेवरं ३५ यदा मुकुन्दो भगवनिमं मही जं होस्वतन्वा
 श्रवणो यस्य त्वयः तदा हरेर्वप्रतिबुद्धचेतसामधर्महेतुः कलिरन्ववर्तत ३६ युधिष्ठिरस्तस्य रिसर्पणं बुधः
 पुरोचरोष्ट्रचगृहेतथात्मनि विभाव्यलोभान्नतजिह्वा हिंसना धधर्मचक्रं गमनापययधात् ३७ ३७

२५ युधिष्ठिरस्य स्वर्गारोहयसंगाय कलिप्रवेशमाह स्वतन्वा जं हो स्वतनोरेवेवेकं गरोहात् श्रवणार्हसती कथायस्य
 यदा यदहं स्तस्मिन्नेव अहरितिलुप्तमतम्यतयदं अप्रतिबुद्धचेतसामिति विवेकिनां तु न प्रभुरिति उक्तं अन्ववर्त
 तेति पूर्वमेवांशेन प्रविष्टस्य तेन रूपेणानुवृत्तिरुक्ता ३६ बुधो युधिष्ठिरस्तस्य कलेः पतिसर्पणं प्रसरणं विलोका क
 वंभूतं लोभाद्यधर्मचक्रं यस्मिन् जिह्वां कौटल्यं पर्यधात् तदुचितं परिधानमकरोत् ३७ ॥ ॥ ३७

राम
६३

एवमितिसूक्तोते अतिदेहेनस्नेहे नचंतयतोमतिः शतशोकाविमलविस्तृतासीति २० मज्जिमेमलोफलमाह वासुदेवांध्र
 लुधानेनपरिवृंहितंरंक्षेवोगोपस्याः तयानिर्मथिताउन्मलितप्रशयाः कर्षया कामादयोपस्याः साधिसृणाबुद्धिर्पश्यसः
 ज्ञानंयुनरध्यगमादित्युत्तराणान्वयः २६ कालेनकर्मभिः तमसाभोगाभिनिवेशेनचरुध आदृतंमत् पुनःशान्तज्ञानफ
 लमाह विशोकश्चि एतदेवशोकहेत्वभावेनोपयादयतिशोकस्यहिहेतुर्देतिधमः तस्यदेहः तस्यलिंगं तं स्यगुणाः तेषा
 मवद्यातत्रवृत्तसंपत्तावेदात्मनिश्रवणेः ब्रह्माहमितिज्ञानेनलानाप्रकृतिरविद्यायस्मिन्तेनेगुणंप्रभवति ननुमुषु

३०

एवंचिंतयतो जिह्मोः कृष्णपादसंगो कदं सोहादेनातिगाढे नशांतसीद्धिमलामतिः २५ वासुदेवांध्रलुधानय
 रिदंहितरंक्षमा भक्त्यानिर्मथिताशेषकषायधिसृणाज्जनः गीतंभगवताज्ञानंयत्तत्संग्रामसुद्धिनि काला
 कर्मतमोरुधंयुनरध्यगमादिभुः ३० विशोकोब्रह्मसंपत्तासंघिन्नदेतस्यस्यः लीनप्रकृतिनेगुणपादलि
 गत्वादसंभवः ३१ निशम्यभगवन्मार्गसंस्थापदुकुलस्यच स्वपथायमातिवक्रेनिभृतात्मायुधिष्ठिरः ३२

२०

निप्रलपोरिवविद्याशेषः तस्माद्देगुणपत्त गुणकार्पिलिंगनिष्ठाः अलिंगत्वाच्चअसंभवः सम्यग्भोगायभवितिपुनःपुनः
 रितिसंभवः स्युलशरीरः तदहितः तत्तत्प्रत्यरिदेहभावात्संघिन्नोदेतलक्षणः संशयोधमोयस्यसः अर्जुनः विशोकोजा
 तइति ३१ भवेतमार्गज्ज्ञातव्यं यदुकुलस्यसंस्थानाशंशुत्वांनरंदोक्तंयानुसरत्य स्वपथायस्वमार्गायनिभृतात्मानिप्रलचित्रः ३२

३२

भा० प्र.
६४

64

तदेवमात्मप्रतिपत्तिमुक्त्वावाहयित्वाह चैरवासा इति द्वाभ्यां कृत्वाक् ४३ अनयेक्षमाणप्रनुज्ञादिप्रतीक्षाप्रकुर्वन् आ
शांदिशांगतपूर्वापूर्वप्रविष्टां ४४ यतोयादिशं ४५ अर्धमोमित्रं स्पृशेत् सा कुरुताः सर्वेऽर्थाः धर्मादपोयैः अनएव वैकुंठ
स्य चरणानुजमेव ज्ञात्यंतिकं शरणं ज्ञात्वा ४६ ४७ कथं भूतेषु देवि धृतकल्मषाणां स्थानं निवासस्थानं यतस्तस्मिन्
विरजेनात्मनेव प्रापुः ननु षोडशकलेन लिङ्गेन गतेर्वाविशेषणविरजेनात्मनेवावस्थानं यंगतिरिति विधृतकल्मषाः

चैरवासानिराहारो वचनाकमुक्तसूर्यजः दर्शयन्नात्मने रूपं जडोन्मत्तयिशाचवत् ४३ अनवेक्षमाणेन
रगादष्टाएवन्वधिरायथा उदीचीप्रविवेशांगतपूर्वा महात्मभिः ४४ हृदि ब्रह्मपरं ध्यायन्नावर्तेत यतो गतः
सर्वतमनुनिर्जग्मुर्धरातरः कृतनिश्चयाः ४५ कलिनाधर्ममित्रेण दृष्टाः सृष्टाः प्रजाभुवि तस्मादकृतस
वार्थकात्वात्यंतिकमात्मनः मनसाधारयामासुः वैकुंठचरणानुजं ४६ तद्यातो हृक्तया भक्त्या विशुद्धाधि
ष्ठाणापरे तस्मिन्नागायुगायदेकांतमतयोगतिम् ४७ अवापुदुरवापांते असद्विषयात्मभिः विधृतक
ल्मषास्थाने विरजेनात्मनेव हि ४८ विदुरोपियरित्यज्यप्रभासे देहमात्मवान् कृष्णवेशनतश्चितः पितृभिः
स्वक्षयं ययौ ४९ द्रापदी च तदा ज्ञायपतीनामनपत्ततां वासुदेवभावातिथैकांतगतिरायतत् ५० ५०

प्रापुश्च ४८ तीर्थान्पटन् प्रभासे श्रीकृष्णवेशनकृष्णे चित्रमावेश्य देहं परित्यज्य तच्चित्रमेव सन् तदानं निनुमागतैः
पितृभिः सह स्वदायं स्वाधिकारस्थानं ययौ ४९ आत्मानं प्रति अनवत्ततां तदा ज्ञात्वा अपितृप्राप ५० ॥ ॥

राम
६५

आत्मनः स्वस्वगुणैः सुसमंश्रुतिसदृशं तोयं सर्वतः स्थितं समुद्रादकमेव नीवीपरिधानं विशेषो यस्य तस्याः भूमेः पतित्वेनाभि-
 धिक्तवान् ३८ वज्रं अनिरुद्धं पुत्रं निरुपकुलत्वं तथैव अपि वत् आत्मनि आरोपयामास ईश्वरः समर्थः ३९ संधिन्ना-
 न्यं प्राणाधिपं धनानि उपधेयो येन ४० तदेव दर्शयति धर्मावाचं मित्युपलक्षणं सर्वेन्द्रियाणि मनसि प्रविलपितवानि
 त्वर्थः तच्च मनः प्राणप्राणाधीनं चित्तत्वात् तं प्राण इतरं अपाने तेनाप कर्षणात् अपानव्यापार उत्सर्गः तत्सहितं

स्वराट्पौत्रं विनयित्वा आत्मनः सुसमंश्रुतैः तोयनीयाः पतिभूमेर-
 वज्रं सूरसेनपतिततः प्रजापत्यां निरुपकुलत्वं नपि वदामि ईश्वरः ३९ विस्मयत इति सर्वदुःकुलवल्लभा-
 दिकं निर्ममो निरहंकारः संधिन्नाशेषबंधनः ४० वाचं जुहाव मनसितत् प्राण इतरे च तं मत्वा अपानं सो-
 त्सर्गं तं पंचत्वे ह्यजाहवीति ४१ त्रित्वहुत्वा च पंचत्वं तं चैकत्वे जुहोतु मुनिः स्वमात्मन्यनुहवी प्रवर्णात्मानमव्यये ४२

मयानं मत्पौत्रं दधिष्टा त्रिदेवतायां त्रिनेत्रेनैव बागादिष्वपि तत्कर्मसाहित्यं ज्ञेयं तं मृत्युपंचत्वे पंच महाभूतानि एको देहो देहस्य
 वमृत्युर्जातमन इति भावितवानित्यर्थः अजाहवीदिति यद्भुगं तातु लुडितं ४१ त्रित्वगुणत्रये
 पंचत्वं देहं तच्च त्रित्वं एकत्वं अविद्यायां सर्वं सारोपहेतुमविद्या आत्मनि जिवि अजाहवीति वक्तव्ये अजाहवीदि-
 त्वायं एवं सोधितमात्मानं ब्रह्मणि अव्यये कूटस्थेन तस्यान्यत्र लय इत्यर्थः ४२

दि

भा० प्र०
६५

65

१०

अस्माकमयं सत्रप्रयत्नोपि हरिकथामृतपानार्थं एवेत्याह सार्धं द्वाभ्यां सुदुर्मत्पतायुष्यां ॥ अतो मर्यानां मरणाधर्मव
तां तथापि रतं सत्पमोक्षमिच्छतां यो मत्सुः स इह सत्रे सोमि तुरिदेशाभिन्नकर्मपुमुहिसनंतदर्थं उपहृता ॥ ततः किमत आह न
कश्चिदिति ८ ततोपि किमत आह अहो नृलोकि हरिकथामृतवचः पौयते त्येतदर्थं हरिनीले वामरतं यस्मिन् ८ तदभावे
रथैव जीवन्मित्राह मंदस्पृश्लोसस्य नत्तरात्रो यदयः आयुत निद्रया नि फलं गच्छति दिवा ह्यहि च यदयः तद्वर्षकर्मभिर

चुद्राषुषां नृणां मंगमय निमृता मिधतां ॥ इहोपहृतो भगवान्मत्सुः शोभिन्नकर्तुः ॥ न कश्चिन्मयेतावदावदा
स्तइहंतकः एतदर्थं हि भगवान्माहृतः परमाधीनः ८ अहो नृलोकि पीयेत हरिनीले वामरतं वचः यस्मिन् नृपा
ते कृतं सर्वमिष्टापूर्तादिकं भवेत् १० मंदस्पृश्लोसस्य नत्तरात्रो यदयः आयुत निद्रया नि फलं गच्छति दिवा ह्यहि च य
र्षकर्मभिः सत उवाच ॥ यदा परीक्षित्कुरुजंगले वसन्कलिं प्रविष्टं निजचक्रवर्तिने निशम्य वार्ताम
नतिप्रियांततः शरामनं संयुगशौडिवादे ११ स्वलं कृतं प्रपामतुरगयो जितं रथं मृगद्वयजता स्थितः यु
गात् रत्नो रथाब्जद्विपपत्तिमुक्तया स्वसेनयादिग्विजयाय निर्गतः १२

यहि यते १० तत्र तावत्कलेर्निग्रहप्रसं
गमाह एतानि जचक्रवर्तिने स्वसेनया पालिते देशे कालं प्रविष्टं मुश्राव तदा तां प्रनतिप्रियां वार्तां किंचिन्प्रियां च
युष्मैकौतुकसंपत्ते निशम्य ततः शरामनं दुष्टनिग्रहार्थमादेदं संयुगशौडिमुद्धे प्रगल्भः पाठांतरे युद्धे शौरि श्रीकृष्ण
तुल्यः ११ ततश्चादिग्विजयाय निर्गतः १२

राम
६५

इति एवं यतः संघयाणं अलं न्नति शोयन स्वस्वयनं मंगलास्पदं अस्तु पवित्रं च ५१ शिष्यसंघेयं च ५२ अतः प्रबोद्धं भूमिधर्म
योः कलिखिन्नयोः संवादवर्णने प्राप्तिः पालकस्य पराक्षितः १ द्विजवर्गोणां शिक्षणं सूत्याजन्मनि अभिजातकोविदाः
जातककर्मविदः द्विप्रमहतां गुणायामिनः सः जनमंजयादीनि स्पक्षराधिकं दृष्टादृशं २ आजहार कृतवानित्यर्थः सार
कृतं रूपं यत्र येष्वमधुषु द्वाष्टिगोचरावधुषुः ३ निजग्राहनिग्रहीतवान् कलिमेव निर्दिशति न्येति ४ कस्य ह्येतो रि

५१ ॥ यः श्रद्धयतः स गवत्प्रियाणां पादाः सुतानां मितं स प्रयाणः ॥ अणोत्पलं स्वस्थं यनं यं किंचित् लब्ध्वा हौ भक्तिमुपैति सिद्धिः ॥ ५१ ॥
 इति श्रीभागवतसहासुराष्टमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ अत उवाच ॥ ततः परीक्षितं द्विजवर्यसिन्धवा
 महीमहाभागवतः शशासह यथा हि सत्त्वामभिजातं केविदा समादिशन्विप्रमहद्गुणस्तथा ॥ मउत्तरस्य तनयां उप
 येमश्रावतीं जनमेजयादींश्चतुरत्नस्यामुत्पादयन्मुत्तान् ॥ आजहाराश्वमेधं च न गंगायां पूरिदक्षिणान् ॥
 शारदतं गुरुं सुतो देवायनादिगोचराः ॥ निजग्राहजसावीरः कलिं दिग्विजयेष्वचित् नृपालं गधरं शूद्रं
 तं गोमिथुनं पदा ॥ शौनका उवाच ॥ कस्य हंतो निजग्राहकलिं दिग्विजयेन नृपः नृदेवचिह्नधृक् शूद्रं कोसो
 गांयः पदाहृतः ॥ तत्कथ्यतां महाभाग यदि कथं कथाश्रये अथ वास्य पदां मेजमकरं दलिहं सतो किमन्ये रस
 दालो ये रायुवो यदसंशयः ॥ ५१ ॥

त्रिप्रथमार्थः कलिकम्पमोक्षोः केवलं निजगृह्णतु तद्वान् यतश्च सोऽद्वयः अतिक्र
 मितः योगां पदाग्रहणत आहन्ति ५ अस्मादिभ्यः परमाज्ञाया यमिकेन्दः तल्लिहति प्रसादयति यतया सतामहतावाक्या
 अयं मिति समासो निष्कृष्टस्यानुवगः तल्लिहति प्रसादयति यतया सतामहतावाक्या

तज्जालनोदेहस्ययद्यपिबहिरामयोनलक्षतेतथाप्यंतर्मध्येआधिपीडाः यस्याः तात्त्वामलक्षयेकेनयतोविधायामिअतईषतज्ञायतावे
वायं भजतामुरयतलिंगेनतत्रकारणनिकल्पयन्पृच्छतिदूरंबंधमिस्यादिपंचमः दूरस्थितबंध १७ त्रिभिर्पादैर्न्यूनंअतएवैकपाद
मामां वृषलेः अधर्मिणः इतउर्ध्वमोक्षमाणापुस्वमात्मपदविशेषमात्मानुद्धृतयन्भागोपयोग्यज्ञाधकरणत् २० हेउर्विष्टध्वमर्त्तभिरर
क्षमाणाः स्त्रियः पितृभिररक्षमाणावर्त्तलानप्रत्युत्तेरेवपुरुषादिरवनिर्देशैः आर्त्तानुक्तिष्टान्वाचंदेवीसरस्वतीकिंकुर्मणिद्वाराचार

धर्मउवाच ॥ कश्चित्भेदेनामयमात्मनस्तेविधायामिअतएवतानुरवेन आलक्षयेभवतोमंतराधिंदूरं वधुंशोचसि
कंचनांव १५ पादैर्न्यूनंशोचसिमेकपादमात्मानंवाचुषलेमोक्षमाणां अहोसुरादीनुद्धृतयन्भागानुपजाउतस्वितम
धवत्पवर्षति २० अरक्षमाणाः स्त्रिय उर्ववात्मानुशोचस्यपुष्पपुष्पादिरवात्तान् वाचंदेवीवृक्षकुलेकुर्मणिपवृक्षोपि
राजकुलेकुलाग्रान् २१ किंस्तत्रबंधूनकलिनोपपृच्छानुराणाणिबोतेरवरोपितानि इतस्तेवाशान्ध्यान्वास स्नान
व्यवायोन्मुखजीवलेकं २२ यद्योवतेभूरिम रावतारकृतावतारस्यहेस्वरिचि अंतर्हितस्मरतीविस्मयकर्मणि
निर्वाणविलंबितानि २३ इदंममाचक्षतवाधिसूतं वसुंधरेयनविकर्षितासि कालेनवातेबलिनं वलीयमासुरा
चितंकिं हतमयसोभगम् २४ स्थितं कुलाग्रान्वाजोत्तमानुमेवकान् २१ उपपृच्छान्वाग्रान् तरेवअवरोपितानि उक्तामि

इतस्ततः

तंनिव्यवायोमैथुनैर्वेधानादरेणसर्वतोपानादिषून्मूर्खवर्त्तमानंजीवलेकंवा २२ हेअं वमानः हेधरिचितेवयोभूरिभारस्तस्यावता
रणार्थं कृतावतारस्यकर्मणिस्मरतीतेनविस्मयसतीशोचसिनिर्वाणविलंबितंआश्रितंयमुत्तानि पाठांतरेनिर्वाणविडंबितंउ
पहसितं धैः मोक्षादप्यधिकसुखंनिश्चयार्थः २३ हेअं वतेसौभाग्यं कालेनवाहृतम् २४ ॥ ॥ ॥ २४

भद्राश्वार्दनिर्ध्वपश्चिमदिशि त्रैसमुद्रतन्नानिवर्षाणि मेराः सर्वतः इलाहंततत्र तत्रोत्तरम्यर्काहं राभयं च दक्षिणतो
 हरिवर्षे किंपुरुषं च तानि विजित्वा १२ प्रगीयमानं यशः यश इति श्रावन्तम्योदहावित्तिरुत्तियेणान्वयः १३ १४ १५ १६
 किंचस्निग्धेषु पांडुवर्षावधोयनिसारथादीनिकर्माणि तानि श्रावन् तथा विष्णोः कौगत्कर्तृकां प्रणतिं च श्रावन्

भद्राश्वं केतुमालं च भारतं चोत्तरान्कुट्टन् किंपुरुषादीनि सर्वाणि विजित्वा जगृह्वलं १३ तत्र तत्राप्यश्रावन्
 नः स्वपूर्वेषां महात्मना प्रगीयमानं च यशः कृष्णमाहात्म्यसूक्तं १४ आत्मानं यपरित्रातमश्च तस्मिन्स्वतेजसः
 स्नहं च वृद्धमयाथ निमित्ताभां किंच केशवे १५ तेभ्यः परमं संतुष्टः प्रीत्युज्जंभितलाचनः महाधनानि वासांसि देदौ
 हारिन् महात्मनाः १६

सारथ्यपार्षदं सेवनं सर्वोदोत्पवीरासनानुगमनस्तु वनप्रणामं स्निग्धेषु पांडुषु जगत्प्राणतिं च विष्णोर्भा-
 किं करोति नृपतिश्चरणारविंदे १७ तस्यैव वर्तमानस्य पूर्वेषां वृत्तिमन्त्रं नातिदूरे किलाश्रयं यदासीत्तिनिवो
 धमे १८ धर्मः पदे केन च निष्ठाया मुपलभ्यतां पृथगिति स्माश्रुवदनां विवक्षा मि वमातरं २० ॥ ॥

नृपतिः परीक्षितः विष्णोश्चरणारविंदे भक्तिं करोति स्म पार्षदमिति रफककारयोर्विष्णोश्चरणदशः तत्र पार्षदं समाप-
 तित्वं सेवनं चित्रानुवृत्तिः वीरासनं शत्रोरवदुहस्तस्य तिष्ठते जागरां १९ वृत्तिमनुवर्तमानस्य नातिदूरे श्रीधमेव
 २० धर्मे नृपतृपः विष्णोर्वाहतापमा गांगो नृपां पृथ्वीं विवक्षान हापत्वा २० ॥

भा० प्र०
६७

तस्याविरहो दुःसह इत्याह चतुर्भिः ब्रह्मादयो यस्याः श्रियः अर्थागमोक्षः स्वस्मिन् दृष्टिगतः तत्कामाः सन्तः वदुति यं ब्रह्मकालंतपः
समचरन् सम्यक्चरन्ति स्म भगवद्भिरुत्तमैः प्रपन्ना आश्रिता अप्रियसा श्रीयस्य पादलावण्यं अमलं नुरक्तं सती सविते ३२ त
स्य भगवतः श्रीमद्भिः पदेः केतुर्ध्वजः अज्वा दयो केताः चिह्नानि येवांतेः यथा अज्वादीनां आश्रयैः सम्यगलंकृतं मंगयस्यासा
हं ततो भगवतः विभूतिसंयद उपलभ्य प्राप्य त्रीनलोकान् अतिक्रम्य अरोचेशो भिन्नवत्पस्मि पश्चात्तस्या विभूतेरंते नृणां शका

६७

ब्रह्मादयो ब्रह्मतिथं यस्यां गोक्षकामास्तपः समचरन् भगवत्प्रपन्ना सा श्रीस्ववासमरविंदवनं विहाय यस्या
दसौ भगमलं भजते नुरुक्ता ३२ तस्याहं मज्जुजलिशो कुशकिंतुकेतैः श्रीमत्पदे भगवतः समलंकृतां गीत्री
नत्परे च उपलभ्यते ता विभूतिलोकान् समं व्यसृज्य दत्तमप्यतीतदत्ते ३३ यो वै ममातिभरमासुरवंशराजामक्षौ
हिणी शतमयानुददात्मतंत्रः त्वादुःस्थं मूलपद्मात्मानि पौरुषेण संपादयन्त्यदुष्टु रम्यमविभ्रदंगं ३४ ॥ ॥

लेप्राप्ते सति उत्सम्यंती गार्वकुर्वाणामां सव्यं सजत्त्यक्तवान् ३२ किंच यो वै आसुरो वंशो राज्ञां अक्षौ हिणी शत रूपं
ममातिभरं भारं अपनीतवान् त्वांच अयदत्वात् दुःस्थं संतं पौरुषेण पुरुषकारेण आत्मनि स्वस्मिन् संपूर्णयदं स्वस्थं स
पादयन् लक्षणं हेतोर्निपादति हेतोः शतप्रत्ययः संपादयितुमिदं त्वर्थः यदुष्टु अंगं अविभ्रदं धृतवानि त्वर्थः ३४ ॥ ३४
या

येवांते वा
राम
६७

भवान्जानात्येवतथापिबह्या मी त्याह ह्यधर्मे येनेहेतुमूलेनत्वंचतुर्भिः पादेः वर्तसेयत्रचसत्याद्योमहगुणनविधितनदी
येते तिनश्रीनिवासनरीहतलोकांशोचामताघेनान्वयः २५ सत्यंयथाप्यभाषणं शोचंशुद्धत्वं दयापरदुःखाः सहनं क्षांतिक्रोधप्रा
सौचित्तसंयमनं त्यागाः अर्थिबुभुक्षु हस्तता संतोष अलंबुद्धिः प्रीतिर्वैश्वक्रता शोभासतोनेप्रलपदमोवाधेद्वियनेश्वत्यं तपः
स्वधर्मः साम्यंअरिमित्राधभावः तिमिज्ञापरापराधसहनं अपरतिलीमप्राप्तावोदासीन्यं श्रुतशास्त्रविचारः २६ ज्ञानमात्रविषयं वि
रक्तिर्वैदग्ध्योश्चर्यानिधे चतुर्वैश्वक्रतासहः तेजःप्रभावः बलद्वैतत्वं स्मृतः कर्तव्यथानुसंधानं स्वातंत्र्यंअपराधीनता को

धरापुत्राचामचार्नहेवेदतत्पर्वपन्नाधर्मानुष्टासि चतुर्भिर्वर्तसेयनपादे लेकिमुरवावेहः २५ सत्यंशौचं
याक्षांतित्यागाः संतोषप्राजव शोभादमस्तपः साम्यंतिमित्तापरतिश्रुतं २६ ज्ञानं विरक्तिरश्वयंशौचंतेजोबलंस्मृ
तिः स्वातंत्र्यंकोशलंकांतिर्वैश्वक्रतामहवमेव २७ प्रागल्भ्यंप्रशयः शीलंमहः आजोबलंभगः गांभीर्यंस्थैर्यमास्तिक्व
कीर्तिमानेनहंरुतिः २८ इमचान्येचभगवन्निस्पायत्रमहगुणाः प्राप्यमिहत्वमिधद्विर्त्तविधितस्मकीर्त्तिचि
त् २९ तेनाहगुणपत्रेणश्रीनिवासनसांप्रते शोचोमरहितलोकांपापनाकलिनक्षितं ३० आत्मानंचानु
शोचा मिभवंतंचामरोत्तमं देवान्पितृन्ऋषीन्साधून्सर्वानुवर्णांस्तस्याश्रमां ३१ ॥ ॥

शलंक्रियानिपुणता कांतिःसौहार्दं धैर्यमव्याकुलता मर्हवंविताकीर्त्तिन्यं २७ प्रागल्भ्यंप्रतिभातिशयः प्रशयेविनयशीलंशुद्धभावः ।
सहःआजोबलानिमनसः ज्ञानेन्द्रियाणंकर्म्मद्वियाणांचयात्वालि भागःभोगास्पदत्वं गांभीर्यंअलोभ्यत्वं स्थैर्यंअचंचलता आस्ति
कांश्रद्धा कीर्त्तिप्रशःमानःइत्यं अनेहंरुतिगर्वाभावः एतेरेकान्वत्वारिशतं २८ अन्येचतुर्णापत्तिशरणत्वादयोमहोत्तम
एतायस्मिन् श्रीधर्मनित्यामहजाः नविधंतिनदीयंतेस्म २९ तेनगुणपत्रेणगुणालयेन पापनापापहनुना ३० ३१ ॥

भा. पु.
६७

वे

हंसिघातयसिराजाहं इति चेत्तत्राह नटइवेषमात्रेण नरदेवोत्तिकर्मणा तु अदिजः श्रुः ५ अशोच्यन्ति नरपराधानरहसिस्त
यंप्रहरसि अतएव शोच्यः सापराधीसि अतो न धर्महंसि ६ दृष्यप्रणह त्ववाकः स्वयमवसभावयति किंकर्षिदेवावृष्टये
णास्मान्परिषेदयन्वर्त्तसे ७ दृष्टिः परिरंभिते विधिवत्सुखेति तव शुचः अश्रुणि विना अन्ये वा अश्रुणि नानुपतन्तीति रे
दह तु त्वदर्शित ८ एवमुक्ते पुनरपि शोचन्तं प्रत्याह भो सु रभः पुत्रमाशुचशोकं मादुरुष्ये तु अपयातु गां प्रत्याह अं व

कस्त्वं मधुरं रंगे लोके वलाधस्य वलान्वली नरदेवोत्तिकर्मणा तु अदिजः ५ कस्त्वं कश्चिद्भगते दूरसहगा
डीवधन्विना शोचोस्यरोच्यन्तु हंसि प्रहरन्वधर्महंसि ६ त्वं मणालधवलपोदे न्यूनः पदाचरन् दृष्टपण
किंकर्षिदेवानः परिरंभयन् ७ न ज्ञातुको रवे द्राणां दोर्दण्डपरिरंभिते भूतले नुपतन्त्यस्मिन्विना ते प्राणिनां
शुचः ८ भो सौरभे यावु शुचो व्युत्ते दृष्टपलादयं सारोदीरं वमद्वैतैरवलानां मयि शास्त्रारि ९ यस्मिन् प्राप्ते प्रजाः सर्वोत्त
स्यंते साध्वसाधुभिः तस्य मत्तत्पन्नपति कीर्तिवायुर्भगो गतिः १० एषः राजा परो धर्माद्यात्तानामात्तिनिग्रहः अत
रानं वधिष्यामि भूतद्रुमसत्तमं ११ को वृश्चतवयादां स्त्रीन्मोसभेयचतुःपदः माम्भवंत्वा दृशां प्रराज्ञां कृष्णा
नुवर्तिनां १२ आरव्याहि वृषभद्वयः साधूनामकृतागसां आत्मवेरूपकर्तारं पार्थानां कीर्तिदूषणं १३

मातः शास्त्ररिमायजीवति सन्ति ते भद्रमेव श्रौमरोदीः १० मम हितार्थं एवेनं हनिष्यामि न तवोपकारयेत्याह यस्येति वाभ्यां देसा-
ध्विसर्वायाः कश्चिदपि इत्यर्थः असाधुभिः त्रस्यते पीड्यते इत्यर्थः भगो भाग्यं गतिः परलोकः १० पुनरपि शोचन्तं दृष्यं प्रत्याह १
कः अदृष्टश्च तच्चिच्छेदत्वादृशाः त्वद्विधाः दुःखिताः १२ वीरभद्रमस्तु आत्मनस्तव पादघ्येदेन वै त्वय्यंकृतवन्तं कीर्तिदूषयतीति

तथातंत्राख्याहि १३

राम
६८

तस्याविरहं कावासहेतुप्रमावलोकाश्चरस्मितवल्जुजल्यश्चैतन्मधुमानिनांसत्यभामादिनां समानं गर्वसाहितं स्थैर्यस्तद्वत्त्वं यः
महरन्त्यस्याधिरोजमुत्थितेन विटं कितायाः अलंकृतायाः सस्यादिमिषेण रोमोत्सवो भवति ३५ कथयतोः सतोः प्राचीं सर्ववाहि
नी कुलदेव ३६ इति प्रथमोऽङ्कः ॥ १४ ॥ ततः कतदशेषात्ताकेलनिग्रह उच्यते तस्यैवं वीर्यभाजोपिवेराणवतुमद्भुत १
हन्यमानं ताडमानं १ मृणालपद्म ३ तद्वद्वलभयान्निहतं मूत्रयन्तं इत्यनेन पदावशेषो धर्मो भयात्सूत्रयन्निव

कावासहेतिविरहं पुरुषोत्तमस्य प्रमावलोकाश्चरस्मितवल्जुजल्यः स्थैर्यसमानमहरन्मधुमानिनां रोमो
त्सवो ममपदं धिक्कितायाः ३५ तयैरवकथयतोः पृथ्वीधर्मयोस्तदा परीक्षिन्नामराजर्षिः प्राप्तः
प्राचीं सरस्वती ३६ इति श्रीमद्भगवत्पुण्ययोगोऽष्टमः ॥ १४ ॥ तत्र गोमिथुनरा
जाह्वन्यमानमनायवत् दंडहस्तं च दृष्ट्वा लं ददशेन पलायनं १ वृषं मृणालधवलं मे हतमिव विभ्यतं
वेयमानं पदैकेन सीदंतं शूद्रलोडितं २ गां च धर्मदुष्टादीनां भृशं शूद्रयदाहतां विवत्सामश्रुवदनां च
सां यवसमिधती ३ पृथुधर्ममाहूतः काले स्वरपरिच्छदं मया भीरया वत्सासमो रायितकार्मुकः ४

प्रतिद्वारं क्षीयमाणं शः तस्याध्युनिर्वाहात्कंपमान इवेति दर्शितं २ धर्मदुष्टाहविर्दोग्धीर्दामां कशां यवसंतणं अ
त्रापि सस्यादिप्रसवक्षयात् विवत्सव्यजाभावात्क्षशाश्चतरवयजभागमिधती पृथ्वीति सूचितं ३ काले स्वरं सुवर्णं य
परिच्छदः परिकरोयस्य सुवर्णं निवर्धित्यर्थः सज्जीकृतकार्मुकः ४ ॥ ४

भा. प्र.
६६

केषां पितृणां चरेष्वपि इति दुर्लभं दर्शितं निश्चय इति सिद्धांतं त्वं अप्रतर्क्यं तस्मै नो गोचरतात् अनिर्देश्याच्च न गोचरात् परमेश्वरात्
वैभवतीति विमलविचारस्वबुद्ध्या २० विवेदः गतमोहः पर्यवष्टप्य भाषितज्ञातवानिति वा २१ अनिर्धारितमिव बुवं न घातकं
जानन्नपि न वेदत् न सूचयेदप्येव न धर्मं वदति अतो धर्मोऽसि सूचने को दोष इत्यत आह यदिति स्थानं नरकादि २२ पदं प्रज्ञा
नादप्यकथनं भवतीत्याह अथ वेति देवस्य मायाया गतिर्वध्यधातकलक्षणवृत्तिः भूतानां चेतसा वचसश्चा गोचरासु हेयान् भवती
अप्रतर्क्यानि निर्देश्यादितिकेर्धापि निश्चयः अत्रानुत्तरं वा जं वै विमलप्रसवमनीषया २० सूत उवाच ॥ एवं धर्मं
प्रवदस्मि संप्राद्विजसत्तम समाहितेन मनसा विवेदः पर्यवष्टत २१ राजे उवाच ॥ धर्मं बुर्वधि धर्मं न धर्मो
सिद्धयस्तु पृथक् यदधर्मं कृतं स्थानं सूचकस्यापि तद्वेत् २२ अथ वा देवमायायानूनं गतिरगोचरा चेतसा व
चसश्चापि भूतानामिति निश्चयः २३ तपःशौचं दया सत्यमिति पादा प्रकीर्तिताः अधर्माश्चैस्त्रयो भूताः स्मयसंगमो दे
स्तव २४ इदानीं धर्मपादस्ते सत्यं निर्वर्तयेद्यतः तं जिहृक्षत्यधर्मेऽपि मनुते नै धितेः कलिः २५ ॥ २५

२३

निश्चयः धर्मो साविति ज्ञात्वा तस्य पादालुवादेन व्यवस्थामाह तय इति वाक्यं अधर्मपादेन वचनयः पादास्त्रिभिर्देशो भूताः स्म
यो विस्मयः २४ इदानीं कलौ हे धर्म ते पादः चतुर्थीशः तत्रापि सत्यमेवास्ति यतः सत्याद्भवानात्मानं निर्वर्तयेत्कथं चिदप्येतत् य
द्वा पुरुषस्त्वासाधयेत् तमपि पादं अर्जुनेन संबर्धितः कलिचूपाय मधर्मो गृहीतुमिच्छति तत्रेयं स्थितिः कृतयुगे प्रथमं संपूर्णं अ
तुष्टाधर्मः त्रेत्रयां चतुर्णामपि पादानां मध्ये स्मयेन तपः संगेन शौचं मदेन दया अर्जुनेन सत्यं इत्येवं चतुर्थीशो हीयते क्षापरेत्त्वर्धं
कलौ चतुर्थीशो च वशिष्यते सायं तेन च्यतीति २५

राम
६५

ननु तद्दृष्ट्यानेकते कथं भद्रं स्यादित्यत आह यस्मादनागसिजनेयः अष्टदं स्वयं जन्तुर्वन्भवति अस्यावन्भूतस्य मत्तः सकाशात्सर्ध
 त्रापि भयं भवति ततः साधूनां भद्रं भवेदिति १४ एतस्य दंडे अहं असमर्थः इति मांसकाः इत्याह आगस्तु तत्रापराधकत्वात् स्यात्स्य
 देवस्यापि भुजं आहर्तास्मि आह रिष्यामि सांगदमित्यनेन मूलतः उपाद्याह रिष्यामि इति दर्शितं १५ नन्वेकस्मिन् ग्रहाणान्यस्यानुग्रहत
 त्वं किंप्रपोजनं तत्राह राज्ञो हर्ता अन्पान् अर्धमिष्टान् शासतो दंडयतः १६ आर्तनां अभयं यस्मात्तद्वचः वायुक्तं उचितमेव ७
 वयं तु यतः पुरुषात् प्राणिनां क्लेशहतत्वाभवयुः तं पुरुषं न जानीमः यतः वादिनां वाक्यभेदे विमोहिता वाक्यभेदानेवाह विक्लव्यं भद्रं

१८

जनेनागस्य ध्वंजं सर्वतोऽप्यवमद्वयं साधूनां भद्रमेव स्यादशाधकदमेनेकते १४ अनागस्ति ह भूतेषु यत्र आगस्तु
 निरंकुशः आहर्तास्मि भुजं साहादमर्त्यस्यापि सांगदं १५ राज्ञो हि परमो धर्मः स्वधर्मस्यानुपालनं सासतो न्या
 न्यथाशास्त्रमनापधुत्यथानिह १६ धर्म उवाच ॥ एतद्वः पांडव्यानां युक्तमात्मीयं वचः येषां गुणगणैः क्लृप्तो
 दौत्यदौ भगवान्कृतः ७ नवयत्कशवीजानीयतः स्युः पुरुषर्षभ पुरुषं तं विजानीमि वाक्यभेदविमोहिताः
 १८ केचिद्विकल्पवसना आहुरात्मानमात्मनः देवमन्यपरेकस्मिन् स्वभावमपरेषु १६ ॥ ॥ ६

वसेन आश्रयं योति ये योगिनः ते आत्मानमेवात्मनः प्रभुं सुखदुःखप्रदं आहुः तदुक्तं आत्मेव ह्यात्मनो वंधः आत्मेव
 रिपुर्मात्मनः प्रीति यद्वा विकल्पैः कुतर्कैः आस्तानां स्तिकाः एवं हिते वदंति मत्तावद्देवतादीनां प्रभुत्वं कर्माधीनत्वात् न च
 कर्मणः साधीनत्वात् अतः स्वयमेव प्रभुः नवान्यः कश्चिदिति अन्ये देवताः देवग्रहादित्यो देवता परेतुर्मांसकाः कर्म अपरेतो

काययोगो वाच्योऽस्मात् १८

इज्यायागस्तद्रूपाभूर्तिर्यस्य शंक्षेमं कामांश्च न त्विन्द्रादयो देवा इज्यन्ते न तु हरिस्तत्राह एषस्यावरादीनामात्मेति तथापि जीवन्न्मप
रिधिन्न इत्याह अंतर्वहिरित्यथावायुः प्राणान्प्राणान्तस्थेऽपि वहिरप्यस्ति तत्र सर्वांतर्यामीश्च रोषीति ३४ उद्यतासि उद्यतखड्गं
दंडपाणिं यमं उद्यतं उद्युतं ३५ अत्र न वस्तुव्यमिति याजवाज्ञातया यत्र कापि वस्त्यामि किंतु तत्र तत्रापि अन्नः गृहीतः इषु रासन
त्वामेवलक्ष्ये ३६ ततस्मान्नि यतो निश्चलेष्वक्ष्यामि ३७ पानं मध्यादिः स्थानं सूनाप्राणिवधः धूतं अन्नं पाने मदाः सर्वं मदादया

यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमान इज्या भूर्तिर्यजतां शान्तोति कामानमोघान् स्थिरजंगमानां मंतर्वहिर्यायुरिवै
ष आत्मा ३४ सूत उवाच ॥ यरीक्षितैवमादिष्टः सकलजितिवेषधुः तमुद्यतासि मांह दंडपाणिमिवो
द्यतं ३५ कलिस्त्वाच ॥ यत्र कचन वस्त्यामि सावभौमतवाक्तया लक्षयेत तत्र तत्रापि त्वामन्तेषु रासनं
उहं तन्मे धर्मभतांश्चैव स्थानं निर्दुर्महसि यत्रैव नियतं तेष्वप्यत्रातिष्ठस्ते नृणां ३७ सूत उवा
च ॥ अम्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलंददौ धूतं पानं स्त्रियः सूनायत्राधर्मश्चतुर्विधः ३८ ३८

नाशकत्वेनोक्तः अत्र तु गर्वजारातपो नशकत्वेन स्त्रीसुसंगः हिंसायां शौर्यदयानाशकमिति ज्ञेयं यद्यपि सर्वसर्वत्र संभव
ति तथापि प्रधान्येनान्यतादीनां धूनादिषु यथाज्ञेयं द्वादशस्कंधं तु सत्यं दया तपो दानमिति पादादिभ्यो न्येत्यत्र दानशब्देन शौच
मेवोक्तं मनःशुद्धिपत्त्यादूताभयप्रदानस्येति त्रेतायां धर्मपादानां तु यं शिर्हायते शनैरधर्मपादेन नृजिह्वा संतोषविग्रहे रित्य
त्र च असंतोषशब्देन तस्य हेतुः गर्वो लक्ष्यते विग्रहशब्देन च तत्रैतुस्त्रीसंगश्च विशेषः ३८ ॥ ॥ ॥

न्यासितः अन्यान्यद्वारेणावतारितः उत्तरीयेयस्याः कृतं कौतुकं मंगलयस्याः २६ अश्रुणिक्कलप्रतिमुच तीत्यश्रुकलातेनस्य
 क्लासतिभूद्राभोद्व्यतिमामिति शोचति २७ निशांतनिशितं अधर्मस्य हेतुः यः कलिसंतं हेतुमित्यर्थः २८ अभिप्रेत्यज्ञात्वा २९
 शरण्यश्राव्यार्हः श्लोक्यः सत्कीर्त्यर्हः ३० गुडाकेशोऽर्जुनः तस्य यशोधरापेव यथेधातान् धतिवद्वांजलिर्नतस्यते किंतु

च इयं भूर्भगवता न्यासितो रुभरासती श्रीमद्विरुत्तयदन्यासेः सर्वतः कृतं कौतुका २६ शोचत्यश्रुकलासाध्वी
 दुर्मगोवोक्तिताधना ॥ अत्र ह्नाणान्नपव्याजाः श्रुद्राभोद्व्यतिमामिति २७ स्रोतोवत्वा ॥ इति धर्ममहं चैव सं
 तयित्वा महारथः निशांतमादेदेवदं कलयेधर्महेतवे २८ तं जिघांसुमभिप्रेत्यविहाय न्यपलांक्षितं तस्या
 दमूलं शिरसा समगाद्वयविकलाः २९ यतितयादयो वीरः कृपयादीनवत्सलः शरणेनावधीतुश्लोक्यक्या
 हंचेहसन्निव ३० राजोवाचा ॥ नतगुडाकेशयशोधराणां वद्वांजलेर्वैभयमस्ति किं वनः नवार्तितव्यं भवता कथं
 वनहेतुमदीयत्वमधर्मबंधः ३१ त्वं वर्तमानं न रेदेवं रेधनुष्यवृत्ताय मधर्मशूः लिभेन्नतंचौर्यमनार्यमहोज्येष्ठा
 चमया कलहप्रदं ३२ नवार्तितव्यं तदधर्मबंधो धर्मणस्त्येन च वर्तितव्ये प्रमावर्तयत्रयजतिर्यज्ञे चरयसि यसे
 तानविज्ञाः ३३

कथंचन केनार्यश्रेण नवार्तितव्यं अयं लोको न व्यापनीयः यस्मात्त्वमधर्मस्य बंध ३१ तदेवाह राजदेहेषु वर्तमानं त्वामनुसर्तः प्र
 दृष्टः अनायं देर्जन्यं अहः स्वधर्मयागः ज्येष्ठा अलक्ष्मीमाया कपटं ३२ ततस्माद्वर्तितव्यं वर्तितुमर्हं वलावर्तदेशेन वर्तितव्यं यस्तु

अविता नं विस्तरस्तत्र विज्ञानिपुणः ३३

राज्ञस्त्वष्टरशेतस्य ब्रह्मशपिनिहृष्यते सचानुग्रह एवास्तु जातो वैराग्यमावहन् १ परचितो निर्याणमन्याश्चर्यं तत्तं भावनायजन्मा
श्रुपे सनुस्मारयति यावाश्च विष्णुष्टोनिर्दधः सः १ ब्रह्मकोपादीप्यता तत्तत्तत्कात् २ आणविल्लवः प्राणनाशं कथयन्तस्मान्नसंयु
ह अजहत्तुः यस्तमगवत्पवार्यताशयति २ किंतु उत्सृज्येति वेयासिके मुक्तस्य शिष्यः सन् विज्ञाता अजितस्य हरेः संस्थितिस्तत्त
येन सः ३ नैवेतच्चित्रमित्याह उत्तमश्लोकोऽप्येववार्तायेषु अत्र एव निर्यतत्कथात्पत्रमृतं जुषतां संधमो न स्यात् ४ तस्मिन् रा

स्तत उवाच ॥ यो वै द्रोणस्त्रविल्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः अनुग्रहाद्भगवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणः १ ब्रह्मकोयाप्यि
ताद्यस्तत्तत्तत्कात् प्राणविल्लवात् न संमुमाहो कथयाद्भगवतार्थताशयः २ उत्सृज्य स वर्तिसंगां विज्ञाता जिति संस्थि
तिः वेयासिके जहो शिष्या गंगायां स्वकलेवरं ३ नात्तमश्लोकवात्तां निजुषतां तत्कथामृतं स्यात्संधमो न का
लेपि स्मरन्तां त्यदावुजं ४ तावत्कलिर्न प्रभवेत्प्रविष्टोऽपीह सर्वतः यावदीशो महानुर्व्यां अभिमन्यव एक
राट् ५ यस्मिन्नहं नियर्ध्वमगवानुत्समर्जगा तदैवेहानुवृत्तो सावधर्मप्रभवः कलिः ६ नानुद्वेष्टिकलिस
मादृसारंगश्वसारभुक् कुशलान्याशुसिद्ध्यंति नेतराणि कृतानि यत् ७ ॥ ॥

जिमुतयां तन्नचित्रं इत्याशयेनाह तावदिति अभिमन्याः पुत्रः एकराट् वक्रवर्ती ईशः यतिः तावत् ५ ननु दौते कलेरध्वश एवास्त
प्रविष्टोऽपि न प्रभवेदिति कृतः तत्राह यस्मिन्नहं नियर्ध्वमगवानुत्समर्जगा तदैवेहानुवृत्तो सावधर्मप्रभवः कलिः ६ नानुद्वेष्टिकलिस
ननु प्रधर्महेतुकलिः सर्वथा किं नहतवान् तत्राह नानुद्वेष्टीति सारंगो भस्मरश्च सारग्राही सारमाह यस्मिन् कुशलानि पुण्यानि
आशुसकल्यमात्रेण फलंति इतराणि पापानि आशुनसिद्ध्यंतियतस्तानि कृतान्येव सिद्ध्यंति न तु संकल्प्य मात्रेण ७ ॥ ७ ॥ ७

चतुर्विधस्याप्येकत्रैवावस्थानं देहीति पुनर्याचमानाय जातत्रयं सुवर्णं दत्तवान् ततः सुवर्णदानात् अनन्तं मंदं काममिति स्त्रीपुंसंगं जइति रजो
मृत्लां हिंसां एतानि चत्वारि यंचमं वैरं चादादिति ३६ अमूनि अमृषु स्यान्तं पुन्यवसादन्यर्थः ४० अथेति हेतोः बुभुषुः उद्धवे तु मिथुः स्त्रीसुवर्ण
पारसेवनं नाम तयो रनाशक्तिः ४१ एवं कलिनिगद्यवर्षादानं प्रति संदधे तय आदिनि प्रवर्तितवानित्यर्थः ४२ मुष्पदीयमत्र प्रवृत्तिवर्धित

पुनश्च याचमानाय जातत्रयमदात्तुः ततो न्तं मंदं कामं रजो वैरं च यंचमं ३६ अमूनि यंचस्थानानि द्यधर्मप्रभवः
कलिः आत्तरे ये एदत्तानि न्यवसत्तन्निदेशकत्वं ४० अथेतां निनसेवत बुभुषुः पुंरुषः क्वचित् विशेषतो धर्म
शीलो राजालोकपतिगुरुः ४१ दृषस्य नष्टान् स्त्रीन् पादान् नृपशोचदयामिति प्रति संदधे आश्वास्य मही च
समवर्धयत् ४२ साय एतद्ये ध्यास्त आसनं पार्थिवोचितं यिनामहेनोपन्यस्तं राजा राणं विवक्षता ४३ आस्ते
धुना मराजर्षिः कौरवेन्द्रश्रियोक्ष्मसन् गजाहूये महाभागश्चक्रवर्ती बृहच्छूवाः ४४ इत्यंभूतानुभायो यम
भिमन्पुसुजो नृपः पश्य पालयतः क्षोणी पूयं सत्राय दीहिताः ४५ इति श्रीमहाभारतपुराणसप्तदशोऽध्यायः ११

व्यावां देवेत्याह एतर्हि इदानीं युधिष्ठिरेणारण्यं प्रवेष्टुमिच्छता उपन्यस्तं समर्पितं आसनमध्यास्ते ४३ अथ कना पालयत इति
वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवन्निर्देशः सैत्यध्याह्नोवा ४४ सत्राय सचक्रवर्ती दीहिताः दीक्षां कृतवन्तः ४५ इति प्रथमे सप्तदशाऽध्यायः ११

एवंसत्संगमभिनेधश्रवणस्तुक्कमाविः कुर्वीति कोनामेति रसवितरसज्ञः महत्तमानोमेकांतेनपरंश्रयनंश्राश्रयोयः तस्यक
थायांश्रगुणस्यप्रादुर्गतगुणरादितस्य कल्याणगुणनामंत ययोगश्रवणस्तपितजगमुएतावत्तइतिनपरिगणायं चक्रुः भवःशिवः
पादगोवर्जलचमुरव्यायवोते ॥ नास्माकंमध्यभगवान्प्रधानंमेव्यायस्यसःभवान्नः सुश्रुयतांहरेश्वरितंविस्तारयत ॥ १५
तच्चभुक्परीक्षितसंवादंनकथयेत्साहः सवाशतिवाभां वेयासकिनाशदितेनकथितेनपेनज्ञानेनज्ञानसाधनेन अपेवग

कोनामहृष्येद्रसवित्कथायांमहत्तमेकांतपरायणस्य नांतगुणानामगुणस्पजगुर्योगेश्वरायभवपादयमु
ख्याः ॥ तन्नोभवान्निभगवत्प्रधानोमहत्तमेकांतपरायणस्य हरेरुदाराचरितंविश्रुद्धंश्रुयतांनोवित्तनोतु
विदितं ॥ १५ सवैमहाभागवतःपरीक्षितेनापवर्गारूपमदभ्रबुद्धिः साजेनवेयासकिशदितेनभजेरवेगंद्र
ध्वजपादमूलं ॥ १६ तन्नःपरंपुण्यमसंवृतार्थं आख्यातमत्यद्भुतयोगनिष्ठंआख्याधनंतचरितोपपन्नं
परीक्षितंभागवताभिरामं ॥

इत्याख्यायस्यतत् रवेगंद्रध्वजस्पहरेःपादमूलंभजे ॥ १६ तत्तत्रसंवृतार्थंयथातथाआख्याहि तदेवनिर्दिशतिपरीक्षितक
थितंपरीक्षितंआख्यातंश्रीभागवतंपुराणंपरंपुण्यमसत्त्वशोधकं अत्यद्भुतेयोगेनिष्ठायस्यअनंतस्याचरितैः उपपन्नं
युक्तं अतएवभागवतानांअभिरामंप्रियंगैतर्विशेषैः कर्मज्ञानभक्तियोगप्रकाशकत्वंदर्शितम् ॥ ७ ॥ ७

ननु दोषाधिक्यात्क्षेपवयुक्तः नधीरेषु तस्या किंचित्करत्वादि त्वाह किंतु तेन भवेत्वालेषु अधीरेषु अप्रमत्तः अविहतः सन् यो वक्तुं
 इव वर्तते ८ पारीक्षितमारव्यान् अप्रदृष्टतदृष्टवतो युयं ९ किं बहुनानेरेरेतावेदेव कर्तव्यमिति सर्वशास्त्रसारं कथयति यायाइ
 ति कथनीयानि उद्गुणिकर्माणि यस्य तस्य गुणकर्मविषया बुभुक्षुभिः सद्भावमिच्छद्भिः १० पुनर्विस्तरेण कथनाद्यंस्तोक्तिं तत्संगं
 चामिनंदंतिस्ते त्रिभिः शाश्वतीः समाः अनंतान् वत्सरान् जीवन्मृतयो गोविंदीयायतस्त्वं श्रीरुद्रमस्य विष्णुद्वयशः कीर्तयमित्थं

किंतुवालेषु पुरेण कस्तिनाधीरभीरुणा अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वक्तुं न युवर्तते ८ उपवर्णितमेतद्वः पुण्यपारीक्षि
 तं सयावामुदेव कथोपेतमारव्यान् यददृष्टत ९ यायाः कथा भगवतः कथनीयोरुक्तमणः गुणकर्मत्रयाः पुं
 मिसंसेव्यास्ता बुभुक्षुभिः १० अथ य उचुः ॥ सत्तजीव समाः सोम्यशाश्वतविशद्वयशः यस्त्वं शंससि रुद्रमस्य
 मर्त्यानाममृतं हिनः ११ कर्मणस्मिन्ननाश्वसि धूमधूमात्मनो भवान् अपाययति गोविंदपादपद्मासंबमध
 १२ तुलया मलवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवं भगवत्संगि संगस्य मर्त्यानां किमुता गिषः १३ ॥ ॥ ॥ १३

स्माकं मर्त्यानाममृतं भरणनिवर्तकं ११ किंच अस्मिन्कर्मणि यत्र अनाश्वसे अविश्वमनीयैवैगुण्यवाहुल्येन फलनिश्चयाभावा
 य धूमेन धूमो विवर्णश्च आत्मा शरीरं येषां तान् अस्मान्कर्मणि षष्ठी आसवं मकरं दं मधमधरं १२ भगवत्संगिनो विष्णुभक्ता ते
 षां संगस्य पोलवः अत्यल्पकालः तेनापि स्वर्गं तुल्यमः सममपि न पश्यामः न चापवर्गसंभाव नायां लेट मर्त्यानां तुष्टा अशिखोरा
 ज्याद्या न तुल्यमिति किमुत वक्तव्यं १३

धौशः उदं धृतं च त्वं परमं काका यत्तं तदा ह्यस्मिन् न हि सा उपशमञ्जता भाविको धर्मः २ =

भा. प्र.
७३

अथेत्यर्थं तरेयस्य पादतरवावसरं धृतिः सतमपि विरंचे नोपहृतं समर्पितं ग्रहणं भा. अथेदिकं शिंसहितं जगत्पुनाति विरंचोपहृतं मे
शोभति च तयो रप्युपासकत्वमुक्तं तस्मात्सुकुंदव्यतिरिक्तः कोनाम भागवत्पदस्यार्थः सर्वेष्वरहस्यार्थः २१ २२ एवं स्वभापमभिनंद्य
परिहितो पारवानं वक्तुमाह अहमिति अर्पमाणः हे सूर्याः त्रयीभूतयः अत्र यावानात्मा वामः मम जानतवत्प्राचक्षे प्रवक्ष्यामि तथा
हियथा पक्षिणो नम आत्मा समं रसमं च नु रूपमेव उत्पतंति न च तत्तथा विपश्चितोपि विस्मिर्गतिं लीलां समं स्वमत्यनुत्पमेव

अथापि यत्पादतरवावसरं धृतिः जगद्विरंचोपहृतं ग्रहणं भा. संपुनात्यन्यतमो मुकुंदो कोनामलोभावत्पदार्थः
ग २१ यत्रानुरक्ता सहमेव धीराः व्योहदं दहादियुसंभूटं व्रजं तित्तारमहं स्य संत्ययस्मिन् न हि सोपशमः स्वध
र्मः २२ अहं हि पृष्टार्थमणो भवद्भिः आचक्ष आत्मा वगमोत्र यावान् नमः यतं त्याज्यममं पतत्रि एस्तथा समं
विभुगीतं विपश्चितः २३ एकदा धनु रुरुधस्य विचरन्मृगपां वने मृगाननुगतः श्रांतः क्षुधितस्त्रिषितो भृशं
२४ जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्रमं ददर्श मुनिमाशीतं शांतं मालितलोचनं २५ प्रतिरुद्धे दि
यप्राणमनो बुद्धिमुधारतं स्थानत्रयात्परप्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रियं २६ ॥ ॥

कंदतीत्यर्थः २३ २४ अक्षौ चेणः अपश्यन्तं पसिद्धमाश्रमं तस्मिन्मुनिं शमीकं २५ प्रतिरुद्धाः प्रत्याहताः इन्द्रियादयोपे
न अतएव उपरतं स्थानत्रयात् जाग्रदादिलक्षणात् परंतु गीयं पदं प्राप्तं अतएव ब्रह्मभूतत्वादविक्रियं २६ २६ ॥

राम
७३

श्रीभगवत्प्राख्यानैतद्व्यप्रसंगमहत्तमादरपात्रमात्मानं श्लाघते द्वाभ्यां अहो इत्याश्रये ह शतिहेर्षवयमिति बहुवचनं श्लाघायां प्र
 तिलोमजा अपि अथ जन्मभृतः सफलजन्मानः आसमजाताः दृष्टानामनु दृष्ट्या आदरेण ज्ञानदृष्टः शुक्लः तस्य संबन्धेति वा य
 तादुःकुलत्वतन्निमित्तं आधिंसनः पीडामहत्तमानां अभिधानयोगः लोकिकोपि संभाषणसंबन्धः विधनेति अपनयति १८
 कृतः पुनः किं पुनर्वक्तव्यं तस्य अनंतस्य नमगृणतः पुंसामहत्तमानां अभिधानयोगो दौकुल्यविधनेति यथा नासगृणतः

सूत्र ३ वाच्यं अहो वयं जन्मभृतो यहास्मद्विधानुदृष्ट्यापि विलोमजाताः दोष्कुल्यमाधिं विधनेति शीघ्रं महत्त
 मानां अभिधानयोगः १८ कृतः पुनर्गृणतो नाम तस्यां मेकांतपरायाणस्य यानंतशक्तिर्भगवाननंतो महद्गु
 णत्वात्पुनर्मनंतमाहुः १९ एतावता लं ननु सूचितेन गुणैरसाम्पानतिशायनस्य हित्वेतरान्प्रार्थयतो विभूति
 यस्याधिरेणुं जुषेत न भीषोः २०

मह

२४

कृतः पुनः दौकुल्यमिति यथा गृणतः पुंसस्तं नाम दौकुल्यं विधनेति किं वक्तव्यमिति कैमुत्पमेवाह अनन्ताः शक्तयोप
 स्य स्वतोप्यनंतं किंच महत्सु गुणैरस्य समहद्गुणैस्तस्य भावस्तस्मात्पुनर्गृणतोप्यनंतमाहुः १६ एतत्प्रपंचयन्निभिः एताव
 नेति तस्य यदसाम्यं अनतिशायनं च गुणैस्तत्काम्यं सदाधिक्यं चास्य न स्तीति अस्यार्थस्य ज्ञानेन एतावता सूचितेन अलं
 पर्याप्तं कस्तुर्हि स्तरेतो वक्तुं शक्नोति देवाह इतरान्ब्रह्मादीन् प्रार्थयंतान् हित्व विभूतिः श्रीअनभीषोरपि यस्याधिरेणुं सेवत इति २०

श्री

इति वयस्यानु क्तावोष्णतामेवाणीयस्य कौशकीनदीतस्याः अपः संधिभिः वाग्वज्रं शापं ३६ इति एवं सर्पनिक्षेपेण ध्वंस्य
तिदं द्यति भक्ष्यपिष्यति पात्रांतरे स्मृत्वा कर्त्तव्यं तस्मै तया दपु रणे कुलस्य गारतुल्यमे मया ते तित्त्वा मार्चं ३७ गले सर्पकले
वरयस्येति अकले समामः मुक्तकंठः अचरित्यर्थः ३८ तं सर्पं विमज्ज्य केनापकारः कृतः ४० अर्जुनमिन्दनं वाक्यं अहो

इत्युक्तो राषिताम्राहो वयस्यानु क्ताविवालकान् कौशिक्याप उयस्य पवाग्वज्रं विसमज्जह ३६ इति तल्लेधि
तमर्पादंतद्वक्त्रं सप्तमेहनि ध्वंस्यति स्म कुलांगारं चोदितो मिततद्रुहं ३७ ततोभ्यस्याश्रमं वालो गले सर्पक
ले वरं पितरं वीक्ष्य दुःखात्तो मुक्तकंठो रुरोदह ३८ सवात्रागिरसो ब्रह्मनुश्रुत्वा मुतविलापनं अन्मील्य श
नैकेनैव दृष्ट्वा स्वासि मृतोरगं ३९ विमज्ज्य पुत्रं पशुवत्सकस्माद्विरोदिषि केन वा ते स्य पकृतं इत्युक्तः सा
न्यवेदयत् ४० निशम्य शप्रमतदहं नैवेदं सत्वा शोणानात्मजमभ्यनंदत् अहो वताहो मेहदं ते कृतं अस्मी
यसि द्रोह उरुदमो धृतः ४१ नैवेन्तमिन्नरं देवपराखं संमानुमर्हस्य विपक्वबुद्धे यत्तेजसादुर्विवहेण गुप्ता वि
दंति भद्राण्युक्तो भयाः प्रजाः ४२ अलक्ष्यमाणेन रं देवनाम्नि रथांगपाणावियमंगलोकः तदाहं चौरश्च
राविनं द्यत्यरक्ष्यमाणोऽविवक्ष्य वत्सराणात् ४३

इत्यादिवत्कष्टं ते त्वयामहतपापं कृतं इति अलक्ष्यपराधेदमोदंडः
४१ परोविष्णुरित्याख्या रव्यातिर्यस्य तं नरदेवं नृभिः समानुंसमं द्रष्टुं ४२ अलक्ष्यमाणेन अदृश्यमाणेन अविबुध्य वत्समं
धवत् ४३

विप्रकीर्णाभिर्जटाभिश्चर्न्तंरुर्मगविशेषः तस्य चर्मणाऽप्यर्चन्तं विशेषेण शुष्यतालुर्यस्य स तथा भूतं मुनिं न लब्धं
 तृणं तृणाणान् भूमिरूपेण वेशस्यानं चयेन सः न संप्राप्तार्थः सूनृतं प्रियवचनं चयेन सः २९ मत्सरः तद्वत्कर्म सहनं
 ३० गतासुं मृतं धनुः कोट्यान्वापारेण ३० सर्पनिधाने राज्ञोभिः प्रायसाह ॥ अर्षकिप्रत्याहृतं सर्वे द्विष्टः सन्मीलिते द्वाणः
 स्थितः यदा ह्यत्र वंशं भिरागते वा किं नु स्यादित्यवज्ञया मृषा समाधिः सन्निति जिज्ञासयेत्यर्थः ३१ तस्य पुत्रं मृगानि

विप्रकीर्णजटाधर्न्तं रौरवेणाजितेन च विषुष्यतालुरुदकं तथा भूतं मया चत ३१ अलब्धतृणभूम्या
 दिरसंप्राप्तार्थं सूनृतः अवज्ञातमिवात्मानं मन्यमानश्चुकोपह ३२ अभूतपूर्वः सहसा क्षुब्धोऽग्रामं हि
 जातमनः ब्राह्मणं प्रत्यभूद्वहन्मत्सरोमन्युरवच ३३ स तु ब्रह्मज्जघेरं मे गतासु मुरगं रुषा विनिगच्छन्ध
 नुः कोट्यानि धाय पुरमागत ३४ एष किं निभृशेय करणं मीलिते द्वाण मृषा समाधिर्वाहास्विकिं नु स्या
 क्षुत्रवंधुभिः ३१ तस्य पुत्रे नितेजसी विहरन्वाल्कौ भर्कैः राजा धृष्टपितृतां तं श्रुत्वा तत्र दमव्रवीत् ३२
 अहं त्र्यधर्मः पालानां पीडां वलिभुजा मिव स्वामिन्यधं यदासानां धारणानां भुनक्ति ३३ ब्राह्मणः क्षत्रवंश
 हिंसा पाले निवृत्तः सकथं तद्देहास्यः सभां उभोक्तुमर्हति ३४ कस्मे गते भगवति शास्त्रं यत्प्रयगमिनां तद्भिन्न
 स तेजसी तयोऽवतसपन्नः अद्य दुःखं तत्र ग्रभकमिदं ३२ पालानां राज्ञां पीडां पुष्टानां अधर्ममेव निदिशति स्वामिनि दासानां यदधं पा
 पाचरणं वलिभुजाकाकाणां भवभुनामिदं चेति ३३ दास्यन्वदरायति ब्राह्मणे विजिसभां उभोऽहं एव स्थितं ३४ तत्तदनंतरं महं

युक्तं चैतदित्याह प्रायशश्चिन्तितं देवेषु सुखदुःखं चिन्तितं अगुणाश्रयः सुखदुःखं चिन्तितं अगुणाश्रयः ५१ इति प्रथमोऽहोदशः ॥ ५॥
 प्रायोपविष्टं गंगायां राज्ञि यमिजनाद्वैतं शुक्रं सागमनंतं त्रिप्रोक्तमेकोनविंशके १ स्वकृतं तत्कर्म मुनिस्कंधे सर्पनिक्षे-
 पं गार्धनिधं चित्तयन् सुदुर्मना जातः चिन्तित्वाह सार्धं द्वाभ्यां अहोदशितो चंपायेऽमीव मिति पाठे स एवायं ब्रह्मणि
 ब्रह्मणो गूढं गुप्तं तेजो यस्य तस्मिन् १ कृतं यद्देवहेतुना इत्यत्रावसावायमित्यर्थः तस्मान्मेव्यसनं भविष्यति तनुना

७५ प्रायशः सार्धं वोलोके परैर्देवेषु योजितः न व्यथंति न हृष्यंति यत आत्मा गुणाश्रयः ५१ इति श्रीभगवत्संज्ञ-
 पुराणे प्रथमस्कंधे अहोदशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ सूत उवाच ॥ महीपतिस्त्वथ तत्कर्म गार्धं विचिन्तयन्नात्मकृतं सु-
 दुर्मनाः अहो मया न चिमनार्यवत्कृतं निरागसि ब्रह्मणि गूढं तेजसि १ कृतं ततो मे कृतं देवहेतुना दुरत्ययं व्य-
 सनं नातिदीर्घात् तदेतत्कामं त्वधनि कृताय मे यथानुकर्यां पुनरेवमस्मा २ अथैवराजं बलमृषको-
 शं प्रकोपितं ब्रह्मकलानलो मे दहत्वमदस्य पुनर्न मे भूत्वा पीयसी धीर्दिजदेवगोभ्यः ३ ३ ३

तिदीर्घात्कालात् अचिरादेवास्ततत्रापि अघासात्तात् न पुत्रादिद्वारेणेति प्रार्थना कामं असंकोचतः एवं प्रार्थनायाः
 प्रयोजनं अघस्य निः कृताय प्रायश्चित्ताय यथा पुनरेवं न कुर्यामिति च २ एवं साक्षात्स्वमेव व्यसनं प्रार्थयतः प्रा-
 गेव किंचित्प्रार्थयते अथैवमेव स राज्यादिदहतु प्रकोपितं ब्रह्मकलमेवानलः पुनर्दिजादीन् पीडयतुं अर्थमेधीर्मा भूतं नम-
 वेदित्यर्थः ३

नष्टेनाथोयस्यलोकस्यतस्यवसोवमुनेधनस्यविलुपकादयदुर्ग्रेषादेहेतोयत्यापंभविष्यति तदस्मान्निमित्तत्वात् अस्मा
नुपेक्ष्यति अनन्वयसंबंधश्चन्यमेव तदेवपापं दर्शयति परस्परमिति शयति परुषंवदं यच्चादौ वृजते अपहरति पु
रुदस्यवं चोरबहुलाः ४४ अर्थधर्मः सदाचारः शुनांकपीनामिव चार्थकामपोरेवाभिनिवेशितचित्तानां ४५ एवंगजमात्रस्यशापा
नहत्वमुक्तप्रस्तुतेविशेषमाह धर्मपालइति सार्धं नहयमेधराट् अश्वमेधयाजी ४६ ४७ अस्यमाहापापस्यान्यस्योयश्चित्तमदृष्ट्वापाप

तदधनः पायमुपेत्यनन्वयं यन्नष्टेनाथस्यवसोर्वि लुपकात् परस्परं घृतिशायंति वृजते यश्चुनस्त्रियोयन्पुरुद
स्यवोजनाः ४४ तदर्थधर्मश्च विलीयतन्त्रणां चार्णश्चमाचारमुतस्त्रयीमयः ततोर्थकामाभिनिवेशितात्मनां
शुनांकपीनामिव चार्णसंकरः ४५ धर्मपालो नरपतिः सनुस्मन्नाट् वृद्धश्च साक्षात्माहाभागवतो राजविहयमे
धराट् ४६ क्षुब्धेष्टश्चमयुतो दीनो नैवास्मादृष्टाप्समहति ४७ अयोपेपुस्मन्त्येषुवातेनापक्त्वुद्रिना पायंक
तंयद्गवानुसर्वात्माक्षंतुमहति ४८ तिरस्कृताविप्रलब्धाः सप्ताः क्षिप्राहता अपि नास्यतस्यति कुर्वन्ति त
द्भक्ताः प्रभवोपिहि ४९ इति पुनरुक्तो धेनोः सानुतपोमहामुनिः स्वयं विप्रकृतो राजानैवाद्यतदचिंतयत् ॥०

मावेदयन्भगवंतं प्रार्थयते अयोपेक्षति ४५ राजाचे प्रतिशायंदधात् तर्हि निःकृतिर्भवेत् अथितनुनसंभवतितस्यमहाभावा
वततत्वादित्याह तिरस्कृतानिदिताः विप्रलब्धावंचिताः क्षिप्रा अवजाताः हतास्तादिताः अस्यतिरस्कारादिकर्तुर्नत
तत्प्रीतीकारं कुर्वन्ति तद्भक्ताः विस्मृताः प्रभवः समर्थापि ४९ विप्रकृतश्चप्रकृतः अर्धश्चअपराधं ५१ ॥ ५१

भा. प्र.
३६

तत्र तदा तद्दशानार्थमुनयः उपागताः ननु तीर्थस्नानार्थं कृतार्थत्वात् ननु तदा दशानामपि तीर्थयात्रा दृश्यते तत्राह प्रा
येणेति तीर्थयात्रायाजैः ॥ १० ॥ अरुणादयः कांडर्वित्वविशेषेण पृथग् द्विष्टाः ननायान्यार्थयाणि कृषीणां गोत्राणि

७६
तत्रोपजग्मुर्धुवनं पुनानामहानुभावमुनयः सशिष्याः प्रायेण तीर्थाभिगमापदेशोः स्वयं हि तीर्था
निपुनंति संतः ८ अत्रिर्वशिष्टश्च वनः शरद्वानरिष्टेनेभिर्भृगुरंगिराश्च पराशरोगाधिसुतो धराम
उत्तथ्य इन्द्रप्रभेदधमवोहो ९ मेधातिथिर्देवल आर्षिषेणे भर्षाजो गौतमः पिप्पलादः मैत्रेयश्चौ
र्वः कवयः कुंभयोनिर्देवायनो भगवान्नारदश्च १० अन्ये च देवर्षिब्रह्मर्षिवर्या राजर्षिवर्या अरु
णादयश्च नानावर्षयप्रवरान्समेतान् भस्वीराजशिरसाववंदे ११ सुरेवायविष्टेयथेतसुभूयः कृतः
प्रणामः स्वचिकीर्षितं यत् विज्ञाययामास विवर्त्तचेत्ता उपस्थितो ग्रेभिर्गृणितयाणिः १२ ॥ १२ ॥

तेषु प्रवरान् श्रेष्ठान् शिरसाभुवं स्पृष्ट्वा ववंदे ११ विज्ञायनार्थं पुनः कृत्य ग्रामः विवर्त्तं शुद्धं चेतो यस्य अग्नि
गृहीतौ संयोजितौ पाणी यिनसः स्वचिकीर्षितं प्रायोपवेशनीदिपुक्तमपुक्तं चेति विज्ञाययामास १२ ॥ १२ ॥

राम
३६

इत्थंचित्तयन्सराजामुनेः सुतेनोक्तः सप्तमेहनिर्मुक्तिर्नित्ययथाभविष्यति तथा श्रुत्वा च यः
 तदाकस्य विषाग्निं साधमेनेयतो विषयमुपसक्तस्य विरक्तिकारणं ४ अथानंतरं उभौ लोकौ पुरस्तात् राज्यमध्याव देय
 तया विचारितो तो विहाय श्रीकृष्णाधिसेवामवधिमन्यमानः सर्वपुरुषार्थाधिकं जानन् प्रायमनशनंतस्मिन्नित्यर्थः तत्सं
 कल्पेनोपाविशत्पावत् यथा प्रायप्रकृष्टमयतशरणं यथाभवति तथा ५ अमर्त्यनद्या इति विशेषणस्य फलमाह पांगंगा

संचितयन्निष्ठमथाश्रुणाधयामुनेः सुतेनोक्तिर्विस्तृतस्तद्विचारयः समाधमेनेन चिरं एतद्विस्तृतं प्रसक्त
 स्पविरक्तिकारणं ४ अथाविहाय मम मुंचलोकं विमर्शितो ह्यतया पुरस्तात् कृष्णाधिसेवामधिमन्यमान
 अपाविशत्प्रायममर्त्यनद्या ५ यो वैलसत् श्रीतुलसीविमलकृष्णाधिरेणवभ्यधिकं च नेत्री पुनाति लोकान्
 भयत्रं सेशान् कस्तान् सेवेत मरिष्यमाणः ६ इति व्यवधिद्यसपांडवेयः प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्या दध्या
 मुकंदाधि मनन्याभावो मुनिव्रता मुक्तसमस्तसंगः ७

तसंतीश्वर्यस्याः तु तस्याः तया विमिश्रिताः ये कृष्णाधिरेणवः
 तैरभ्यधिकं सर्वोत्कृष्टं यदंबुतस्य नेत्री तदाहिनी उभयत्र अंतर्वर्हिं प्रवेशान् लोकपालैः सहितं लोकान् पुनति मरिष्य
 माणाः आसन्नमरणाः मरणस्यानियतकालत्वात् संवीर्य तथा अतस्तान् कोन सेवेत ६ इति एव विष्णुपद्या पांगंगा प्रायो
 पवेशं प्रति व्यवधिद्यनिष्ठित्यपांडवेय इति तत्कुलोचितं दर्शयति न अत्र न्यस्मिन्भावो यस्य सः कुतः मुनिव्रत उपशान्तः
 तत्कुतः मुक्तः समस्तसंगो येन सः ७

प्रसस्यसाधु साध्विति उत्कामुदाव्यकिरत् देवसंघैर्वादितानेदुः १८ प्रजानुग्रहशीलं सौमित्रं वलं च ये वा उतमश्लोकगुणैरभिभूयंस्तदमि
व १९ भवत्सुखं डोर्विशेष्यजदुः इति युधिष्ठिराद्यभिप्रायेण २० परस्परमंत्रयेते सर्वे इति परश्वेष्टलोकांतत्रोक्तः विरजस्कं निर्माणं
विशोकं यास्यतीति कुततत्राह अयमिति २१ आश्रुत्य आकार्यसंमपत्तया तस्य स कच्युत् अमृतं आविगुरुमीरार्थं अव्यली

गं

एवं च तस्मिन् नरे देवदेवप्रयोपविष्टे दिवि देवसंधाः प्रसस्यधूमौ व्यविन्नन्यसन्तु मुदामुहुर्दुर्दभयश्च नेदुः १८ महर्षयो वै
समुपागता यप्रसस्यसाध्वत्यनुमादमानाः अचुः प्रजानुग्रहशीलसाराय दत्तमश्लोकगुणैरभिभूयं १९ नवाङ्गजार्थिवर्यं
चित्रं भवत्सुखं ससमनुवृतेषु ये ध्यासन्नराजकिरीटजुष्टं सघोजहर्गवत्याश्वकामाः २० सर्वविद्यता विदिहा समहे चक
लेवरयावदसो विहाय लोपरां विरजस्कं विशोकं यास्यत्ययं भावत प्रधानः २१ आश्रुत्य तद्विषय एव च पराक्षितसममध
चुर्जुस्त्वाव्यलीकं अभाषेतैनानां भवंधयुक्तं शुभ्रमाणां प्ररितानि विष्टोः २२ राजा न च ॥ समभाताः सर्वतएव सर्वे वै
दायथा धृतिधरात्रिष्टे नेहाथ वासुज्जनकश्च नार्थं रते परानुग्रहमात्मशीलं २३ ततश्च वः ॥ मिमं विष्टेष्टे विष्टमभ्यवि
प्रदति कृत्यतायां सर्वात्मना प्रियमाणैश्च कृत्यं शुद्धं च तत्रामशताभियुक्ताः २४

व्य

लोके वेदायथा धृतिधरा भवन्ति तत्तुल्याः ज्ञानातिशयमुक्ता कपालुतामह नेहेति भवता प्रयोजनपरानुग्रहविनानास्ति तर्हि
स एवार्थः स्यात् न आत्मशीलस्वस्वभावं २३ एषां प्रष्टव्यं विष्टमभ्यविष्टां संकल्प्या वं कर्तव्यमित्यस्य भावः तिकृत्यता तस्मिन् विष्टे
ये सर्वात्मना सर्वावस्थासु यत्कृत्यं विशेषतश्च प्रियमाणैः तच्च शुद्धं पायसं यत्करहितं आमशतं विचारयत २४ ॥ ॥

गम

७७

शिरसेव सपर्यामाजहार आत्मनिवेदनं कृतवान् तेन सहागता स्वपत्यादयस्ततो निवृत्ताः स उपविवेश संधिरा
र्षः २९॥ स भगवान् ब्रह्मर्षि संधादिभिः संवृतः सन् अलं व्यरोचत ग्रहाः शुक्रादयः सृक्षान्यश्विन्यादीनि अन्यास्ता

स विष्णुरातो गते यथा आगता यतस्मै स पर्यामा शिरसा जहार ततो निवृत्ता ह्यबुधाः स्त्रियोर्भका महा
सने सोपविवेश पूजितः २९॥ स संवृतस्तत्र महान्महीपसां ब्रह्मर्षिराजर्षिदेवर्षिसंघेः व्यरोचतालं
भगवान् यथेदुग्रहर्षी तारानिकरैः परीतः ३० प्रसांतमासीन्मकुंठमेधसंमुनिं नृपो भागवतोभ्यु
पेत्य प्रणम्य मूर्ध्नि विहितः कृतान्जलिः नत्वा गिरा सूरतयान् वष्टयत् ३१ अहो अद्य वयं ब्रह्मन्मत्सवा
ः क्षत्रवंधवः क्षययातिथि तृण एव भवद्भिस्तीर्थकाः कृताः ३२ येषां संस्मरणं त्वं सो सद्यः शुद्धातिवैगृ
हाः किंपुनर्दर्शनं स्पर्शपादशोचासनदिभिः ३३ सांनिध्यात्ते महायोगिन्यपातकानि महात्पि स
द्यो नश्यन्ति वैपुसां विष्मोरिव सुवेतराः ३४॥

राः ३० मकुंठाः सर्वार्थेषु मेधायस्य प्राणार्थेषु नर्न्त्वा ३१ सूत्रतां गिरमाह अहोतिथं चभिः सतं सेव्या जाताय
तः अतिथि तृण एव हेतुना तीर्थकाया गपा कृताः ३२ ३३ विष्माः सांनिध्यादसुरारिव ३४ रामरामरामराम

तत्र तेषु यागयोगतपोदानादिभिर्विवदमानेषु सत्सु पदद्वयागां पर्वटनव्यासपुत्रः तत्र अभवत्प्राप्तिः नलदां आश्रमादिलिंगं यस्य
 अवधूतः अवज्ञाय अन्यस्य क्तोः तस्यैवोपस्य २५ तमित्यादीनां प्रत्युत्थिता इति तृतीयश्लोकेनान्वयः द्विगुणान्यष्टौ
 वर्षाणि यस्य सुकुमारोपादेकरो ७ तद्वाहुः सौक्यो लोकां च यस्मात्तुणी आयेत अस्ति एतस्मिन् नूनतानासायस्मि
 न् लंबवद्वाहवेषमप्यविना तुल्याकोणायस्मिन् शोभनं क्रयस्मिन् एवं भूतमाननं यस्य कंबुवद्वेत्तं च यां कितः सुष्ठु जातः कं

तत्राभवत्तु भागवानव्यासपुत्रो यद्व्यागागमदमानो न पेक्षः अलक्ष्यलिंगो निजलाभतुष्टो दृष्टश्च
 बालैर्वधूतवेषः २५ तं द्वाष्टवर्षं सुकुमारोपादेकरो वाहं सकपोलगात्रं चर्वायता द्वाभ्यस्तुल्यकोणं सुभवा
 मनं कंबुसुजातकं २६ निगूढजं पुष्टं तुंगवत्सं आवर्तनाभिं वलिवलाहं च दिगंबरं वक्रविकीर्णं केशं
 पलं ववाहुस्वमरेत्तमाभं २७ श्पांसं सदापीय वपांगलदमस्त्रीणां मनोहरं चिरस्मितेन प्रत्युत्थितां मुनयः
 स्वासनेभ्यस्तुल्यं च एतां अपि गूढवर्चसं २८

जनुणीयस्यः पृथुविस्तीर्णं तुंगमुन्नतं बहोयस्य २९ कंबुसंधो भागयोः स्थिते अस्थिर्न जनुणी मांसेन निगूढ
 दिश एव अंबरं यस्य वक्रविकीर्णं किं शायस्य पलं ववाहुः यस्य स्वमरेषु अष्टपु देवेषु उत्तमो हस्तिदन्त आभायस्य ३० स
 दा अपीच्यं अत्यंतो तमं यक्षयो यौवनं तेन या अंगलदमीर्दृष्टांतिः तया रुचिरस्मयेन च गूढवर्चसमायि प्रत्युत्थिताः तं
 दृष्ट्वा प्रसुप्तं मंदितवंत इत्यर्थः ३१